

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः ५१ ।

श्रीमन्माधवाचार्यप्रणीतः

सर्वदर्शनसंग्रहः ।

मधुसूदनसरस्वतीकृतः प्रस्थानभेदश्च

एतत्पुस्तकद्वयं

आपटे, कुलोत्पन्नेन बी. ए. इत्युपपदधारिणा

गणेशात्मजेन विनायकेन

आनन्दाश्रमस्थपण्डितानां साहाय्येन

संशोधितम् ।

तच्च

आनन्दाश्रमव्यवस्थापकैः

रावबहादुर ' गंगाधर बापूराव काळे '

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे '

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

तृतीयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७२ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९५० ।

(अस्थ सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं

मूल्य १०१

आदर्शपुस्तकोल्लेखत्रिका ।

अस्य सर्वदर्शनसंग्रहस्य पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणसाहाय्यार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते—

क. च. इति संज्ञिते—पुस्तके काशीस्थ वे. शा. सं. रा. सदाशिव गोविन्द कान्हेरे इत्येतेषाम् ।

ख. इति संज्ञितम्—का. शि. स्थ वे. शा. सं. रा. दामोदरशास्त्री सह-स्रबुद्धे इत्येतेषाम् ।

ग. इति संज्ञितम्—पुण्यपत्तनस्थडेकनकालेजाधिकारिभिर्दत्तम् ।

घ. इति संज्ञितम्—द्राविडलिप्या लिखितं ह्यैमूरपुस्तकसंग्रहालय-स्थम् । तसंग्रहालयस्य व्यवस्थापकैः पण्डित-वर्यैः ए. महादेवशास्त्रिभिः प्रहितम् । अस्मिन्पुस्तके शांकरदर्शनमपि विद्यते ।

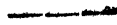
ङ. इति संज्ञितम्—कालिकाताम्रणालये मुद्रितम् ।

क. इति संज्ञितम्—काशीस्थपण्डितवर्यगोविन्ददास इत्येतेषां के-वलं शांकरदर्शनम् ।

ॐ शांकरदर्शनस्य पुस्तकद्वयमेव लब्धम् । तस्य संशोधने फर्ग्युसनकालेजस्थसंस्कृताध्यापकैः पण्डितवर्यैरभ्यंकारोपाह्ववासुदेवशास्त्रिभिः साहाय्यं दत्त्वोपकारभारेणर्णित्वं नीतोऽस्य पुस्तक-स्य प्रकाशकः ।

अथ सर्वदर्शनसंग्रहान्तर्गतदर्शनानामनुक्रमः ।

चार्वाकदर्शनम्	१-५
बौद्धदर्शनम्	५-१९
आर्हतदर्शनम्	१९-३५
रामानुजदर्शनम्	३५-४९
पूर्णप्रज्ञदर्शनम्	४९-५९
नकुलीशपाशुपतदर्शनम्	६०-६५
शैवदर्शनम्	६५-७२
प्रत्यभिज्ञादर्शनम्	७२-७८
रसेश्वरदर्शनम्	७८-८३
औलूक्यदर्शनम्	८३-८९
अक्षपाददर्शनम्	९०-९६
जैमिनिदर्शनम्	९७-१०७
पाणिनिदर्शनम्	१०७-११६
सांख्यदर्शनम्	११७-१२१
पातञ्जलदर्शनम्	१२२-१४२
शांकरदर्शनम्	१४३-१७१

द्वितीयावृत्तिसंबन्धि निवेदनम् ।

सोऽयं सर्वदर्शनसंग्रहामिधो ग्रन्थः पुरा वसुद्वचष्टेन्दु (१८२८) परिमिते ज्ञाकीये संवत्सरेऽत्र संस्थायां मुद्रितोऽभूत् । स च न केवलमत्र नापि केवलं महाराष्ट्रे किंतु मोहमयीमहामहीमण्डलेऽपि प्रथममेव मुद्रितोऽभूत् । वङ्ग(बंगाल)-देशे यथा कथंचिदसां मुद्रित इति केवलं श्रूयते स्म । तदानीं च संशोधन-कर्माणि यावदपेक्षितानि साधनानि नाऽऽसन् । किंचैतद्देशे तदध्ययनाध्यापनप्र-चारोऽपि विलयं गत इनाऽऽसीत् । एतादृशवस्थान्तरे त्रुटितानि अतिजीर्णतया स्थले स्थले निर्भृष्टाक्षराणि लेखकाज्ञानाद्वा तत्पठनपाठनपवाराभावाद्वा विपर्यातं गतान्यप्यत्यशुद्धान्यपि कतिचित्प्रत्यन्तराणि महता प्रयत्नेन संपाद्यानि सहा-यभूतान्यभूवन् । तवश्च लेखकदोषात्कीलकयोजकदोषाद्दाष्टिदोषाच्चापि स्थले स्थले ग्रन्थो वा पाठानामध्वाधरीभावो वाऽपि वैपरीत्यं जुषते स्मेति मन्ये । अथ द्वितीयमुद्रणावृत्तिसमये संभाषे प्रथमावृत्तिस्थितानि स्वलिखितानि परिभू-जितव्यानीति मनस्यकरवम् । तस्तत्तद्दर्शनसंबन्धीनि संस्कृतपुस्तकानि शारी-रकमाध्वरामानुजभाष्यादीनि तथा तत्तद्दर्शनानामाङ्गुलीयभाषान्तराणि महारा-ष्ट्रभाषान्तराणि चान्यान्यपि तदुपयुक्तानि पुस्तकानि संपाद्य संवत्सरपर्यन्तमास्था-पूर्वकं पुनः पुनर्वाचनमकार्षम् । अथ च वे०शा०सं० आचार्यभक्तपदाभिभावित-बापटोपाह्वयिष्णुशास्त्रिणां सविधे प्रत्यहं गत्वा सार्वसंवत्सरपर्यन्तमामूलादस्य ग्रन्थस्य तन्मुखच्छ्रवणमप्यकार्षम् । एवमवश्यापेक्षितां पूर्वभाषिणीं साधनसामग्रीं सिद्धां कृत्वैतत्संशोधने प्रवृत्तोऽभूवमहम् । तत्र प्रथमावृत्तिस्थितानि प्रमादस्थला-नि सर्वाण्यपि यथामति विचार्य संशुद्धतां लम्बितानि । तथा पाठाश्चापि येऽव-स्थितियोग्या अप्यूर्ध्वं गता आसंस्ते स्वस्थानेऽधो निवेशिताः । तत्संस्तुचनार्थेन च तदग्रे—एतादृक्तीर्थेत्वात्कृपं चिह्नं प्रदत्तमस्ति । ये च पाठा ऊर्ध्वस्थिति-मर्हन्तोऽप्यधः पतितास्त उपरि योग्यस्थलं प्रापिताः सन्ति ।

अत्र प्रसङ्गागतमुपेक्षानर्हमिति किंचिन्निवेद्यते—वे०शा०सं० महामहोपाध्या-यपदमण्डितैरभ्यंकरोपाह्वयैवासुदेवशास्त्रिभिरभिनवां दर्शनाङ्कुराभिर्धां टीकां विर-च्य तत्संवलितः सर्वदर्शनसंग्रहो (माण्डारकरइन्स्टिट्यूटसंस्थायां) मुद्रितः ।

चातीव सुपरिशुद्धः। टीकाऽपि सुविशदा च सुलभार्थावबोधा च दर्शनकारहृत्-
लावगाहिनी चेत्यतीव हृदयंगमा । प्रार्थये च सर्वदर्शनसंग्रहग्रन्थरहस्यजिज्ञासू-
नेकवारमपि सा भवद्भिः प्रेक्षणीयेति । अनेन च पुस्तकेनैतद्ग्रन्थसंशोबनेऽनुपमं
साहाय्यमाचरितमिति स्मरामि गुरुवर्याणां महामहोपाध्यायवासुदेवशास्त्रिणां
मुहुर्मुहुरूपकारभारम् । तथा वे० शा० सं० आचार्यभक्तविष्णुशास्त्रिभिरपि
स्वकीयं बहुमूल्यं कालं मर्त्यं व्ययीकृत्य बहूषुक्तमिति सप्रभोदमभिनन्दये ।

ननु यद्येवमन्यत्र मुद्रितोऽयं निबन्धग्रन्थस्तर्हि किमर्थमयं पुनर्मुद्रणे प्रयास
इति चेत्प्रथमावृत्तौ समाप्तायां पुनस्तदावृत्तिः प्रकाशनीयेति सामान्यत एतत्सं-
स्थासमयस्तदनुसारेणेति ब्रूमः । किंच यथैतत्सटीकं पुस्तकं महत्तथा तन्मूल्य-
मपि महद्दशरूपकपरिमितमिति कृत्वा न सर्वेषां सौलभ्येन प्राप्यम् । अपि
बाधीषिषूणां छात्राणां न टीका तावत्युपयोगिनी भवति । किंत्वध्यापयितुरेव
स्थलविशेषे कंचिद्विशेषं द्रष्टुमिति महन्महत एवोपकर्षात् । एतदनुसंशयैव
चेयमावृत्तिः पूर्वापेक्षया वर्धिताऽपि न तदनुसारेण तन्मूल्यं वर्धितं किंतु पूर्वबद्रू-
पकद्रव्यभेवावस्थापितम् । तस्माद्यथैव च सुस्नापितं स्वलंछितं निर्मलं सुन्दरं च
बालकं न कस्यापि जिवृक्षोर्भारमावहति प्रत्युत स्वकीयकोमलगात्रसंस्पर्शात्सु-
त्तयतीति सर्वजनीनम्, तथेदमपि पुस्तकं सुसंस्कृतं सुपरिशुद्धं स्वल्पमूल्यं
विषयसुन्दरं चाध्ययनाध्यापनार्थं स्वहस्तधारणे न कस्यापि भारभूतं भवेदपि
च रञ्जयेद्देव वाचकमानसामिति पश्यामीत्यलं विस्तारेण ॥

पुण्यपत्तने-
फाल्गुनशुक्लद्वितीयायां
गुरुवासरे शके १८४९

बी० ए० इत्युपपदधारी
आपटे-इत्युपाह्व-गणेशारमजो
विनाथकज्ञर्मा ।

उपोद्घातः ।

अपि भोः सर्वदर्शनसंग्रहप्रथमिन् आनन्दाश्रमस्थसंस्कृतग्रन्थवलीप्रकाशि-
तग्रन्थग्राहकमाननीयमहाशयाः—

ननु लभतां तत्र भवतां भवतामासेचनकर्तां चिराय तन्वानस्यास्य ह्यस्य च
सर्वदर्शनसंग्रहनाम्नो ग्रन्थस्याऽऽत्मदर्शनाय वासो भवत्सु पदम् नख्यं षण्णा-
स्तिकदर्शनषडास्तिकदर्शनमध्वभाष्यश्रीभाष्यादिषौढनिबन्धैः साकं पास्पधीति
भवतां मतिः ।

अयं हि निबन्धस्तत्तद्दर्शनकाराणां निबन्धौघानुद्धेरिव पथःपूरानालोड्य
भगवतां माधवेनेव माधवाचार्येण पीयूषकलश इवोद्धृतः सर्वदर्शनसंग्रहनाम्ना
प्रसेवितश्च ।

दर्शनपदार्थस्त्वेतादृशस्थले दृश्यते ज्ञायत आत्माऽऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञान-
सामान्यार्थकाद्दृशिधातोः करणल्युटा निष्पन्नदर्शनशब्देन चेतनवस्तुविषयवि-
चारप्रवणमागमात्मकं शास्त्रमुच्यते ।

दर्शनगतसंख्याविषये तैर्थिकानां विविधानि मतान्युपलभ्यन्ते । केचित्खलु
पूर्वोत्तरमीमांसाद्वयं सेश्वरनिरीश्वरसंख्यद्वयं सप्तपदार्थषोडशपदार्थाभिधायिन्या-
यद्वयं चेति षड्दर्शनान्याहुः । तदुक्तम्—

कपिलस्य कणादस्य गौतमस्य पतञ्जलेः ।

व्यासस्य जैमिनेश्चापि शास्त्राण्याहुः षडेव हि ॥ इति ।

अपरे तु मीमांसकसंख्यनैयायिकबौद्धजैनचार्याणां दर्शनानि षड्दर्शनीं
प्राहुः । अन्ये तु पुनः सौत्रान्तिकवैभाषिकयोग्याद्यमाध्यमिकेति भेदभिन्नबौ-
द्धेन जैनलौकायतिकाभ्यां च सहिसमाद्यदर्शनानि द्वादशदर्शनीति संगिरन्ते ।
अनेन तु निबन्धकर्त्राऽनोऽप्यधिकानीति मिलित्य षोडश दर्शनानि संगृही-
तानि । अत एव च सर्वदर्शनसंग्रहनाम्ना ग्रन्थार्थस्यमुम् । दर्शनानां नामानि
मूल एव स्फुटानीति न पुनरिहोल्लिख्यन्ते ।

तानि च दर्शनानि द्विविधानि । अभेदग्राहीणि भेदग्राहीणि च । तत्र
शांकरदर्शनमभेदवादीति सुप्रसिद्धो द्विण्डिमः सर्वत्रेति न तत्र विचारलेशावका-
शोऽपि । पाणिनिदर्शनमप्यभेदमेव वदतीति तत्रस्थग्रन्थाद्वगम्यते । तथा हि—
अभ्युपगताद्वितीयत्वनिर्वाहाय वाच्यवाचकयोरविभागः शीत इत्युपक्रम्य—

वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाच्च न पृथक् ॥

अपूक्त्वेऽपि संबन्धस्तयोर्जीवात्मनोरिव ॥

वाच्यवाचकयोरभेदेऽपि तयोः संबन्धः केवलं कल्पनावशाद्भासते न तु वास्तवः । परमार्थतस्त्वभेदः एवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तो यथा जीवात्मपरमात्मनोर्वास्तवाभेदेऽपि कल्पनावशाद्ब्यावहारिकस्तयोः संबन्धोऽवभासते तद्वदित्युक्तम् । एवं चैतद्दर्शनमभेदवादीति स्पष्टमेवोक्तम् । एवमेव भीमांसादर्शनमपीति बोद्धव्यम् । तथा च दर्शनत्रयमभेदमवलम्बत इति स्पष्टमेवेति । तदन्यानि भेदवादीनि ।

अभेदवादीन्धेव श्रौतानीत्युच्यन्ते । भेदवादीनि च तार्किकाणीति । प्राधान्येन श्रुतितो मूलतत्त्वप्रतिपादकानि श्रौतानि । मुख्यतया तर्केण मूलतत्त्वान्वेषकाणि च तार्किकाणि । प्रकान्तरेण पुनर्द्विविधानि । नास्तिकान्यास्तिकानि चेति । परलोकादिनास्तित्वग्राहकाणि नास्तिकानि । परलोकाद्यास्तित्वग्राहीणि चाऽऽस्तिकानि । चार्वाकदर्शनं भेदचतुष्टययुतं बौद्धदर्शनमार्हतदर्शनं चेति नास्तिकदर्शनानि । तदन्यानि त्रयोदशाऽऽस्तिकदर्शनानि ।

अस्य च सर्वदर्शनसंग्रहनाम्नो निबन्धस्य प्रणेता सुगृहीतनामवेयः श्रीसायणमाधवाचार्य इति--

श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा ।

क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥

इति ग्रन्थारम्भे स्वयमेवोक्तत्वाच्चिश्चीयते ।

अयं हि माधवाचार्यो दक्षिणदेशे तुङ्गभद्रानदीतीरे पम्नासरःसन्निधे संप्रति ' गोवलकोंडा ' इति नाम्ना प्रसिद्धिं गते विजयनगरे वैदिकमार्गपवतंकस्य स्वप्रतापमार्तण्डपरिशोषिताहितप्रसन्नवज्रौघस्य वीरबुक्कनाम्नो मनुजेन्द्रस्य देवेन्द्रस्य बहस्पतिरिव कुलगुरुर्मन्त्री निखिलराजकार्यधुरंधर आसीत् । तथा शाक्ये त्रयोदशशतकोत्तरार्धे सायणवंशीयस्य यजुःशाखिनो मायणाचार्यस्य भार्यायां श्रीमत्यां प्रादुरासीदितिहासकोविदाः कथयन्ति ।

अनेन च राजकार्यधुरंधरेण जगतीतलवर्दिनिखिलविद्वत्प्रकाण्डमण्डलमण्डनायमानेन मन्त्रिप्रवरेण पूर्वस्मिन्वयसि वीरबुक्कभूपतेस्तत्पुत्रस्य हरिहराख्यस्य च प्रधानममात्यपदपुरीकृत्य समीचीनतया राजकार्यभरं निर्वाहोत्तरस्मिन्वयसि जगत्पूज्यपादश्रीशंकराचार्याणां शास्त्रपीठे शृङ्गेर (शुंगेरी) पुरे तत्कालवर्षिपीठाधिष्ठितश्रीशंकरानन्दगुरूणां सकाशाच्चतुर्थाश्रमं स्वीकृत्य तत्पट्टाधिकारः समग्राहिः । तत्र आरभ्यैव विद्यारण्य इति समाख्या प्रथिताऽभूत् । अयं चाऽऽष्टशंकराचार्यात्पट्टविंशो विद्यारण्यभारतीति परम्परया तत्रत्यवक्तृमुस्ताच्छ्रूयते ।

अनेन हि माधवाचार्येण नैकशो ग्रन्थाः प्रणीताः । तदन्तर्गत एवायं मूलतः सर्वदर्शनसंग्रहनामा निबन्धः ।

अत्रायं यश्चः पुरतः परदुर्भवति । किमयं ग्रन्थश्चतुर्थाश्रमस्वीकरणत्पाकं
 प्रणीतोऽथवा तदनन्तरमिति । तत्र चरमाश्रमदीक्षाग्रहणात्पागवेवायं निबन्धो निर-
 भायीत्यनुमीयते । कुत इति चेच्छूयताम् । यतोऽयं माधवाचार्यः स्वयमेव
 ग्रन्थारम्भे श्रीमत्सायणदुग्धाब्धीति श्लोके माधवेतिस्वनामानिर्देशपुरःसरं स्व-
 स्मिञ्जनकतया सायणवंशसंबन्धमवगमयति । यदि चायं निबन्धो जगद्गुरुपी-
 ठाधिष्ठानादूर्ध्वं कृतः स्यात्तर्हि संन्यासाश्रमस्वीकारमाहिम्नैव तत्पागभाविस्ववंशगो-
 त्रसंबन्धादेर्निवृत्तत्वाद्ग्रन्थनिर्माणसमये तादृशसंबन्धस्याविद्यमानत्वेनासत्संबन्ध-
 कीर्तनस्य चानुचितत्वेन कथमयं सुधीर्माधवः सदावेदितुं प्रवृत्तोऽसत्संबन्धं
 निर्दिशेत् । तथा चोक्तं विश्वेश्वरसरस्वनीप्रणान्ति यतिधर्मसंग्रहे—

नामगोत्रादि चरणं देशं वासं श्रुतं कुलम् ।

यद्यो वृत्तं व्रतं शीलं रूपापयेन्नैव सद्यतिः ॥ इति ।

माधवेति नामापि च चतुर्थाश्रमग्रहणात्पाकनमेव । तादृशान्ववायान्वयवि-
 शिष्टत्वेनैवाऽऽत्मनो माधवेति नाम्नोल्लेखकरणात् । विद्यारण्य इति समाख्यायाः
 संन्यासदीक्षाग्रहणसमनन्तरभाविनीत्वेन पूर्वकथाकोविदारम्परयेदानीमपि श्रूय-
 माणत्वाच्च ।

पञ्चदशीग्रन्थस्तु शारदापीठाक्रमणादूर्ध्वं विरचित इति प्रतीयते । यतस्तत्र
 संन्यासाश्रमग्रहणात्पूर्वभाविनो वंशनामसंबन्धस्य कस्यचिदपि निर्देशमन्तरैव केवलं
 जगद्गुरुपीठाधिकारग्राहकशंकरानन्दगुरुपादाम्बुरुहनमनं विधाय ग्रन्थारम्भः
 क्रियमाणो दृश्यते । यद्यपि तत्र न ग्रन्थोऽर्तुनाम्न उल्लेखस्तथाऽपि नमस्कार्यत्वेन
 शंकरानन्दगुरोरुपादानाच्चमस्कारकवर्गं तच्छिष्येणैव भवितव्यम् । स च शिष्यो
 विद्यारण्य एव । नमनकर्तृग्रन्थकर्त्रोरेकगताभान् । एवं च पञ्चदश्यां दीपकपरि-
 क्षमाप्त्यवसरे 'विद्यारण्यमुनिविरचितार्था' इत्युल्लेखः पञ्चदश्याः संन्यासदी-
 क्षासमनन्तरभाविनीत्वं सूचयति । यदि चायं निबन्धः पीठाधिरोहणानन्तरं कृतः
 स्यात्तर्हि पञ्चदश्यामिवात्रापि सायणवंशसंबन्धादिकं किमपि नोल्लिखेत् । यतश्चात्र
 वंशसंबन्धं कीर्तयति ततः संन्यासस्वीकारात्पागभवत्वमस्य निबन्धस्य सिध्यति ।

अथ पञ्चदश्यापि शारदापीठपवेशात्पागेव प्रणीतेति ब्रूषे चेत्, कथम-
 किमिति तत्र माधवनामोल्लेखं न करोति । किमिति च तदानीमविद्यमानं शंकरान-
 न्दगुरुसंबन्धमुद्घाटयति । आधुनिकाः संन्यासिनोऽपि दीक्षोत्तरं तत्पागवर्तिनामवं-
 शसंबन्धित्वेन नैवाऽऽत्मानं कथयन्ति । नामगोत्रादि चरणं देशं वासं श्रुतं कुल-
 मिति निवेधात् । किंत्वाश्रमपतिष्ठापितनाम्नैव व्यवहरन्ति । अन्यत्सर्वं नाराय-
 णस्मरणापिति बद्धन्तश्च सांसारिकसंबन्धादेर्निवृत्तिं सूचयन्ति । तस्मात्पञ्चदश्या

त्वाच्च । यद्यपि लोके यत्किञ्चिदिष्टं वस्तु प्रयत्नसहस्रेणापि ज्ञानिनाऽपि न पार्यते संपादयितुं तत्प्रभूतैश्वर्यसंपन्नः कोऽपि द्रव्यबलादनायासेनैव संसाधयतीति ज्ञानापेक्षया द्रव्यस्यैवाधिकः प्रभावो लक्ष्यते तथाऽपि यस्य प्रभावात्सुदुर्लभमपि संपिपादयिष्यति तद्द्रव्यं बुद्धिप्रभावेणैव लभ्यं नान्येन केनापीति ज्ञानैवभवमेव सर्वोत्कर्षेण सर्वत्र विजयते । अत एव भ्रष्टराज्यैरपि त्रयोदशवर्षपर्यन्तं वनाद्-मान्तरं परिभ्रमद्भिरपि पाण्डवैः केवलं भगवत्साहाय्येनैव करदीकृतसकलसामन्तमण्डलस्यैश्वर्यशिखरारूढस्य सार्वभौमचक्रवर्तिनोऽष्टादशाक्षौहिणीनायकस्य भ्रातृशतपरिवारितस्य दुर्योधनस्यापि राज्ञः पराजयः समयादि । द्रव्यं तु केवलं तादृशबुद्धो साहय्यकारि भवति न तु तस्य प्राधान्यमिति सर्वजनीनमेतत् । तच्च ज्ञानं तत्त्वविषयकमेव । तत्त्वं च तस्य वस्तुनो भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या वस्तुनो मूलस्वरूपमुच्यते । मूलस्वरूपज्ञानमेव हि मोक्षोपयोगि भवति । एवं च यस्य ज्ञानं मोक्षोपयोगि भवति तत्तत्त्वमिति सामान्यतस्तत्त्वलक्षणं पर्यवस्यति । तादृशतत्त्वज्ञानोपजीव्योऽभीष्टः सुखविशेषो हि तत्तद्दर्शनकारमतिवैचित्र्यात्प्रतिदर्शनं भिन्नः । तदनुसारेण चाभीष्यमाणसुखविशेषसाधनीभूतज्ञानप्रयोजकतत्त्वान्यपि भिन्नान्येवेत्यर्थाद्दर्शनानामपि भेदः सिध्यतीत्यतः संप्रति तेषां को वा विषयः कीदृशं च तस्य स्वरूपमित्यादि संक्षिप्य किञ्चिन्निरूप्यते । तत्र प्रथमोपस्थितस्योपेक्षानर्हत्वेन प्रथमतश्चार्वाकदर्शनमेवावलम्ब्यते ।

नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण प्रतिपादितं दर्शनं चार्वाकदर्शनमित्युच्यते । यस्य मते यत्स्पर्शेन्द्रियेण मृदुकठोरशीतोष्णादयः स्पर्शा उपलभ्यन्ते, यद्रसनेन्द्रियेण कट्वम्लधुरादयो रसा अनुभूयन्ते, यद्घ्राणेन्द्रियेण मृगमदकुङ्कुमप्रभृति-सुरभिवस्तुपरिमलोद्गारा आध्वायन्ते, यच्चक्षुरिन्द्रियेण घटपटस्तम्भाम्भोरुहादयः पदार्थाः स्थावरजंगमाः परिचीयन्ते, यच्च श्रोत्रेन्द्रियेण तन्त्रीगीतादयः स्त्रीगीतादयश्च मधुरध्वनयः श्रोत्र्यन्ते तदेवैकं प्रत्यक्षं प्रमाणम् । अन्यदनुमानादिकं त्वमाणमेव । अतो न परलोको न वेदोदितो धर्मो न पुण्यं न पापं नापि वाऽनुमानादिगम्यभीधरादिकमन्यत् । किंतु लोकप्रसिद्धो राजैव परमेश्वरः । देह एवाऽऽत्मा । मरणमेव मोक्षः । कान्ताल्लिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । कण्टकादिव्यथाजन्यं दुःखमेव निरयः । तस्मात्वाद्याखाद्यादिविचारनिरपेक्षं यावच्छक्यं यथेच्छं सुखं संपादनीयमिति निष्कर्षः । तदेतन्मतं श्रवणसमये मनोहरमपि परिणामेऽप्यन्तं भयावहत्वाच्छिष्टैर्विगर्हितत्वाच्चानुपादेयमेव ।

बुद्धारब्धं देवमनुसरन्तो बौद्धास्तेषां दर्शनं बौद्धदर्शनम् । ते च बौद्धा माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकनामभिश्चतुर्विधाः प्रसिद्धाः । तथा हि—भगवता बुद्धेन प्रथमतः स्वशिष्येभ्यः सर्वं शून्यमित्युपदेशो कृते यैः शिष्यैस्त्वैव

अथार्थेन परितुहीवं च बहुवचोः क्वचित् शून्यत्वेन वाच्यत्वमुच्यते वाच्यत्वमिच्छेत्वास्मात्
मायुः । इत्थं हि तेषामाद्यः—सर्वं क्षणिकं, सर्वं दुःखं, सर्वं स्वल्पक्षणं सर्वं
शून्यम्, इति भावनाचतुष्टयोपदेशेन क्रमेण सर्वस्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वसर्वा-
नुगतत्वसर्वतत्त्वत्वानां निराकरणेन सर्वशून्यत्वमेव गुरुणा बोधिता वयमिति ।
अतः सर्वशून्यत्ववादिन एते ।

अपरे शिष्याः पुनः कथं सर्वस्य शून्यत्वमवगन्तुं शक्यम् । तथा सति ज्ञान-
स्यापि शून्यत्वेन जगदान्ध्यं प्रसज्येत । अतो वास्त्यर्थस्य शून्यत्वमस्तु नामे-
त्युचुः । शिष्येण हि द्वयं करणीयं योग आचारश्चेति । तत्राज्ञातार्थस्य ज्ञाना-
याऽऽक्षेपो योगः । गुरुकार्थस्याङ्गीकरणमाचारः । तत्रथ यैः शिष्यैर्गुरुकं
भावनाचतुष्टयं वास्त्यर्थशून्यत्वं चाङ्गीकृत्य सर्वस्य शून्यत्व आक्षेपः कृतरौ
योगाचारा इति प्रथां जग्मुः । अत एव वास्त्यर्थशून्यत्ववादिनो विज्ञानमात्रा-
स्तित्ववादिनश्चोच्यन्ते । एतेषामयमभिप्रायः—अनादिवासनावशाद्बुद्धरेवानेका-
कारेण भासत इति प्रागुक्तगुरुत्वादिष्टभावनाचतुष्टयपरिचयबलात्सर्वासनोच्छेदे
विविधविषयाकारोपद्रवानुदवाहिशुद्धज्ञानोदयो मोक्षः संपद्यत इति ।

अन्ये तु—नीलादेर्वास्त्यर्थस्य सत्त्वे विज्ञानमात्रास्तित्वं वक्तुमशक्यम् ।
ततो वास्त्यर्थोऽप्यङ्गीकरणीयः एवेति प्राहुः । ततो गुरुणा भवतु नाम वास्त्यर्थः
परंतु न स प्रत्यक्षः किंत्वनुमेय इत्युक्ते कियत्पर्यन्तं सूत्रं भवेदिति पृष्टत्वान्ते
सौत्रान्तिकसंज्ञया प्रसिद्धाः । सूत्रान्तं पृच्छन्ति ते सौत्रान्तिकाः । 'पृच्छन्ति
सुज्ञातादिभ्यः' इति प्राग्वह्वीपृष्टकप्रत्ययः । अत एव वास्त्यर्थानुमेयत्ववादिन
इत्युच्यन्ते ।

अपरे च केचिच्छिष्या एवमुचुः—यथा चानुभवबलाद्वास्त्यर्थो घटपटादिरुररी
क्रियते तथा प्रत्यक्षबलात्स्यार्थस्य प्रत्यक्षत्वमप्यङ्गीकरणीयम् । एवं च वास्ते-
ष्वान्तरेषु चार्थेषु प्रत्यक्षेषु सत्सु यत्कांश्चित्प्रथमं सर्वं शून्यमित्युपदिष्टवान्गुरुः ।
तदनन्तरं कांश्चिद्विज्ञानमेव सादिति । ततः कांश्चित्चोभयं वास्त्यन्तरं च
सादित्यभिप्रेत्यावास्थितान्विज्ञेयमनुमेयं चेति । सेयं गुरोर्विरुद्धा भावति ब्रुवाणा
वैभाषिकारूप्या ख्याताः । अत एवैते वास्त्यर्थप्रत्यक्षत्ववादिनः सर्वास्तित्ववा-
दिनश्चोच्यन्ते ।

त एते जगन्मूलकारणत्वेन पार्थिवप्रथैजसवायवीयांश्चतुर्विधांस्परमाणुन्परि-
कल्प्य तेषु किञ्चित्स्थायि सुखदं सामान्यलक्षणं सत्यं वाग्निभालयन्तः सर्वं
क्षणिकं सर्वं दुःखं सर्वं स्वल्पक्षणं सर्वं शून्यं चेति भावनाचतुष्टयं स्वी कुर्वन्ति ।
तथैतेषां मते स्थाय्यसुखाख्यं दुःखसमुदायमार्गानिरोधभेदाच्चतुर्विधं तत्त्वम् ।
एतन्न प्रथमं दुःखापरपर्यायं विज्ञानेवदनांसंज्ञासंस्काररूपभेदात्प्रविधम् । इत्यमेव

पञ्चस्कन्धीत्युच्यते । दुःखकारणं स्थिरत्वादिभ्रान्तिः समुदायः । दुःखतत्कारणै-
तदुभयनिवृत्त्युपायः सर्वं क्षणिकमिति भावनाख्यो मार्गः । सर्वनैरात्म्यवासनारूपो
निरोधः । स एव मोक्ष इत्यभिधीयते । पञ्चस्कन्धानां लक्षणं भावनाचतुष्टय-
मित्येवमादिविस्तरो मूलतोऽवगतन्व्यः । प्रत्यक्षमनुमानं चेति प्रमाणद्वयवादिनश्चेते ।

अर्हन्तं परमेश्वरं मन्यमाना आर्हतास्तेषां दर्शनमार्हतदर्शनम् । अत्र जीवा-
जीवौ पुण्यपापे आश्रवसंवरौ बन्धनिर्जरामोक्षाश्चेति नव तत्त्वानि । एतन्मते
घटपटादयः सन्तीति न निश्चेतुं शक्यते । नापि न सन्तीति कृत्वा सर्वे पदार्था
भावाभावात्मकाः । सम्यग्दर्शनसम्पग्ज्ञानसम्यक्चरित्रैश्च मोक्षः सिध्यति । स
च देहस्वरूपावरणापगमे जीवस्य सततोर्ध्वप्रगमनम् । जीवादिनवसंख्याकानां
तत्त्वानां सम्पग्दर्शनं दिव्याणीं च लक्षणादि मूल एव स्पष्टानीति विस्तरभिया
नोच्यन्ते । चार्थस्यैवैवाहंस्पर्शताः षट् वेदविरोधित्वात्नास्तिका इत्युच्यन्ते ।
वेदविरोधित्वेव नास्तिकत्वमित्यर्थः । इति षट्नास्तिकदर्शनस्वरूपसंक्षेपः ।

अथाऽऽस्तिकदर्शनानि । तत्र समानुजार्थं मते मुख्यतस्तत्त्वत्रयम् । चिद-
चिदीश्वरभेदात् । तत्र चिज्जीवो भोक्तो । अचिज्जैडवर्गो भोग्यम् । चिज्जड-
योरन्तर्यामी संस्तन्नियामकश्चेश्वरः । स हि सर्वेश्वरः सगुणश्च । अयं हीश्वर-
श्चिज्जडौ व्यप्नोतीत्यात्मशब्देनोच्यते । यो यदेव्याप्नोति स तस्याऽऽत्मा ।
तच्चास्य शरीरमिति चिज्जडौ परमात्मनः शरीरम् । तत्रापि जीवः परमात्मनः
शरीरं भूत्वा जडस्याऽऽत्मा भवति । एतत्पदार्थत्रिनयं परमार्थतः परस्परस्मा-
द्भिन्नं सत्संबद्धं च भवति । अतोऽयं परमात्मा सजातीयविजातीयस्वगतैतद्भेद-
त्रयसहित एवेति रामानुजाचार्या मन्यन्ते । भेदेऽपि शरीरविशिष्टस्यैकत्वादिशिष्टा-
द्वैतवादमाश्रयन्ते । मायावादमसहमानाश्च विवर्तवादं प्रतिक्षिपन्ति । परिणामवादं
स्वीकुर्वन्तश्च सत्त्व्यातिं समर्थयन्ते । एतेषां मते जीवन्मुक्तिर्नास्ति । मोक्षेऽपि
जीवब्रह्मणोर्भेद एव । याथातथ्येन परमात्मस्वरूपाबन्धोपपूर्वकत्वकैर्कर्मैरेव मोक्ष
इति बोध्यम् ।

अथ पूर्णपद्मदर्शनस्वरूपं निरूप्यते । पूर्णा आत्मतत्त्वप्रतिपादकशास्त्रे पद्मा
मतिर्यस्य स पूर्णपद्मः । पद्माचार्य इत्यर्थः । तेन वरविभं दर्शनं पूर्णपद्मदर्श-
नम् । अत एतद्दर्शनं बन्धदर्शनमित्युच्यते । अस्मिन् बन्धनमन्दिर इति आन-
न्दतीर्थ इति चापरं नाम । अस्मिन् पूर्णपद्माचार्यस्य जन्म शक्रे स्वतन्त्रभूमिदे
(११००) वर्षे कर्णाटकदेशे रजतपीठारूढे (उडपी) ग्रामे वेदवेद्यां गारिरे बन्ध-
नेहाख्यासितः सकाशादाविरभूत् । एतस्य विद्याभ्यापको सुकरभ्युत्तमेकवाचार्यः ।
अयं हि पूर्णपद्माचार्यो वायोत्पृतीयोऽन्तार इति मन्यन्ते तदनुचारिणश्च तदुक्तम्

प्रथमस्तु हनुमान्स्यादाद्वितीयो भीम एव च ।

पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च भगवत्कार्यसाधकः ॥ इति ।

अनेन च महाभारततात्पर्यनिर्णयनामा ग्रन्थो विरचितः । तद्ग्रन्थमप्य-
वसरे चायं श्लोको दृश्यते—

मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे । इति ।

वायोर्देवस्य यत्तृतीयं रूपं मध्वाख्यं तेनामुना मध्वाचार्येण केशवार्पणञ्च-
द्ध्यास्यं महाभारततात्पर्यनिर्णयारूपो ग्रन्थः कृत इति तदर्थः । अस्य मतं
द्वैतवादः । द्विधा इतं द्वीतम् । तस्य भावो द्वैतम् । भेद इति यावत् । स च
भेदः पञ्चविधः—जीवेश्वरभेदो जडेश्वरभेदो जीवजडभेदो जीवानां मिथो
भेदो जडानां मिथो भेदश्चेति । तदिदं भेदपञ्चकं सत्यमनादि च । यदि च
सादि स्यात्तर्हि नाशमाप्नुयात् । न च कदाऽपि नाशमुपैति । तथा यदि चेदं
भेदपञ्चकमसत्यं स्यात्तर्हि तस्य भ्रान्तिकल्पितत्वं स्वीकार्यं भ्यात् । न चेदं
भ्रान्तिकल्पितमिति मन्तव्यम् । कल्पितस्थ निवृत्त्यवशंभावात् । नैव चेदं
निवर्तते । तस्मात्सत्योऽनादिश्चायं भेदपञ्चः । एवं च द्वैतं न विद्यत इति
यन्मतं तदज्ञानिनां मतमिति ब्रूद्धव्यम् । श्रुतिरप्यत्रार्थे प्रमाणम् । तथा हि—
'सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा मैवारुवण्यो
मैवारुवण्यो मैवारुवण्यः' इति । अस्यार्थः । आत्मा परमात्मा सत्यः । त्रिका-
लाबाधित इत्यर्थः । तथा जीवः सत्यः । तयोर्जीवेश्वरयोर्भेदश्चापि सत्यः । मैवा-
रुवण्य इत्यत्र मा एव आरुवण्य इति पदत्रयम् । तत्र मा इति निषेधार्थक-
मव्ययम् । एवेति निश्चयद्योतको निपातः । आरुभिर्दष्टैर्वन्यो भजनीय आरु-
वण्यः । एवं च परमात्मा दुष्टजनसेव्यो नैव भवतीत्यर्थः । सत्यं भिदेति मैवा-
रुवण्य इति च त्रिवचनं भेदसत्यत्वदाढ्यं प्रदर्शयितुम् । अस्यां श्रुतौ स्पष्टमेव
भेदोऽभिहितः । नह्यभेदे सति भेददाढ्यं सेवसेवकभावो वाऽञ्जसा संगच्छते ।
अनुमानेनापि भेदोऽवसीयते । परमेश्वरं पक्षीकृत्य तत्र जीवाद्भेदः साध्यते । जीवं
मतीश्वरस्य सेव्यत्वात् । यो यो प्रीतिं सेव्यो भवति स तस्माद्भिन्नः । यथा भूत्या-
द्राज्ञेति । अत्र भूत्यः सेवको राजा च सेव्यः । तस्मात्सेवकात्सेव्यो राजा भिन्नो
दृष्ट इति । अयं शाशयः । मभूते धनं मे स्याद्धारिद्र्यं लेशतोऽपि मा भूदिति
प्रार्थयमानाः पुरुषा राज्ञा गुणोत्कर्षं कीर्तयेयुश्चेत्पीतो राजा तेषाममिलयितं पूर-
येत् । परंतु यदि ते सर्वाङ्गीणं त्वदाज्यपदमेव देहीत्यभिकाङ्क्षेयुस्तर्हि नैव देही-
प्लामो भवेत्प्रत्युत क्रोधात्तादनेनानर्थावाप्तिः स्यात् । तदुक्तम्—

घातयन्ति हि राजानो राजाऽहमिति वादिनः ।

बुद्धयस्त्रिलभिष्टं च इवगुणोत्कर्षवादिनाम् ॥ इति ।

तथा च महद्भिः सह स्वसाम्योद्भावनमपि महतामप्रीतिकरं भवति किमुत तैः
 साकं स्वाभेदसंपादनमित्यर्थः । एवं च जीवेश्वरयोरभेदः सर्वथा दुर्घटः । न च
 ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिबलाज्जीवेश्वरयोरभेदः शक्यशङ्क इति वाच्यम् ।
 संपूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेत् । इतिवत्प्रशंसापरत्वादभेदश्रुतेः ।
 नहि ब्राह्मणपूजया शूद्रो ब्राह्मणजातितां लभते, किंतु ब्राह्मणवत्प्रशंसनीयो
 भवतीत्यर्थः । तत्त्वमसीति महावाक्यमपि भेदप्रतिपादकमेव । तस्य त्वं तत्त्व-
 मिति षष्ठीसमासमङ्गीकृत्य तस्येश्वरस्य त्वं दासोऽसीत्यर्थात् । अथवा ' स
 आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ' इत्युद्दालकस्य स्वपुत्रं श्वेतकेतुं प्रत्युद्देशपरे वाक्ये
 आत्मा अतत् त्वम् इति पदच्छेदः । अतदित्यत्र च नञर्यो भेदः । तथा च
 यः स्वातन्त्र्यादिगुणोपेतः स एव परमात्मा । त्वं तु—अतत्, तस्मादात्मनो भिन्नः
 परतन्त्रो जीवोऽसीत्यर्थात् । एवं च जीवेश्वरयोः सेव्यसेवकभावात्तयोर्भेदः सिद्धः ।
 सेवा च—अङ्कननामकरणभजनभेदात्रिविधा । तत्राङ्कनं नाम शङ्खचक्रादि-
 नारायणायुधलाञ्छितमुद्राधारणम् । तदपि ' अतस्ततनूर्न तदामो अश्रुते ' इति
 तैत्तिरीयकोपनिषच्छ्रुतेस्तप्तमुद्रा धारणं मुख्यम् । योऽतप्ततनूरत एवाऽऽमः स तद्वि-
 ष्णुपदं नाश्रुत इति तदर्थं मन्यन्ते मध्वानुयायिनः । तथा चोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

कृत्वा धातुमर्थां मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनुम् ।

चक्रादिचिह्निनां भूष धारयेद्वैष्णवो नरः ॥ इति ।

पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारो नामकरणमुच्यते । तेन च निरन्तरं
 नारायणस्मरणं भवति । भजनं तु कायिकवाचिकमानसिकभेदेन दशविधम् । तत्र
 सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायश्चेति चतुर्विधं वाचिकम् । ज्ञानं परित्राणं परिरक्षणं चेति
 त्रिविधं कायिकम् । दया स्पृहा श्रद्धा चेति त्रिविधं मानसिकम् । सर्वस्य भज-
 नस्य विष्णुप्रसादसंपादनं प्रयोजनम् । जीवोऽणुपरिमाणः । न मध्यमपरिमाणो
 नापि विभुः । स च मोक्षावस्थायामपि परमेश्वरस्य दास एव । अपौरुषेयो वेदो
 नित्यश्च । तस्य च स्वतः प्रामाण्यमित्यादि मध्वाचार्या मन्यन्ते । प्रत्यक्षमनुमानं
 शब्दश्चेति प्रमाणत्रयवादिनश्चेति । एतेषां मते जगत्कर्तृत्वादिरहितं दुःखामिश्रितं
 परिपूर्णं सखमेव मोक्षः । स च विष्णुप्रसादादेव लभ्यः । विष्णुप्रसादश्च तद्-
 गुणोत्कर्षज्ञानादेव भवति । नाभेदज्ञानात् । तदुक्तम्—

तस्मिन्सन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते ।

समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तान्निःसंशयं मुक्तिकलं प्रयाप्ति ॥

इति मध्वदर्शनसंक्षेपः ।

नकुलीशपाशुपतदर्शने पशुपतिना महेश्वरेण जीवानां पाशनिरासकत्वेन कार्य-
कारणयोगविधिदुःखान्तरूपं तत्त्वपञ्चकं प्रतिपादितम् । पशुपतिशब्दार्थश्वैवं
व्याख्यातोऽभियुक्तैः—

ब्रह्माद्याः स्तम्बपर्यन्ताः पशवः परिकीर्तिताः ।

तेषां हि नायको यस्माच्छिवः पशुपतिः स्मृतः ॥ इति ।

अत्र जगतीतलवर्तिचेतनाचेतननिखिलपदार्थजातं कार्यशब्देनोच्यते । कार-
णशब्देनेश्वरः । स च स्वतन्त्रः । जपध्यानादिकं योगशब्देनाभिधीयते । त्रिष-
वणं भस्मस्नानादिकं व्रतं विधिरूप्यते । दुःखनिरासपूर्वकमीश्वरभावो दुःखान्त-
शब्देनोक्तः । स एव परमपुरुषार्थो मोक्ष इति ।

शैवदर्शने पाशविमोक्षणार्थं षट् तत्त्वानि पतिविद्याविद्यापशुपाशकारणा-
ख्यान्युपदिष्टानि । तत्र पतिः शिवः । विद्या तत्त्वज्ञानम् । अविद्या मिथ्या-
ज्ञानम् । पाशो मलकर्ममायारोधशक्त्याख्यश्चतुर्विधः । पशुर्जीवः । पाशनिवृत्तौ
कारणं जपध्यानचर्यादिकमिति । तदुक्तम्—

पतिविद्ये तथाऽविद्या पशुः पाशश्च कारणम् ।

तच्चिवृत्ताविति प्रोक्ताः पदार्थाः षट् समासतः ॥ इति ।

एतेषां तत्त्वानां साधीचीन्येन ज्ञानात्पाशविमोचने संजाते शिवत्वप्राप्तिरूपो
मोक्षः सिध्यतीति शैव नां मतम् ।

मोक्षप्राप्तौ प्रत्यभिज्ञैव मुख्यं साधनमिति मन्यमाना माहेश्वरास्तेषां प्रतिपा-
दयन्ति—पूर्णस्वतन्त्र ईश्वरो जगन्निर्माणकरणविषये न किमपि कर्मादिकं साध-
नमपेक्षते । किंतु स्थेच्छयैव सर्वं निर्मीयते । जीवाः परस्परं भिन्ना अपि न
परमेश्वरान्नेदमर्हन्ति । जीवेश्वरयोश्चैतन्यस्वभावाविशेषात् । परमेश्वरे जीववादा-
त्म्यस्य स्वानुभवसिद्धत्वाच्च । अतो जीवैस्तत्तादात्म्यसंपत्त्यर्थं प्रत्यभिज्ञैवाऽऽ-
श्रयणीया । प्रत्यभिज्ञा च अहमीश्वर एव न तद्भिन्न इत्येतादृशः साक्षात्कारः ।
तादृशेन केवलेन साक्षात्कारेणैवाभ्युदयो मोक्षश्च संपद्यते । न तदर्थं प्राण्याया-
मादेरपेक्षा । नापि कायशोषणस्य भस्मस्नानादेर्जपपरिचर्यादेश्चापेक्षेति । यद्यपी-
श्वरवज्जीवात्माऽपि चैतन्यस्वरूपेणैव प्रकाशते तथाऽपि मायावशादंशेनैव प्रका-
शते । परिपूर्णचैतन्यस्वरूपेण प्रकाशनार्थं तु प्रत्यभिज्ञाऽऽवश्यकीति पूर्णात्मता-
त्वात् एव मोक्ष इति प्रत्यभिज्ञादर्शनानुसारिणां मतम् ।

शैवप्रतिरसेश्वरदर्शनस्वरूपं संक्षेपतो विव्रियते—पारदादिपदवाच्यो यो रसस्त्वद्रूप
श्वरो रसेश्वरः । सोऽयं रसेश्वरः सेव्यमानः शरीरदाइत्यसंपादनद्वारा मुक्तेर्हेतुरिति मे

माहेश्वरा मन्यन्ते तेऽप्युपचाराद्देश्वरशब्देनाभिधीयन्ते । तैस्तै रसेश्वरपदवाच्यैः प्रवर्तितं दर्शनं रसेश्वरदर्शनमित्युच्यते । एतेऽपि न परमेश्वराज्जीवानां पार्थक्यं सहन्ते, किंतु चैतन्यस्वरूपाविशेषादीश्वरस्वरूपभूता एव जीवात्मान इत्यवगच्छन्ति । मोक्षो हि पारदरससेवनेन शरीरस्थैर्यसंपादनाज्जीवन्मुक्तिरेवेत्येषां मतम् । जीवतः सत एव या मुक्तिः सा जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । अयमाशयः— मुक्तिर्नाम मूलाज्ञाननिवृत्तिपूर्वकस्वरूपयाथात्म्यावाप्तिः । सा च ज्ञानैकसाध्या । तमेव विदित्वेति श्रुतेः । ज्ञानं चाऽऽत्मतत्त्वविषयकमेव । तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनम् । इति स्मृतेः । तच्च ज्ञानं तद्भ्यासातिशयात् । अभ्यासातिशयश्च शरीरस्थैर्ये सत्येव । तदुक्तं भगवद्भोविन्दपादाचार्यैः—

इति धनशरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान्सद्व यतनीयम् ।

मुक्तौ सा च ज्ञानात्तत्त्वाभ्यासात्त च स्थिरे देहे ॥ इति ।

शरीरस्थैर्ये च पारदादिपदबोधस्य रसस्य सेवनात् । रसस्य पारदत्वं च संसारपरपारमापणहेतुत्वेन । तदुक्तम्—

संसारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः स्मृतः ॥ इति ।

पारदो गदितो यस्मात्परार्थं साधकोत्तमैः ॥ इति च ।

यस्मात्साधकोत्तमैरथं परार्थं परो मोक्षस्तदर्थं मोक्षसाधनत्वेन गदितस्तस्मादसौ पारदः स्मृत इति शेषः । पारदस्य मोक्षार्थत्वं तु न साक्षात् किंतु मुक्तिप्रयोजकज्ञानसंपादकात्मतत्त्वाभ्याससाधनशरीरदाढ्यसंपानद्वारैवेति तदाशयः । तथा च जीवन्मुक्तिं समीहमानेन पुरुषधैरेयेणाऽऽदौ पारदरससेवनेन शरीरस्थामित्वं संपादनीयम् । संपादिते च शरीरस्थैर्ये क्रमेण आत्मतत्त्वाभ्यासातिशयाभिमध्याज्ञाननिवृत्तौ जायमानायां या मुक्तिः सा जीवन एव मुक्तिर्भवतीति तात्पर्यम् ।

नन्वन्यैर्दर्शनकारैः श्रवणमननादिप्रकारान्तरेणैव जीवन्मुक्तिरुक्ता न त्वदुक्तप्रकारेणेति कथमिदं त्वदभिमतं जीवन्मुक्तिर्विधत्तनीया भवेत् । अत एव तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्षये अथ संपत्स्ये ।

षड्दर्शनंऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने ।

करामलकवत्साऽपि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते ॥

इति श्रुतिस्मृतयोर्देहपातानन्तरं मुक्तिः प्रदर्शिता । किञ्च निष्पद्यमानमिदं शरीरं हि षड्भिः कोशैर्निष्पद्यत इति श्रुतिस्मृत्यादिषु प्रसिद्धम् । तत्र त्वगसूक्ष्मांसरूपास्त्रयः कोशा मातुः शरीरादनुवर्तन्ते । मेदोस्थिमज्जारात्पाञ्च त्रयः कोशाः पि : सकाशालभ्यन्ते । तदेवैः षड्भिः कोशैर्घटमानं शरीरं विनष्ट

इतयां प्रत्यक्षतो दृश्यते । तथा च जीवत एव मुक्तिरिति कथंकारं संजाघटीति । इति चेदुच्यते । षाट्कौशिकस्य देहस्यास्थिरत्वमस्तु नाम । तथाऽपि पारदाभ्र-
कपदाभिलष्यमाना या हरगौरीसृष्टिस्तत्संयोगजनितस्य शरीरस्य नित्यत्वमेव ।
हरसृष्टिः पारदः । गौरीसृष्टिस्त्वभ्रकः । तदुक्तं रसार्णवे—

अभ्रकस्तव बीजं तु मम बीजं तु पारदः । इति ।

शिवगौरीसंवादोऽयम् । अत एव चेश्वरशरीरसंभूतत्वेन पारदो रतो रसेश्वर
इत्युच्यते । तादृशस्य रसेश्वरस्य सेवनेन तत्संयोगजन्यस्य नित्यशरीरस्य प्राप्तौ
सत्यां षाट्कौशिकस्यास्थिरस्यापि देहस्य न परित्यागो भवति । प्रत्युत हरगौ-
रीसृष्टिजशरीरसंबन्धेन तत्र दिव्यत्वं दाढ्यं च संपद्यते । यथा पारद (परित)
संबन्धेन लोहमपि सुवर्णं भवति तद्वत् । तदुक्तं रसहृदये—

ये चात्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टिजां तनुं प्राप्ताः ।

मुक्तास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किंकरो येषाम् ॥ इति ।

एवं च पारदरससंबन्धेन षाट्कौशिकस्य शरीरस्य लोहस्येव सुवर्णत्वे दिव्यत्वे
स्थिरत्वे च संपाद्यमाने जीवत एव मुक्तिरित्युक्तिः साभीचीन्येन संगच्छते ।
तथा च दर्शनकारैः प्रदर्शिता जीवन्मुक्तिः करामलकवरपत्यक्षा पारदपदाभिधे-
यरसेश्वरसेवनेन भवतीति जीवन्मुक्तिमनङ्गीकुर्वाणा रामानुजप्रभृतयोऽज्ञानिन
एवेति मन्तव्यम् । अत एव विद्यारण्यैरास्तिकदर्शनसमये सर्वतो जघन्यत्वे-
नाऽऽदौ रामानुजदर्शनं निर्दिष्टम् । तदपेक्षया चैतद्दर्शनस्य श्रेष्ठ्याद्रामानुजदर्श-
नोत्तरं दर्शनचतुष्टयव्यवधानेन रसेश्वरदर्शनं निर्दिष्टमिति मन्ये ।

इति रसेश्वरदर्शनस्वरूपसंक्षेपः ।

औलुक्यदर्शनमेव वैशेषिकदर्शनं कणाददर्शनमिति चोच्यते । अक्षपाददर्शनं
च नैयायिकदर्शनमित्यभिधीयते । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयानिगमनाख्यपञ्चावयवं
वाक्यं न्यायः । तं विदन्ति ते नैयायिकास्तेषां दर्शनमित्यर्थः । दर्शनद्वयेऽपि
तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्युक्तम् । निःश्रेयसं मोक्षः । तस्याधिगमः प्राप्तिरि-
त्यर्थः । मोक्षश्चाऽऽत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । सा च तत्त्वज्ञानादनन्तरमेव न जाय-
ते, किंतु तत्त्वज्ञानेन दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याज्ञानानां मध्य उत्तरोत्तरस्य नाशे
सति तत्पूर्वभाषिदोषादीनां नाशात्क्रमेणापवर्गः सिध्यति । तदुक्तम्-दुःखजन्मप्रवृत्ति-
दोषमिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति । मोक्षसाधनीभूतज्ञा-
नविषयाणि तत्त्वानि च प्रमाणप्रमेयसंशयेत्यादीनि गौतमेन षोडशोक्तानि ।
आदादेन तु सप्तैवाक्तानि । तेषु सप्तस्वेव गौतमोक्तानां षोडशपदार्थानां यथायथ-
व्याख्याः सिध्यति । आदृतश्चायमन्तर्भावो नैयायिकैः । अमुमेव विशेषमनुलक्ष्य

षोडशपदार्थवादिनो नैयायिकाः सप्तपदार्थवादिनश्च वैशेषिका इति व्यवहारः ।
अतो वैशेषिकसंमतान्येव सप्त तत्त्वानि सावान्तरभेदानि निरूप्यन्ते—द्रव्यगुणक-
र्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त पदार्थाः । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालादिगा-
त्ममर्नासीति नव द्रव्याणि । रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगवि-
भागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा-
श्चतुर्विंशतिगुणाः । चलनात्मकं पञ्चविधं कर्म । परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ।
नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव । प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावो-
ऽन्योन्याभावश्चेति चत्वारोऽभावा इति । एतेषां लक्षणानि, अनुमानव्याप्त्या-
दिलक्षणानि चेति सर्वं मूल एव स्पष्टम् । इति काणाददर्शनम् ।

जैमिनिमुनिना प्रणीतं दर्शनं जैमिनिदर्शनम् । तदनुवर्तमाना जैमिनीयाः । ते
च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकं हि यद्वचनत्वेन प्रमाणपदवीमवगाह्यै-
तादृशः सर्वज्ञत्वादिविशेषणविशिष्टः कोऽपीश्वरो नास्ति । मानुषदेहवच्चाविशेषण
विप्रलम्भकत्वादिदोषावशंभावात् । यद्यपि ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः प्रेष्ठा देवाः सन्ति
दृश्यते च तेष्वतिशायिनी संपत् । यदाह कश्चित्—

अथापि वेदहेतुत्वाद्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

कामं भवन्तु सैश्वर्याः सार्वज्ञ्यं पुरुषेषु किम् ॥ इति ।

तथाऽपि न तेषु सार्वज्ञ्यं संभावायेतुमलम् । भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वाद्भागद्वेषादि-
मूलकनिग्रहानुग्रहग्रस्तत्वाच्च । न च प्रत्यक्षं सर्वज्ञसाधकं भवेदिति वाच्यम् ।

संबद्धं वर्तमानं गृह्यते चक्षुरदिना ।

इत्यभियुक्तवचनात् । तस्मात्सर्वज्ञस्य प्रामाणिकपुरुषस्याभावाद्देवापौरुषेयो
वेदोऽतो भ्रान्त्यादिदोषानास्पदत्वात्स एव सर्वज्ञो भगवान् । तत एव च चक्षुरि-
न्द्रियागोचरयथावस्थितपदार्थधर्मादिस्वरूपपरिचयो याथातथ्येन भवति । वेदो-
दितो यागादिधर्म एव च स्वनुष्ठितोऽपूर्वोत्पादनद्वारा स्वर्गादि फलं जनयति ।
न तत्रान्यस्य कस्यचित्सांख्यनैयायिकादिपरिकल्पितस्येश्वरस्यापेक्षा । एते च
धीमांसका द्विविधाः । अभिहितान्वयवादिनो भाट्टाः अन्विताभिधानवादिनः
प्राभाकराः । द्विविधानामप्येतेषां मते शब्दा नित्याः । वेदानां धर्म स्वतः सिद्धं
प्रामाण्यं स्वर्गादेः प्राप्तिश्च मोक्ष इति । [इति जैमिनिदर्शनम्] ।

सांप्रतं सांख्यदर्शनस्वरूपं निरूप्यते । ते च सांख्या द्विविधाः । सेश्वरा
निरीश्वराश्च । ये तु जीवातिरिक्तं षड्विंशतीश्वरं मन्यन्ते ते सेश्वराः । अन्ये
निरीश्वराः । त एत उभयेऽपि निराहुः—प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वस्वरूपेणावस्थानं
मोक्षः । स च प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञानात् । भेदज्ञानं च तत्त्वज्ञानाज्जायते । तत्त्वानि

पञ्चविंशतिसंख्याकानि । तत्र किञ्चित्त्वं प्रकृतिरेव । किञ्चेद्विकृतिरेव । किञ्चिदुभयात्मकम् । किञ्चिच्चानुभयात्मकम् । त्रयाणां सत्स्वरजस्तमआख्यानां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिरुच्यते । प्रकरोति कार्यं जनयतीति प्रकृतिः । सा च प्रकृतिरेव न कस्यचिदपि विकृतिः । अतो मूलप्रकृतिरित्युच्यते । तस्याः सकाशान्महदाहंकारौ शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेति महदादीनि सप्त तत्त्वानि क्रमेण समुत्पद्यन्ते । तत्रान्तःकरणापरपर्यायं महत्त्वमहंकारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमभिमानापरनामधेयमहंकारतत्त्वं महत्त्वस्य विकृतिः । तदेवाहंकारतत्त्वं तामसं सत्प्रकृत्यात्त्रयाणां, तदेव सात्त्विकं सज्ज्ञानेन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानां, कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानां संकल्पविकल्पैतदुभयात्मकस्य मनसश्च प्रकृतिः । अयं भावः— महत्त्वव्याज्यायमानोऽहंकारस्त्रिविधः—सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति । सात्त्विको वैकारिक इति व्यवह्रियते । राजसस्तैजस इत्यभिधीयते । तामसश्च भूतादिरित्युच्यते । तत्र तामसादहंकारात्पूर्वोत्तरक्रमेण शब्दतन्मात्रादिपञ्चकं समुत्पद्यते । एवं च पूर्वस्योत्तरं विकृतिरुत्तरस्य च पूर्वं प्रकृतिरित्युभयात्मकानि महदादीनि सप्त तत्त्वानीत्यर्थः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानां गुणानां विशेषरहितानामश्रय-भूतानि सूक्ष्माणि पञ्च भूतानि तन्मात्रशब्देनोच्यन्ते । तन्मात्रपञ्चकात्पत्येकस्मात्पूर्वोपप्लुताच्छब्दतन्मात्रादाकाशः स्पर्शतन्मात्रद्वायुरित्येवं क्रमेण विषदादीनि पञ्च महाभूतानि जायन्ते । अत एव च तामसोऽहंकारो भूतादिरिति भण्यते । नैतेभ्यः किञ्चित्त्वान्तरं समुत्पद्यत इतीमानि पञ्च महाभूतानि विकृत्यात्मकान्येव । तथा सात्त्विकादहंकारात्पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तदुभयपेरकं मनश्चेत्येकादशेन्द्रियगणः प्रादुर्भवति । अयमिन्द्रियगणोऽपि केवलं विकृत्यात्मक एव । अत एवैतदुपादानभूतः सात्त्विकोऽहंकारो वैकारिक इति निर्दिश्यते । पुरुषस्तु न कस्यचित्प्रकृतिर्नापि वा विकृतिरित्यनुभयात्मकः । एवं च प्रकृतिः प्रकृत्यात्मिकैका । उभयात्मकानि महदादीनि सप्त । पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च केवलविकृत्यात्मकानीति । अनुभयात्मकः पुरुषश्चैक इति मिलित्वा पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि ।

तदुक्तं सांख्यकारिकायाम्—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

इमानि च तत्त्वानि मोक्षसाधनीभूतप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञाने हेयतयोपयुक्तानीति सांख्यानमभिप्रायः । अन्यश्च विस्तरः पुरुषस्त्वकर्ता भोक्ता नित्याचिद्रूपः प्रकृत्युपासत्तन्वन्धः प्रकृतेर्निवृत्तिश्चेत्यादिस्तव एवावगन्तव्य इति ।

पतञ्जलिप्रभृतिमुनिमतमनुवर्तमानानां दर्शनं पातञ्जलदर्शनम् । एतन्मते चित्ति-
शक्तेर्निरुपाधिकस्वरूपेणावस्थानं मोक्षः । तत्र साधनतया यमनियमासनप्राणा-
यामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधीत्येतदष्टाङ्गनिर्वचनपुरःसरं प्रमाणविपर्ययादिचि-
त्तवृत्तिनिरोधाख्यो योगः सविस्तरं प्रतिपादितः । तत्र योगे प्रत्याहारपर्यन्तानि
पञ्च बहिरङ्गानि साधनानि । ततः पराणि त्रीणि संयमपदवाच्यान्यन्तरङ्गन्ता-
धाननीति विवेकव्यमिति ।

अधुना सर्वदर्शनमूर्धन्यभूतं शांकरदर्शनं संक्षेपतः किञ्चिन्निरूप्यते । सांख्य-
दर्शने मुख्यतः प्रकृतिपुरुषरूपं तत्त्वद्वयं प्रतिपादितम् । तत्र प्रकृतिरपि नित्या ।
सैव प्रधानशब्देनोच्यते । तच्च प्रधानं जडमपि घटस्य मृदिव महदादेः कारण-
मित्युक्तम् । तथा कैरपि सांख्यैर्जीवातिरिक्तः परमेश्वरः स्वीकृतः । स एव
ब्रह्मात्मेत्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते । ततश्च जडजीवभेदो जीवेश्वरभेदः परिणामवादश्च
स्वीकृतः । स च भेदः सत्य इति स्पष्टमेव प्रतीयते । तद्देतत्सर्वं श्रीशंकराचा-
र्याणामसंभतम् । यतः श्रुतौ—

सजातीयं न मे किञ्चिद्विजातीयं न मे भवेत् ।

स्वगतं च न मे किञ्चिन्न मे भेदत्रयं भवेत् ॥

इति ब्रह्मणि सजातीयाद्विजातीयात्स्वगताच्च भेदः प्रतिषिध्यते । यदि च
सांख्यमतानुसारेण भेदो वास्तविकः स्यात्तर्हि चेतनत्वेन सजातीयार्जीवादचेत-
नत्वेन विजातीयाज्जडाद्रामानुजभवे ब्रह्मणः सगुणत्वेन स्वगताद्गुणाच्च ब्रह्मणि
भेदस्य दुर्वारतया भेदत्रयनिषेधप्रतिपादिका श्रुतिः पीडयेत् । जीवब्रह्मणोर्वास्त-
विकत्वेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽपि न संगच्छेत । नेह नानाऽस्ति, नेति
नेति इत्याद्याः श्रुतयोऽप्यमुभवाभेदं प्रशंसन्ति । सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ऐतदात्म्य-
मिदं सर्वम्, एवमादिश्रुतयश्च तं ब्रह्मयन्ति । ततश्च भेदत्रयनिषेधान्यथानुपप-
त्या परिदृश्यमानस्य सचराचरस्य सचेतनाचेतनस्य सर्वस्य जगतः प्रातिभासि-
कत्वकल्पनं विना गत्यभावात्तदुपपादकपंनादिभावरूपाज्ञानं परिकल्पनीयम् । यथैव
हि रज्ज्वां तिमिरादिदोषवशात्सर्पभूदलनाम्बुधाराः परिकल्प्यन्त एवं विन्मात्र-
वपुषि परे ब्रह्मणि परिकल्पितमिदमनेकभेदभिन्नं सकलं जगन्मिथ्याभूतम् ।
यथावस्थितब्रह्मस्वरूपावबोधवाध्यं च । मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्वपूर्वकयथा-
वस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वम् । यथा अमाधिष्ठानभूतरज्जुतत्त्वज्ञाने प्रतीयमानसर्पा-
दोर्निवृत्तिः । दोषश्चात्र स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेपकरं सदसद्भ्यामनिर्व-
चनीयमनाद्यविद्यापरपर्यायं भावरूपाज्ञानमेव । इदमेव सर्वस्य जगतो मूलका-
रणमिति मूलाज्ञानमित्युच्यते । तच्च त्रिगुणात्मकमपि न सांख्यसंमतप्रधानवचि-
त्यम् । मोक्षावस्थायां तस्य विनाशावश्यंभावात् । अतो न कथमपि द्वैतप्रसङ्गः ।

एतादृशाज्ञानकल्पने प्रमाणं देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्, भूयश्चान्ते विश्वमाया-
निवृत्तिः, पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत इत्याद्याः श्रुतयः । अत्र स्वगुणैर्निगूढां
मायानिवृत्तिः पराऽस्य शक्तिर्विविधैवेत्यादिपदैः पूर्वोक्तविशेषगविशिष्टस्य तादृ-
शाज्ञानस्य स्पष्टमेवोपदौकितत्वात् । किंचोक्ताज्ञाने तत्त्वमसीति जीवब्रह्मैक्यम-
विषादकश्रुतिरपि प्रमाणम् । यदि च जीवब्रह्मणोर्भेदस्तात्त्विकः स्यात्तदा तयो-
स्तादात्म्यं कुशाग्रधिषणेन सुरगुरुणाऽपि सुदुर्वचमित्यतस्तादृशाज्ञानकल्पनमनि-
च्छद्भिस्तत्रभवद्भिर्भवद्भिः सर्वैरप्यगत्या स्वीकार्यम् । तेन चाज्ञानेनायं जीवज-
डादिः सकलः प्रपञ्चः परमात्मनि पकल्पित इति मिथ्यैवेति चैकमेव तत्त्वं पर-
मार्थतः । ततश्च परमात्मन्येवेदं सकलं भासत इत्ययं विवर्तवादः । न तु परि-
णामवादो नापि रामानुजीयाभीष्टा सत्ख्यातिः किंत्वनिर्वचनीयरूपातिः । अनि-
र्वचनीयत्वं नाम कार्यस्य सत्त्वेनासत्त्वेन च निर्वक्तुमशक्यस्य ख्यातिः प्रतीतिः ।
यथा शुक्तिकायां भासमानं रजतम् । तद्धि न सत्यम् । नेदं रजतमिति बाधा-
नुपपत्तेः । नाप्यसत्यम् । संपतीदं रजतमिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । तदुक्तम्—

सत्त्वे न भ्रान्तिबाधौ स्तो नासत्त्वे ख्यातिबाधने ।

सदसद्भ्यामनिर्वाच्याऽविद्याऽऽविद्यैः सह भ्रमः ॥ इति ।

प्रपञ्चस्याप्यनादिभावरूपाज्ञानमूलकत्वादिनिर्वचनीयत्वमेव । तथा हि—प्रती-
यमानं सर्वं जगज्ज सत् । ज्ञानिदृष्ट्या बाधानुपपत्तेः । नाप्यसत् । ज्ञानावस्थातः
माकालेऽस्मदादीनामपि प्रतीत्यनुपपत्तेः । अतः सतः ख्यातिर्दुर्वचा । एतत्सर्व-
मनुसंधायैव माण्डूक्योपनिषद्युक्तम्—

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः । इति ।

एतन्मते मूलाज्ञाननिवृत्तौ स्वस्वरूपाधिगमो मोक्षः । एवं चानवरततस्तन्मया-
नामादिभावरूपाज्ञानकृतं सर्वं संसृतिचक्रं तस्मिन्परस्मिन्नेव कल्पितं मिथ्याभूतम् ।
रज्जौ भुजंगवत् । निरस्तसमस्तदोषनिर्धूताखिलविशेषैकरसकूटस्थशुद्धबुद्धमुक्तनि-
त्यज्ञानानन्दस्वयंज्योतीरूपं चिन्मात्रमेकमेव ब्रह्मतत्त्वमित्यद्वैतप्रतिपादकं शंकर-
दर्शनमेव विजयतेतराम् ।

एवं यथाबुद्धिबलं सर्वदर्शनस्वरूपं संक्षेपतो निरूप्य श्रीमत्सच्चिदानन्दचरण-
कमलयोः समर्पयति—

पुण्यपत्तने
शके १८४९ फा. शु. ११ भृगुवासरे.

मार्कण्डेयः शंकरशास्त्री-
भारद्वाजः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सर्वदर्शनसंग्रहः ।

तत्र चार्वाकदर्शनम् ॥ १ ॥

नित्यज्ञानाश्रयं वन्दे निःश्रेयसनिधिं शिवम् ।

येनैव जातं मह्यदि' तेनैवेदं सकर्तृकम् ॥ १ ॥

पारं गतं सकलदर्शनसागराणा-

मोचिताथं चरितार्थितसर्वलोकम् ।

श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं

सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ॥ २ ॥

श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा ।

क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥ ३ ॥

पूर्वेषामतिदुस्तराणि सुतरामालोडय शास्त्राप्यसौ

श्रीमत्सायणमाधवः प्रभुरुपन्यास्यत्सतां प्रीतये ।

दूरोत्सारितमत्सरेण मनसा शृण्वन्तु तत्सज्जना

पाल्यं कस्य विचित्रपुष्परचितं प्रीत्यै न संजायते ॥ ४ ॥ •

अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते । बृहस्पतिमतानुसारिणा
मास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण तस्य दूरोत्सारितत्वात् । दुरुच्छेदं हि चार्वा-
कस्य चेष्टितम् । प्रायेण सर्वपाणिनस्तावत्—

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुनः ॥

इति लोकगाथामनुरुन्धानां नीतिकामशास्त्रानुसारेणार्थकामावेव पुरुषार्थौ
मन्यमानाः पारलौकिकमर्थमनहृत्पुत्रानश्वात्तानुत्तमान एवानुभूयन्ते । अत
एव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं नामधेयम् ।

तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि वक्ष्यामि । नेभ्य एव देहाकारपरिण-
तेभ्यः किण्वादिभ्यो मदशक्तिवच्चैतन्यमुपजायते । तेषु विनष्टेषु तत्सु स्वैर्भ
विनश्यति । तदाहुः—विज्ञानंवन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविन-

१ च. °दि कार्यजातं स° । २ मुद्रितपुस्तकं—आत्माचिताचरितमर्थितसर्वलोकमिति ।

३ च. °णिचा । ४ स. —ह. °ण दू° । ५ च. °न नुः का° । ६ च. अत्र । ७ च.

°नि दे° । ८ च. °तेभ्यस्तेभ्यः । ९ क. —ह. विश्वं । १० क. —ह. तदिह । ११ क. —ह.

नमेवे° ।

शयति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति [बृ० २ । ४ । १२] इति । तच्चैतन्पविशिष्टदेह
एवाऽऽत्मा । देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् । प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितयाऽनु-
मानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात् । अङ्गनाद्यालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरु-
षार्थः । न चास्य दुःखसंभिन्नतया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्तव्यम् । अवर्ज-
नीयतया प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वात् । तद्यथा म-
त्स्यार्थी सशल्कान्सकण्टकान्मत्स्यानुपादत्ते स यावदादेयं तावदादाय निवर्तते ।
यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति स यावदादेयं तावदादाय निव-
र्तते । तस्माद्दुःखमयानुक्लवेदनीयं सुखं त्यक्नुमुचितम् । न हि मृगाः
सन्तीति शालयो नोप्यन्ते । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्याल्यो नाभिश्चीयन्ते ।
यदि कश्चिद्भिरुद्वेष्टं सुखं त्यजेत्तर्हि स पशुवन्मुखी भवेत् । तदुक्तम्—

त्याज्यं सुखं विषयसंगमजन्म पुंसं

दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा ।

ब्रीह्रीञ्जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान्

को नाम भोस्तुषकणोपहितान्हितार्थी ॥ इति ।

ननु पारलौकिकसुखाभावे बहुवित्तव्ययशरीरायाससाध्येऽग्निहोत्रादौ विद्या-
वृद्धाः कथं प्रवर्तयन्त इति चेत्तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे । अनृतव्याघा-
तपुनरुक्तदोषैर्दूषिततया वैदिकमन्त्रैरेव धूर्तबकैः परस्परं कर्मकाण्डप्रामाण्यवा-
दिभिर्ज्ञानकाण्डस्य ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिः कर्मकाण्डस्य च प्रतिक्षिप्तत्वेन
त्रय्या धूर्तप्रलापमात्रत्वेनाग्निहोत्रादेर्जीविकामात्रप्रयोजनत्वान् । तथा चाऽऽभा-
णकः—

आग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥ इति ।

अत एत कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकः । लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः ।
देहोच्छेदो मोक्षः । देहात्मवादे च स्थूलोऽहं सूक्ष्मोऽहं लक्षणोऽहमित्यादिसामाना-
धिकरण्योपपत्तिः । मम शरीरमिति व्यवहारो राहोः शिर इत्यादिवदौपचा-
रिकः । तदेतत्सर्वं समग्राहि—

१ क.—ह. "नालि" । २ च. "दिजनितं सु" । ३ च. "न्ते । भीरु" । ४ च. "र्षी
त्रैवि" । ५ च. प्रवर्तन्त । ६ च. "हे । व्या" । ७ च. "तवाद्मा" । ८ क.—ह. च कु" ।
९ च. "शोऽह" ।

अङ्गनालिङ्गनाञ्जन्यसुखमेव पुमर्थता ।
 कण्टकादिव्यथाजन्यं दुःखं निरय उच्यते ॥
 लोकसिद्धो भवेद्राजा परेशो नापरः स्मृतः ।
 देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ॥
 अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः ।
 चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ॥
 किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ।
 अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥
 देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवाऽऽत्मा न चापरः ।
 मम देहोऽयमित्युक्तिः संभवेदौपचारिकी ॥ इति ।

स्यादेतत् । स्यादेष मनोरथो यद्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात् । अस्ति च प्रामाण्यम् । कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपपद्येत । नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वचनश्रवणसमनन्तरं फलार्थिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति । तदेतन्मनोरथविजृम्भणम् । व्याप्तिपक्षधर्मतागालि हि लिङ्गं गमकमभ्युपगतमनुमानप्रामाण्यवादिभिः । व्याप्तिश्रोभयविधोपाधिविधुरः संबन्धः । स च सत्तया चक्षुरादिवन्नाङ्गभावं भजते । किंतु ज्ञाततया । कः खलु ज्ञानोपायो भवेत् । न तावत्प्रत्यक्षम् । तच्च बाह्यमान्तरं वाऽभिमतम् । न प्रथमः । तस्य संप्रयुक्तविषयज्ञानजनकत्वेन भवति प्रसरसंभवेऽपि भूतभविष्यतोस्तदसंभवेन सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् । न च व्याप्तिज्ञानं सामान्यगोचरमिति मन्तव्यम् । व्यक्त्योरविनाभावाभाप्रसङ्गान् । नापि चरमः । अन्तःकरणस्य बहिरिन्द्रियैतन्त्रत्वेन बाह्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तम्—

चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्मनः (त० वि० २०) । इति ।

नाप्यनुमानं व्याप्तिज्ञानोपायः । तत्र तत्राप्येवमित्यनवस्थादौःस्थ्यप्रसङ्गान् । नापि शब्दस्तदुपायः । काणादमतानुसारेणानुमान एवान्तर्भावात् । अनन्तर्भावे वा वृद्धव्यवहाररूपलिङ्गवगतितापेक्षतया प्रागुक्तदूषणलङ्घनाजङ्घालत्वात् । धूमधूमध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति वचनेमात्रे मन्त्रादिवद्विधासाभावाच्च । अनुप-

१ च. 'तदे' । २ च. हि विभागं गमकमङ्गीकृतं । ३ क. च. तत्र । ४ क. 'भावं' । ५ च. 'यपरतं' । ६ च. 'ण प्रवृत्तेरप्रवृत्तेः । तं' । ७ च. 'पाशम्' । ८ च. 'याः कणा' । ९ च. 'नर्मगतिम्' ।

दिष्टाविनाभावस्य पुरुषस्यार्थान्तरदर्शनेनार्थान्तरानुमित्यभावे स्वार्थानुमानक-
थाभाः कथाशेषत्वप्रसङ्गाच्च । कैव कथा परार्थानुमानस्य । उपमानादिकं
तु दूरापास्तम् । तेषां संज्ञासंज्ञिसंबन्धादिबोधकत्वेनानौपाधिकसंबन्धबोधकत्वा-
संभवात् ।

किंच-उपाध्यभावोऽपि दुरवगमः । उपाधीनां प्रत्यक्षत्वनिश्चयमात्रमेवैव प्रत्य-
क्षाणामभावेऽप्यप्रत्यक्षाणामभावस्याप्रत्यक्षतयाऽनुमानाद्यपेक्षायामुक्त-
दूषणानतिवृत्तेः । अपि च साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरिति तल्लक्षणं
कक्षीकर्तव्यम् । तदुक्तम्--

अव्याप्तसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिः ।

शब्देऽनित्ये साध्ये सकर्तृकर्तृवत् घटत्वमश्रवतां च ॥

व्यावर्तयितुमुपात्ताभ्यत्र क्रमतो विशेषणानि त्रीणि ।

तस्मादिदमनवद्यं समासमेत्यादिनोक्तमाचार्यैश्च ॥ इति । *

तत्र विधेःप्राथम्यवसायपूर्वकत्वान्निषेधाध्यवसायस्योपाधिज्ञाने जाते तद्भाववि-
शिष्टसंबन्धरूपं व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानाधीनं चोपाधिज्ञानमिति परस्पराभ्यवसर-
प्रहारदोषो वर्ज्येऽप्यायते । तस्मादविनाभाव य दुर्बोधतया नानुमानाद्यवकाशः ।
धूपादिज्ञानानन्तरमग्न्यादिज्ञाने प्रवृत्तिः प्रत्यक्षमूलतया भ्रान्त्या वा युज्यते ।
कचित्फलप्रतिलम्भस्तु मणिमन्त्रौषधादिवद्यादृच्छिकः । अतस्तत्साध्यमदृष्टादि-
कमपि नास्ति । नन्वदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न तद्भवम् ।
स्वभावादेव तदुपपत्तेः । तदुक्तम्--

अग्निरुष्णो जलं शीतं^१ समस्पर्शस्तथाऽनिलः ।

केनेदं चित्रितं तस्मात्स्वभावात्तद्व्यवस्थितिः ॥ इति ।

तदेतत्सर्वं बृहस्पतिनाऽप्युक्तम्--

न स्वर्गो नापवर्गो वा नेवाऽऽत्मा पारलौकिकः ।

नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

* समासमाविनाभाववच्च स्तो यदा तदा ।

समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽपयोजकः ॥ इति घ. ङ. पुस्तकटिप्पणयाम् ।

१ क.-ङ. 'च्च उ' । २ च उगस्यभा' । ३ च 'रविग' । ४ क. 'वेनाप्र' ।

५ क. 'वस्याप्रत्यक्षतयाऽनु' । ६ च 'म् । अ' । ७ क.-ङ. 'पाधिरिति श' । ८ क.-

ङ. 'नित्यत्वे सा' । ९ च. 'तां व्या' । १० च. 'त्र व्यत्र' । ११ च. 'विध्यव' । १२

च. 'रूपमज्ञा' । १३ च. 'ज्रपातस्ते । त' । १४ च. 'वधवया' । १५ च. 'ज्ञानरूपि-

कारे ज' । १६ क.-ङ. 'नेत्तत्र' । १७ क.-घ 'तं शीतस्प' । १८ च. 'गो वाऽपि भैवाऽऽत्मा

वा वा पा' ।

बौद्धदर्शनम् ।

५

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् ।
 बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धातृनिर्मिता ॥
 पशुश्वेच्छिहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।
 स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥
 मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेतृप्तिकारणम् ।
 निर्वाणस्य प्रदीपस्य स्नेहः संवर्धयेच्छिखाम् ॥
 गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ।
 गेहस्थकृतश्राद्धेन पथि तृप्तिरवारिता ॥
 स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः ।
 प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते ॥
 यावज्जीवित्सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
 भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
 यदि गच्छेत्परं लोकं देहादेश विनिर्गतः ।
 कस्मद्भूयो न चाऽऽयाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥
 ततश्च जीवनोपायो ब्राह्मणैर्विहितम्विह ।
 मृतानां प्रेतकार्याणि न त्वन्यद्विद्यते क्वचित् ॥
 त्रयो वेदस्य कारो' मण्डधूर्तनिशाचराः ।
 जर्जरतिर्जरतीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥
 अथस्यात्र हि शिर्शं तु पत्नीग्राह्यं प्रकीर्तितम् ।
 मण्डैस्तद्वत्परं चैव ग्राह्यजातं प्रकीर्तितम् ॥
 मांसानां खादनं तद्वन्निशाचरसमीरितम् ॥ इति ।

तस्माद्भूनां प्राणिनामनुग्रहार्थं चार्वाकमतमाश्रयणीयमिति रमणीयम् ॥

इति श्रीमत्ताम्रमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् ॥ १ ॥

अथ बौद्धदर्शनम् ॥ २ ॥

अत्र बौद्धैरभिधीयते । यदभ्यधाभि—अविनाभावो दुर्बाध इति तदसाधीयः ।

तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुज्ञानत्वात् । तदुक्तम्—

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकत् ।

अविनाभावनियमोऽदर्शनाच्च न दर्शनात् (न्या. वि.) ॥ इति ।

१ च. 'रो मुनिभण्डनि' । २ च. अत्र । ३ क. ग. 'दर्शनात्तददर्शना' । स. वंश-
 नावान्तरदर्शनात् । ङ. च. दर्शान्तरदर्शनात् ।

सर्वदर्शनसंग्रहे-

अन्वयव्यतिरेकाविनाभावनिश्चयकाविति पक्षे साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत् । भूते भविष्यति वर्तमाने चानुपलम्बमानेऽर्थे व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेन्मैवं बोधः । विनाऽपि कारणं कार्यमुत्पद्यतामित्येवंविधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव साशङ्कचेत् यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः । तदुक्तम्—व्याघातावधिराशङ्का (न्या. कु. ३ । ७) इति । तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेनाविनाभावो निश्चीयते । तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः कारणोपलम्भे सत्युपलब्धस्य पश्चात्कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते । तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते । यदि शिक्षया वृक्षत्वमतिपतेस्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः । अप्रवृत्ते तु बाधके भूयः सहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को निवारयिता । शिक्षयावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिक्षेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्तभेदे तत्संभवति । पर्यायत्वेन युगपत्प्रयोगायोगात् । नाप्यत्यन्तभेदे गवाश्वयोरनुपलम्भान् । तस्मात्कार्यात्मानौ कारणेणात्मानावनुमापयत इति सिद्धम् ।

यदि कश्चित्प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गने कुर्यात्तं प्रति ब्रूयान् । अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्येत् उपन्यस्यते वा । न प्रथमः । आशिरस्कवचनस्योपन्यासे साध्यासिद्धेः ।

एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेत् ।

इति न्यायात् । नापि चरमः । अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन वचनप्रमाणमनभ्युपगच्छता त्वया स्वपरकीयशस्त्रे प्रामाण्येनोपगृहीतस्य वचनस्योपन्यासे मम माता वन्ध्येतिवद्व्याघातापातात् । किञ्च प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत्समानजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं स्वभावानुमानम् । पर-

१ ख. 'नियामका' । २ च. घ. 'ति ननु प' । ३ क. 'नेऽपि व्य' । ग. 'ने व्य' । घ.—च. 'ने च व्य' । ४ क. 'रिहारे' । ५ च. 'हरेवेति' । ६ च. 'वम । वि' । ७ च. 'न्धनस्तादात्म्यनिश्चयोऽनाविनाभावो निश्चीयते ता' । ८ 'योस्तादा' । ९ च. ' । यस्मा' । १० घ. च. 'रणमात्मानमनु' । ख. 'रणावनु' । ११ ख.—च. 'स्यते वा । १२ क. 'न त्वया पारस्करवचस्यो' । ख. 'न त्वया स्ववचनस्यो' इति पाठः । ख. पुस्तकस्य समाप्ते वर्तते । ग. 'न त्वाच्छिरस्कव' । ड. च. 'न त्वयाऽशिरस्कवचनस्यो' । १३ घ. 'तं प्रामाणाभासानु' ।

गता विपतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रुवता कार्यलिङ्गकमनुमानम् । अनुप-
लब्ध्या कंचिदर्थं प्रतिषेधयताऽनुपलब्धिलिङ्गकनुमानम् । तथा चोक्तं तथा-
गतैः—

प्रमाणान्तरसामान्यस्थितेरन्याधियो गतेः ।

प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥ इति ।

पराक्रान्तं चात्र सूरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्पते ।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति । ते च माध्यमि-
कयोगाचारसौत्रान्तिकैर्वैभाषिकसंज्ञाभिः प्रतिष्ठा बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्वब-
ह्यार्थशून्यत्वबाह्यार्थानुभेयत्वबाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते । यद्यपि भगवान्बुद्ध
एक एव बोधयिता तथाऽपि बोद्धव्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यम् । यथा गतोऽस्त-
मर्क इत्युक्ते जारचौरानुचानादयः स्वेष्टानुसारेणाभिसरणपरस्वहरणसदाचरणा-
दिसंभयं बुध्यन्ते । सर्वं क्षणिकं क्षणिकं दुःखं दुःखं स्वलक्षणं स्वलक्षणं शून्यं
शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम् । तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां
सत्त्वेनानुमातव्यं यत्सत्क्षणिकं यथा जलधैरपटलं सन्तश्चाभी भावा इति । न
चायमसिद्धो हेतुः । अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्य-
क्षसिद्धत्वात् । व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिरिति न्यायेन व्यापकक्रमाक्रम-
व्यावृत्तावक्षणिकात्सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च । तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रम-
माभ्यां व्याप्तम् । न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः संभवाति ।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।

नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः (न्या० कु० ३।८) ॥

इति न्यायेन व्याघातस्योद्भूतत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशा-
द्द्वयावर्तमानावर्थक्रियामपि व्यावर्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्था-
पयत इति सिद्धम् ।

१ क. घ. छ. 'स्थितिरन्याधियां ग' । २ च. 'उच्यते' । ३ क. ग. 'ति गूढभूयस्त्व-
भ' । ख. 'ति गूढभूयस्त्वाभावाद्' । ४ घ. 'विधाः । चतुर्विध' । ५ च. 'चारार्हसौत्रां' । ६
घ. 'कसं' । ७ घ. 'बाह्यज्ञ' । ८ च. 'नूत्रादादारयोर्बाह्य्याः स्वाशयानु' । ९ च. 'दि
स्वयं' । १० च. 'कं दुः' । ११ च. 'त्वं य' । १२ क. 'दित्क्ष' । १३ च. 'धरः स' ।
१४ घ. 'टलः स' । १५ क.-छ. 'त्तिन्या' । १६ च. 'च्च किं' । १७ क.-ग. छ. च.
'दः समस्ति ! प' ।

नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत्तदयुक्तम् । विकल्पोत्पत्त्यात् । तथा हि—वर्तमानार्थक्रियाकरणकालेऽतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति नो वा । आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः । समर्थस्वक्षेपायोगात् । यद्यदा यत्करणसमर्थं तत्तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्यं समर्थश्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च । द्वितीये कदाऽपि न कुर्यात् । सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य । यद्यदा यत्न करोति तत्तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे । न चैव वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययाच्च । ननु क्रमवत्सहकारिणा-र्थात्स्थायिनोऽतीतानागतयोः क्रमेण करणमुपपद्यत इति चेत्तत्रेदं भवान्यूहो व्याचष्टाम् । सहकारिणः किं भावस्योपकुर्वन्ति न वा । न चेन्नपेक्षणीयास्ते । अकिञ्चित्कुर्वतां तेषां तादृशार्थायोगात् । अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् । अङ्गं तर्हि सहकारिणो न ज्ञात् । प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्ध्वा लूयं कार्यं कुर्यात् । स्वभावस्थानपायात् । उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यते न वा । भेदपक्ष आगन्तुक-स्यैव तस्य कारणत्वं स्यान्न भावस्याक्षणिकस्य । आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्कार्यस्य । तदुक्तम्—

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम् ।

चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः ॥ इति ।

किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा । उभयथाऽपि प्रामुक्तदूषणपाषाणैर्वर्षणप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुत्पन्नवस्थादोः-स्थयमपि स्यात् । अतिशये जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तरपरम्परापात इत्येकाऽनवस्थाऽऽस्येया । तथा सहकारिभिः सलिलपवनदिग्भिः पदार्थना-र्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् । अपरथा तदभावेऽप्यति-शयः प्रादुर्भवेत् । बीजं चातिशयमादत्तं सहकारिसंप्लेनभेदाऽऽवृते । अन्यथा

१ च. °ल्यानुपपत्तेः । त° । क. ख. तदा करो° । ३ च. भवति इ । ४ च. °येऽपि । ५ क. °तन्न स° । ख. °तत्र न स° । ग. तदा न तत्सम° । ६ क. ख. ग. च. °भ्रंक्रमेण क्रमणमु° । ७ क. ख. ग. तादात्म्यायो° । ८ च. °क्षे योऽय° । ९ च. °रः स क° । १० क. °रभेत न । ११ च. °णम् । १२ ख. °न्तरं भवत्वक्षे । १३ क. °सा । १४ ख. °तिज° । १५ क. °दिप° ।

सर्वदोषकारापत्तावङ्कुरस्यापि स्रदोर्दयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्ष-
माणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे । तस्मिन्चप्युपकारे पूर्वन्वयेन सह-
कारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसंपाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा
व्यवस्थिता । अथोपकारः कार्यार्थमपेक्षमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्यं जन-
यति तत्सापेक्षं वा । प्रथमे बीजादिपदात्त्वमापतेत् । द्वितीयेऽपेक्ष्यमाणेन बीजा-
दिनोपकारेऽतिशय आधेयः । एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठाति-
शयपरम्परापात इति द्वितीयाऽनवस्था स्थिरा भवेत् । एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण
बीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजाश्रयातिशयपरम्परापात इति
तृतीयाऽनवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिरा-
धीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीने भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तोऽन्यश्चातिश-
यात्मा कुर्वद्भूपादिपदवेदनीयो जाया इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण । तस्मा-
त्क्रमेणाक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा ।

नाप्यक्रमेण घटते । विकल्पाग्रहत्वात् । तथा हि—युगपत्सकलकार्यकरणस-
मर्थः स्वभावस्तदुत्तरकालमनुवीत न वा । प्रथमे तत्कालवत्कालान्तरेऽपि ताव-
त्कार्यकरणमापतेत् । द्वितीया स्थादित्ववृत्त्याशा मूषिकमक्षितबीजादावङ्कुरा-
दिजननप्रार्थनामनुहरेत् । यद्विरुद्धवर्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णे । विरुद्ध-
वर्माध्यस्तश्चापमिति जलधरे प्रतिबन्धसिद्धिः । न चायमसिद्धो हेतुः । स्थायिनि
कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गताद्विपर्ययसिद्धत्वात् । तत्रासामर्थ्यसा-
धकौ प्रसङ्गताद्विपर्ययौ प्रागुक्तौ । सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते । यद्यदा यजन-
नासमर्थं तत्तदा तन्न करोति । यथा गिलाशकलङ्कुरम् । असमर्थश्चार्थं
वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले * स्वीतानागतयोरर्थक्रियोरिति प्रसङ्गः । यद्यदा
यत्करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्ये । करोति चायमतीताना-

+ हेत्वभाविपर्ययः सामर्थ्यासामर्थ्ययोरिति शेष इति घ. पु. टिप्पण्याम् । * इत्
उत्तरमयं ग्रन्थो घ. पुस्तके । स यथा—असमर्थत्वेऽपि यद्ययं वर्तमानकाले क्रियां करोति
तदाऽतीतानागतयोरर्थक्रिये कुर्यादित्यप्रसङ्गः इति ।

१ च. 'कारवदङ्कुर' । २ च. 'द्वयं प्रसज्येत्' । ३ ग. 'स्मिन्नपु' । ४ ग. पाया-
षकारवत्यति' । ५ क. 'यत्तज्जवत्यति' । ख. घ. 'य बीजवृत्त्यति' । ६ क. 'पेक्षः का' ।
७ ग. 'द्विनि । ८ घ. जात । ९ ख. 'स्मात्क्ष' । क. घ.—च. 'स्मात्क्ष' । १० क. ख.
'त्काळा' । ११ घ. 'र्थयोरप्रसङ्गात् । तद्वि' । १२ घ. 'धकाप्र' । १३ ग. 'ङ्कुरे ।
अ' । १४ ड. 'यारतिप्र' । १५ ख. घ. 'रित्यप्र' । १६ ग. 'सस्त' । १७ क. ग. घ.
'कार्यं का' । ख. 'कार्यम् । क' ।

गतकाले तत्कालवर्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययो विपर्ययः । तस्माद्विपक्षे क्रमयोगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्ययबलाद्गृहीतान्वयव्याप्तिकं च सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्था-
स्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञानश्रिया—

यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी

सत्ता शक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा + न ता ।

नाप्येकैव विधाऽन्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेद्

* द्वेषाऽपि क्षणभङ्गसंगतिरतः साध्ये च विश्राम्यति ॥ इति ।

न च कणभक्षाक्षचरणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यम् । सामान्यविशेषसमवायानामतत्त्वप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वरूपसत्ता-
निबन्धनः सद्ब्यवहारः । प्रयोजकगौरवापत्तेः । अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पप-
राहतेश्च । सर्पपमहीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याऽऽकारस्य मणिषु सूत्र-
बद्भूतगणेषु गुणवच्चाप्रतिभासनाच्च । किंच सामान्यं सर्वगतं स्वाध्ययसर्वगतं
वा । प्रथमे सर्ववस्तुसंकरप्रसङ्गः । अपसिद्धान्तापत्तिश्च । यतः प्रोक्तं प्रश-
स्तौपादेन—स्वविषयसर्वगतमिति । किंच विद्यमाने घटे वर्तमानं सामान्यमन्यत्र
जायमानेन संबध्यमानं तस्मादागच्छत्संबध्यतेऽनागच्छद्वा । आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः ।
द्वितीये संबन्धानुपपत्तिः । किंच विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते विनश्यति
स्थामान्तरं गच्छति वा । प्रथमे निराधारत्वापत्तिः । द्वितीये नित्यत्वाच्चोपु-
क्त्ययुक्तिः । तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः । इत्यादिदूषणग्रहप्रस्तत्वात्सामान्यमप्राप्ता-
णिकम् । तदुक्तम्—

अन्यत्र वर्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि ।

तस्मादचलतः स्थानाद्बृत्तिरित्यवियुक्तता ॥

यत्रासौ वर्तते भावस्तेन संबध्यते न तु ।

तद्देशिनं च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम् ॥

न याति न च तत्राऽऽसीदस्ति पश्चान् चांशवत् ।

जहाति पूर्वं नाऽऽधारमहो व्यसनसंततिः ॥ इति ।

+ स्थिरेषु स्थिरा इति घ. पु. टिप्पण्याम् । * नानात्वेन स्थिरत्व एकविधत्वेनास्थिरत्वेऽपि ।
इति घ. टिप्पण्याम् ।

१ ग. घ. 'ङ्गस्तद्व्यत्ययो वि' । २ घ. 'मितिः' । ३ क. 'जको मो' । ४ क. ग. घ.
'तकणे । ५ घ. 'स्तपेद्' । ६ क. ख. ग. घ. 'णमस्त' । ७ घ. प्राप्नोति ।

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेद्भूग, अन्यापोहालम्बन एवेति संतो-
ष्टव्यमायुष्मतेत्यलमपि सङ्गेन ।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थंकरसंपत्तम् । अन्यथा तन्निवृत्त-
स्सूनां तेषां तन्निवृत्त्युपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्सर्वं दुःखं दुःखमिति भाव-
नीयम् । ननु किंविदिनि पृष्टे दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्मैवम् । स्वलक्षणानां
क्षणानां क्षणिकतया सालक्षणयाभावादेतेन सदृशपरमिति वक्तुमशक्यत्वात् ।
ततः स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम् । एवं शून्यं शून्यमित्यपि भावनीयम् ।
स्वप्ने जागरणे च न मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधोपलम्भात् ।
यदि दृष्टं सत्तदा तद्विशिष्टस्य दर्शनस्येदंताया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्नध्यस्तस्य
रजतत्वादेस्तत्संबन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं स्यात् । न चैतदिष्टं कस्यचि-
द्वादिनः । न चार्धजरतीयमुचितम् । न हि कुक्कुटेऽप्येको भागः पाकायापरो
भागः प्रसवाय कल्प्यतामिति कल्प्यते । तस्मादध्यस्ताधिष्ठानतत्संबन्धदर्शन-
द्रष्टृणां मध्य एकस्यानेकस्य वाऽसत्त्वे निषेधविषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं बलादा-
पतेदिति भगवतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्यमर्चिकथनं—भिक्षुपाद-
प्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्यभिधामुखेन स्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वानुगतत्वस-
र्वसत्यत्वभ्रंशव्यावर्तनेन सर्वशून्यतायापेव पर्यवसानम् । अतस्तत्त्वं सदसदुभया-
नुभयात्मकचर्तुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव । तथा—यदि घटादेः सत्त्वं स्वभाव-
स्तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यम् । असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव दोषः
प्रादुःष्यात् । यथोक्तम्—

न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते ।

कार्यस्यासंभेदी हेतुः खपुष्पादेरिवासतः ॥ इति ।

विरोधादितरौ पक्षावनुपपन्नौ । तदुक्तं भगवतो लङ्कावतारे—

बुद्धेऽप्येव विविर्च्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।

अतो निर्भिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः ॥ इति ।

इदं वस्तुचर्तुष्यात् यद्वदन्ति विपश्चितः ।

यथा यथाऽर्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा ॥ इति च ।

१ स. ङ.—च. 'विवर्तयिषणां तेषां' । २ घ. दुःखमि' । ३ क.—घ. किं तदि' । ४
ग. 'दानैः क' । ५ स.—घ. 'या स्वाल' । ६ ग. ङ. च. 'वात् । नैते' । ७ स.
ङ. च. 'न्यमपि । ८ च सर्वास' । ९ क.—ग. ङ. च. 'तस' । १० च. 'मस्याऽऽन' ।
११ क. स. ग. 'तुष्कोणवि' । घ. 'तुष्कवि' । १२ क. 'सत्त्वं' । घ. 'सत्त्वं भा' । च.
'सत्त्वं सहाय इ' । १३ ग. तदुक्तम् । १४ घ. ङ. 'भवो हे' । १५ च. 'वदल' । १६
क. स. ग. 'ताऽऽलकाराव' । १७ क. 'दध्याद्विवाच्य' । १८ च. 'कथं द्रष्टव्यः स्व' ।
१९ च. 'बो नैव' । २० स. घ. 'भिलयास्ते । ग. 'भिलपास्ते । २१ च. 'काधीत' । २२
क. स. 'वस्ति वि' ।

न कचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । दृष्टार्थव्यवहारैश्च स्वप्नव्यवहारवैतन्-
वृत्या संगच्छते । अत एवोक्तम्—

परिब्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ ।

कुणपः कामिभी भक्ष्य इति तिलो विकल्पनाः ॥ इति ।

तेदेवं भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ पैरनिर्वाणं शून्यरूपं सेतस्य-
तीति वयं कृतार्था नास्माकमुपदेशं किंचिदस्तीति । शिष्यैस्नावद्योगश्चाऽऽचार-
श्चेति द्वयं करणीयम् । तत्रापाप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगो योगः । गुरुकस्यार्थ-
स्याङ्गीकरणमाचारः । गुरुकस्याङ्गीकरणादुत्तमाः पर्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च ।
अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः ।

गुरुकभावनाचतुष्टयं बाह्यार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्याऽऽन्तरस्य शून्यत्वं
चाङ्गीकृतं कथमिति पर्यनुयोगस्य करणात्केपांचिद्योगाचारप्रथा । एषा हि
तेषां परिभाषा—स्वयंवेदनं तावदङ्गीकार्यम् । अन्यथा जगदान्धं प्रसज्येत ।
तत्कीर्तितं धर्मकीर्तिना—

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रमिष्यति ॥ इति ।

बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव । विकल्पानुपपत्तेः । अर्थो ज्ञानग्राह्यो भवन्नुत्पन्नो
भवत्यनुत्पन्नो वा । न पूर्णः । उत्पन्नस्य निमित्तभावात् । नापरः । अनुत्प-
न्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येथाः, अतीत एवार्था ज्ञानग्राह्यस्तज्जनकत्वादिति ।
तदपि बाह्यभाषितम् । वर्तमानतावभासविरोधात् । इन्द्रियादेरपि ज्ञानजनकत्वेन
ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किंच ग्राह्यः किं परमाणुरूपोऽर्थोऽवयविरूपो वा । न
चरमः । कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणम् । न प्रथमः । अतीन्द्रिय-
त्वात् । षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च । पद्योक्तम्—

* षट्केन युगपद्योगात्परमाणोः षडंशता ।

तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुनात्रकः ॥ इति ।

तस्मात्स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रका-

* मनःसहितज्ञानेन्द्रियेणेति घ. प टिप्पण्यम् ।

१ च. 'हारोऽव्यवहारश्च स्व' । २ क. ख. घ.—न. 'ध्व न स्व' । ३ घ. 'वत् ।
बुद्धिकल्पितमात्रेण न सत्यविषयं विना दृष्टव्यवहाराऽपि सत्यविषयको न स्वप्नव्यवहारस्य
संगच्छत इत्यर्थः । अं । ४ घ. 'दंतदेवं' । ५ घ. परं नि' । ६ क. ग. 'रूक्तं भा' । ७ क.
'र इति प्र' । ८ च. स्वयं' । ९ च. प्रसज्येत् । १० क.—ख. 'ह्या भावावृत्त्य' । ११ क.
ख. ग. घ. 'रूपार्थो' । 'रूपोऽर्थः किंवाऽवयविरूपः । न ।

शिकोपकाशवादिति सिद्धम् । तदुक्तम्—

नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्याऽस्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।

ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते ॥ इति ।

ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः । यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते । यथा ज्ञानेनाऽऽत्मा । वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः । भेदे सत्यधुनाऽनेनार्थस्य संबन्धित्वं न स्यात् । तादात्म्यस्य नियमहेतोरभवात् । तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् । यथायं ग्राह्यग्राहकसंविचीनां पृथगवभासः स एकस्मिन्मन्दमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः । अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहो भेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम्—

सहोपलम्भनियमाद्भेदो नीलतद्धियोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवाद्द्वये ॥ इति ।

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसंविच्छिन्नेभेदवानिव लक्ष्यते ॥ इति च ।

न च रसवीर्याविपाकादि समानभांशामादेकोपाजितमोदकोनां स्यादिति वेदितव्यम् । वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपैवर्त्तयति । तिमिराद्युपहताक्षणां केशोण्डुकनाडीज्ञानभेदवर्दनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्भव्यवस्थोपपत्तेः पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम्—

अधेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते ।

विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविष्टवा ॥

तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ।

यदा तदा न संचोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणा ॥ इति ।

तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकाराऽवभासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावनापचयबलाभिविस्तवासनेच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय इति ।

अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति । तदयुक्तम् । प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यम् । वेद्यवेदकयोरभेद-

१ क. ख. °शिप्रं । २ ग. प्रकाशिता । ३ क. ख. ग. घ. वेद्यते । ४ घ. संबन्धित्वं । ५ क. ग. °ग्राहं । ६ च. °त्वाभां । ७ क. °हा वां । ख. °वाहे भे° । ग. °वाहमे° । ८ घ. °दृश्य इन्द्रोरवि द्व । ९ क. ग. °गो विवु° । १० घ. °मानं विद्यमानजडस्य चैतन्यात्मावभासनमित्याशां । ११ घ. °कानामिदं स्यां । १२ च. °पविप्लववत् । १३ घ. °वत्तायास्तिमि° । १४ ग. घ. केशेन्द्रनां । च. केशोण्डुकादिज्ञां । १५ क. च. °ज्ञानाभे° । १६ च. °वचनां । १७ घ. क. °गात् । १८ घ. °च्छेदो वि° ।

साधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन तदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे तद्दोषलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न । ज्ञानस्यान्तर्मुसतयो ज्ञेयस्य बहिर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानत्वात् । एकदेशत्वेककालत्वलक्षण-सङ्घत्वनियमासंभवाच्च । नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वेऽहमिति प्रतिभासः स्यात् । न त्विदमिति प्रतिपत्तिः । प्रत्ययादव्यतिरेकान् । अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्तः । बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न च तत्राहमूलेख इति । तथोक्तम्—

परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः ।

ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपप्लवः ॥ इति ।

यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासते ॥ इति च ।

तद्युक्तम् । बाह्यार्थाभावे तद्व्युत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः । न हि वसुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत । भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वेऽभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च । अविस्वादादानीलतादिकमेव संविदीना बाह्यमेवोपादेदेते जगत्युपेक्षन्ते चाऽऽन्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवं चायमभेदसाधको हेतुर्गो-मर्थैर्पायैसीयन्यायवदाभासतां भजेत् । अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं ग्राह्यमे-वेति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत् ।

ननु ज्ञानाद्भिन्नकालस्यार्थस्यै ग्राह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत्तदनुपपन्नम् । इन्द्रियसंभिकृष्टस्य विषयस्योत्पेक्षे ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाऽऽकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः । अत एव पर्यनुयोगारिहारो समग्राहिषाताम्—

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद्ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेवै च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥ इति ।

१ ग. °लम्भात्म° । २ ख. घ. °यार्थस्य । ३ क. ख. ग. घ. °नतयेक° । ४ ख. °च किंच नी° । ५ च. °पि भ्रा° । ६ क. °कारभ्र° । ७ ख. °द्यार्थभा° । ८ ख. °तद्व्यु° । ९ ख. °सुपुत्रो । १० क. ख. ग. घ. °पयं भे° । ११ ख °लत्वादि° । १२ ख. °दानो वा° । १३ च °ते महत्यु° । १४ ग. °क्षतेऽत्रान्त° । ख. क. घ. °न्तऽवाम्त° । १५ क. ख. °यवाय° । १७ च. °यसन्या° । १८ क. ख. ग. घ. °जेत । अ° । १९ च. °हं बाह्य° । २० च. °ति गणनीयनियमतो गणनीयमेव । २१ ख. °र्थबाह्य° । २२ ग. °ष्टवि° । २३ च. °द्ये स्वा° । २४ ग. °व व्यक्तित्वं ज्ञाना° । ख. °व युक्तिज्ञा ज्ञा° ।

तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुभवयते तथा भाषया देशो यथा वा संभ्र-
मेण स्नेहस्तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुभवेयम् । तदुक्तम्—

अर्थेन घट्टेयत्येनां नहि मुक्त्वाऽर्थरूपताम् ।

तस्मात्प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं भेयरूपता ॥ इति ।

नहि वित्तिससैव तद्वेदना युक्ता । तस्याः सर्वत्राविशेषात् । तां तु सारूप्य-
माविशत्सरूपयितुं घट्टयेदिति च । तथा बाह्यार्थसद्भावे प्रयोगः—ये यस्मिन्स-
त्यपि कादाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः । यथा—अविवक्षति अजिगमि-
षति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसंतानसापेक्षाः । तथा च
विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखिन
इति । तत्राऽऽलयविज्ञानं नामाहमास्पदं विज्ञानम् । नीलाद्युल्लेखि च विज्ञानं
प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम्—

तत्स्यादालयविज्ञानं यद्भवेद्दहमास्पदम् ।

तत्स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यच्चीलादिकमुल्लिखेत् ॥ इति ।

तस्मादालयविज्ञानसंतानातिरिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य
एव न वासनैपरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात्कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् ।

विज्ञानवादिनये हि वासना नाभैकसंतानवर्तिनामालेयविज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्ति-
विज्ञानजननशक्तिः । तस्याश्च स्वर्कैर्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः । तस्य
च प्रत्ययैः कारणं स्वसंतानवर्तिपूर्वक्षणः कक्षी क्रियते । संतानान्तरनिबन्धन-
त्वंानङ्गीकारात् । ततश्च प्रवृत्तिविज्ञानजनकालयविज्ञानवर्तिवासनापरिपाकं प्रति
सर्वेऽप्यालयविज्ञानैवर्तिनः क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यम् । न चेदेकोऽपि न
समर्थः स्यात् । आलयविज्ञानैसंतानवर्तित्वाविशेषात् । सर्वे समर्था इति पक्षे
कौलक्षेपानुपपत्तिः । ततश्च कादाचित्कैस्त्वनिर्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः
सुखादिविषयाः षडपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान्तप्रतीत्योत्पद्यन्त इति चतुरेणानि-
च्छताऽप्यच्छमतिना स्वानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम् ।

१ ख. यथा यथा । २ ख. 'ते तथा । ३ ख. 'था च ज्ञा' । ४ घ. 'नुज्ञेय' । ५ च.
'ट्टधमेण नहि मुख्यार्थरूप' । ६ घ. 'त् । तत्तत्सारूप्यमावशिती तत्तत्सरूपतां घट्ट' । ७ ख.
विविधु' । ८ क. 'रसत्तान' । घ. 'रसा' । ९ ख. नीलोल्ले' । १० क. ग.—च. 'द्युल्लेखना
इ' । ११ च. 'ल्लेखे च प्रवृत्तिविज्ञानं तं' । १२ ग. 'ज्ञानासं' । १३ च. 'नाप्र' । १४
क. घ.—च. 'त्ययः का' । १५ ख. म् । दिव्यज्ञानवादिनं ये । १६ ख. 'लयं वि' ।
१७ क. ग.—च. 'त्तिजं' । १८ ख. च. 'कार्यं प्र' । १९ घ. 'यः स्व' । २० ख. ग.
'त्वाङ्गी' । २१ क. क. 'त्तिज्ञानजननाल' । २२ च. 'नप्रवृत्तिसंतानक्ष' । २३ ख. 'को
इ' । २४ ग. 'नव' । २५ क. ख. घ.—च. 'कार्यक्षे' । २६ च. 'त्कानि' ।

ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धा आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपाः । तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलोद्यवभासस्य चित्तस्य नीलोदालम्बनप्रत्ययान्नीलाकारता भवति । समनन्तरप्रत्ययात्प्राचीनज्ञानाद्बोधरूपता सहकारिप्रत्ययादालोकार्कत्स्पष्टता । चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः । उदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्ये प्राप्ते नियामकं चक्षुरधिपतिर्भावितुमर्हति । लोके नियामकस्याधिपतित्वोपलम्भात् । एवं चित्तचैत्तात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि । सोऽयं चित्तचैत्तात्मकः स्कन्धः पञ्चविधो रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्ते एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति च वृत्तात्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । आलयविज्ञानपवृत्तिविज्ञानपवाहो विज्ञानस्कन्धः । प्रागुक्तस्कन्धद्वयसंबन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः । गौरित्यौदिशब्दोल्लेखिसंवित्प्रवाहः संज्ञास्कन्धः । वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः ।

तदिदं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधनं चेति भावयित्वो तच्चिरोधोषाय तत्त्वज्ञानं संपादयेत् । अत एवोक्तं दुःखसमुदायनिरोधमार्गाश्चत्वार आर्यैर्बुद्धस्याभिमतानि तत्त्वानि । तत्र दुःखं प्रसिद्धम् । समुदायो दुःखकारणम् । तद्द्विविधं प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च । तत्र प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम्— 'इदं प्रत्ययफलम्' इति । इदं कौथं येऽन्ये हेतवः प्रत्ययनि गच्छन्ति तेषामयमानानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं कारणसमवायः, तन्मात्रस्य फलं न चेतनस्यै कस्यचिदिी । सूत्रार्थः । यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां षण्णां संप्रवायाज्जायते । तत्र पृथिवीवापुरङ्कुरस्य कठिनं गन्धं च जनयति । अब्जानुः स्नेहं रसं च जनयति । तेजोधातू रूपमोष्यं च । वायुधातुः स्थानं चलनं च । आकाशधातुरवकाशं शब्दं च । अतुधातुर्ध्यायोगं पृथिव्याः क्रमं । हेतूपनिबन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम्—उत्पादाद्वा ज्ञानानामनुत्पादाद्वा स्थितैर्वैषां धर्मा-

१ क. ख. ग. घ. 'लाभिर्भा' । २ च. 'लाभाल' । ३ घ. 'नादाध' । ४ क.-ङ. 'काच्चक्षु' । ५ क.-ङ. विदि' । ६ क. ग.-घ. 'प्रत्यया' । ७ क. ख. ग. घ. 'प्रत्ययात्म' । ८ क.-ङ. 'नि । एवं चि' । ९ ख. 'दसंज्ञानसंज्ञानसंस्का' । १० घ. 'ज्ञानसं' । ११ ख. 'प्य ए' । १२ च. 'दिप्रत्ययोक्ते' । १३ क.-घ. च. 'धिसविज्ञानप्र' । १४ ख. 'ज्ञानस्क' । १५ ख. 'त्वा वृत्तिरोधापा' । १६ घ.-ग. ङ. अ. 'र्याय बु' । १७ क.-ङ. 'बुद्धाभि' । १८ घ. द्विधा । १९ ग. 'र्ये अन्ये' । २० घ. 'स्थधि' । २१ ख. समुदायाज्जा' । २२ ग. 'न्वस्य । २३ ग. 'स्थिते चर्षा' ।

णां धर्मता धर्मस्थितिता धर्मनियामकता च प्रतीत्यसमुत्पादानुलोमता ' इति । तथागतानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्यकारणरूपाणां या धर्मता कार्यकारण-भावरूपा एवोत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता । यस्मिन्सति यदुत्पद्यते यस्मिन्सति यन्नोत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य कार्यमिति । धर्मतेत्यस्य विवरणं धर्मस्थितिते-त्यादि । धर्मस्य कार्यस्य कारणानतिक्रमेण स्थितिः । स्वार्थिकस्तत्प्रत्ययः । धर्मस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकता । नन्वयं कार्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न संभवतीत्यत उक्तं प्रतीत्येति । कारणे सति प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादेऽनुलो-मताऽनुसारिता या सैव धर्मोत्पादादनुत्पादाद्वा धर्माणां स्थिता । न चात्र कश्चि-च्चेतनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति सूत्रार्थः । प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धो यथा-बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात्काण्डं काण्डान्नःखलो नालाद्गर्भस्ततः शूकं ततः पुष्पं ततः फलम् । न चात्र बाह्ये समुदाये कारणं बीजादि कार्यमङ्कुरादि वा चेतयते-अहमङ्कुरं निर्वर्तयामि अहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवमाध्यात्मिकेष्वपि कारणद्वयमवगन्तव्यम् ।

पुरःस्थिते प्रमेयाब्धौ ग्रन्थविस्तरमीरुंभिः ।

इति न्यायेनोपरम्यते । तदुभयैरनिरोधः, तदनन्तरं विमलज्ञानोद्देशो वा मुक्तिः । तन्निरोधोपायो मार्गः । स च तत्त्वज्ञानम् । तच्च प्राचीनभावनावलाङ्गवतीति धर्मं रहस्यम् । सूत्रस्यान्तं पृच्छतां कथितं भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः सौत्रान्तिका भवन्त्विति । भगवताऽभिहिततया सौत्रान्तिकसंज्ञा संजातेति ।

केचन बौद्धाः-बाह्येषु गन्धादिष्वान्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सत्स्वपि तत्राना-स्थामुत्पादायितुं सर्वं शून्यमिति प्राथमिकान्विनेयानैवीकथद्भगवान् । द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान्विज्ञानभेदैकं तदिति । तृतीयानुभयं सत्यमित्योऽस्थितान्वि-ज्ञेयमनुमेयमिति । सेयं विरुद्धा सति वर्णयन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः । एषा हि तेषां परिभाषा समुदायि । विज्ञेयानुमेयत्ववादे प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन व्याप्तिसंनिस्थानाभावेनानुमानप्रवृत्त्यनुपपत्तिः सकल-लोकानुभवविरोधश्च । ततश्चाशौचविधेः-—ग्राह्योऽध्यवसेयश्च । तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रमाणम् । कल्पविहितत्वात् । अध्यवसायः सविकल्पकरूपोऽ-

१ ख. ग. 'णां ध' । २ क. 'उत्पा' । ३ घ. 'स्य कार्य' । ४ ख. नन्वयं । ५ घ. 'कार' । ६ क. 'लभ्य इ' । ७ च. 'बन्धनः । बी' । ८ क. ग. ड.-च. 'चेतीयते । ख. 'चेतयन्ते' । ९ क. ख. ग. 'तऽपि' । १० क.-ख. ग. ड. च. 'भिरुप' । ११ ख. 'यविरो' । १२ च. 'दया मु' । १३ घ. 'नचक' । १४ ख. 'नं ग्र' । १५ क. 'त्याश-यस्थि' । ग. 'त्याह स्थि' । च. 'त्यास्थाय स्थि' । १६ क. घ.-च. 'यत्तेऽसं' । १७ ड.-च. 'नाप्रोद' । घ. 'नादूरापेतत्वात् ।

प्रमाणम् । कल्पनाज्ञानत्वात् । तदुक्तम्—

कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।

विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः ॥ इति ।

ग्राह्यं वस्तु प्रमाणं हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा ।

न तद्वस्तु न तन्मानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजम् ॥ इति च ।

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थमाप्तिः संवादश्रोपपद्ये-
यातामिति चेन्न तद्भद्रम् । मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पारम्पर्येणार्थप्रति-
लम्भसंभवेन तदुपपत्तेः । अवशिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह मत-
स्यते । न च विनेयाशयानुरोधेनोपदेशभेदः सांप्रदायिको न भवतीति भणि-
तव्यम् । यतो भणितं बोधिविचित्रविवरणे—

देशना लोकरनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः ।

भिद्यन्ते बहुधा लोक उपयैर्बहुभिः पुनः ॥

गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा ।

भिन्ना हि देशनाऽभिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणा ॥ इति ।

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसिद्धम्—

अर्थानुपार्ष्य बहुशो द्वादशायतनानि वै ।

परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।

मनो बुद्धिरिति मोक्तं द्वादशायतनं बुधैः ॥ इति ।

विवेकविलासे बौद्धमतमित्थप्रभ्यधायि -

बौद्धानां सुगतो देवो विश्वं च क्षणभङ्गुरम् ।

आर्यसत्त्याख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥

दुःखमायतनं चैव ततः समुदयो मतः ।

मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः ।

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।

धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥

१ क. 'भाव' । २ क. 'शिष्टसौ' । ३ ग. 'नुगा' । भिं । ४ ग. भिद्यते । ५ ल.
घ.-ङ. किल । ६ मूलपु क्षणाः । मिं । ७ घ. परीतः * ।

* घ. श्रीशिष्यादिभिरिति शेषः

रागादीनां गणो यस्मात्समुदेति नृणां इदि ।
 आत्मात्मीयस्वभावरूपः स स्यात्समुदयः पुनः ॥
 क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा ।
 स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥
 प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणद्वितयं तथा ।
 चतुष्टयस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः ॥
 अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते ।
 सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थो न बहिर्मतः ॥
 आकाररहिता बृद्धिर्योगाचारस्य संमता ।
 केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥
 रागादिज्ञानसंतानवासनोच्छेदसंभवा ।
 चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्तिता ॥
 कृत्तिः कमण्डलुर्मौण्ड्यं चीरं पूर्वाह्नभोजनम् ।
 संघो रक्ताम्बरत्वं च शिश्रिये बौद्धभिक्षुभिः (वि० वि०
 ८ । २६५-२७५) इति ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शनम् ॥ २ ॥

अथाऽऽहृतदर्शनम् ॥ ३ ॥

तदित्थं मुक्तकञ्चानां मतमत्सहमाना विवक्षनाः कथंचित्स्थायित्वमास्थाव
 क्षणिकत्वपक्षं प्रतिक्षिपन्ति । यद्यात्मा कश्चिन्नाऽऽस्थीयेत स्थायी तदैहलौकिक-
 पारलौकिकफलसाधनसंपादनं विफलं भवेत् । नक्षेत्रतंसंभवत्यन्यः करोत्यन्यो
 भुङ्क्ते इति । तस्माद्योऽहं प्राक्कार्माकरवं सोऽहं संप्रति तत्फलं भुङ्क्ते इति पूर्वा-
 परकालानुयायिनः स्थायिनस्तस्य स्पष्टप्रमाणावसिततया पूर्वापरभागविकलका-
 लकलावस्थितिलक्षणक्षणिकता परीक्षकैरहंर्द्धिर्न परिग्रहार्हा ।

अथ मन्येथाः—प्रमाणवच्चादायातः प्रवाहः केन वार्यते ।

१ क. ग-च. 'णोऽयं स्यात्' । २ च. 'सनाच्छे' । ३ क. 'श्चित्स्थायी नाऽऽस्थी-
 येत त' । ख. 'श्चिन्नास्थीयति । ग. 'श्चिन्नास्थीयेत स्थायी स्थायीमेत त' । ४ च. 'त
 तदा येऽपि लो' । ५ क.—ह. संभविव्यति । ६ क. ग. पूर्वप' । ७ च. 'स्थितल' । ८
 च. 'हंर्द्धिः प' । ९ क. 'णबलादा' ।

सर्वदर्शनसंग्रहे-

इति न्यायेन यत्सत्तत्क्षणिकामित्यादिना प्रमाणेन क्षणिकतायाः प्रमिततया तदनुसारेण समानसंतानवर्तिनामेव प्राचीनः प्रत्ययः कर्मकर्ता तदुत्तरः प्रत्ययः फलभोक्ता । न चानिप्रसङ्गः । कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात् । यथा मधुररसभावितानामाम्रबीजानां परिकर्षितायां भूरावुमानामङ्कुरकाण्डस्कन्धशा-
खापत्रादिषु तद्द्वारा परम्परया फले माधुनियमः । यथा वा लाक्षारसाव-
सिकानां कार्पासबीजादीनामङ्कुरादिपारम्पर्येण कार्पासादौ रक्तिमनियमः ।
यथोक्तम्—

यस्मिन्नेव हि संतान आहितः कर्मवासना ।

फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथा ॥

कुसुमे बीजपूरदिर्घलाक्षाद्यः सिच्यते ।

शक्तिराधीयते तत्र काचित्तां किं न पश्यसि ॥ इति ।

तदपि काशकुशावलम्बनकल्पम् । विकल्पासहत्वात् । जलधरादौ दृष्टान्ते क्षणिकत्वमनेन प्रमाणेन प्रमितं प्रमाणान्तरेण वा । नाऽऽद्यः । भवदभिमतस्य क्षणिकत्वस्य क्वचिदप्यदृष्टचरत्वेन दृष्टान्तासिद्धावभ्यानुमानस्यानुत्थानात् । न द्वितीयः । तेनैव न्यायेन सर्वत्र क्षणिकत्वसिद्धौ सत्त्वानुमानवैफल्यपत्तेः । अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमित्यङ्गीकारे मिथ्यासर्पदंशादेरप्यर्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वा-
पाताच्च । अत एवोक्तम्—उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति । अथोच्यते—साम-
र्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात्तत्सिद्धिरिति । सदसार्थे । स्याद्वादिनामने-
कान्ततावादस्येष्टतया विरोधासिद्धेः । यदुक्तं कार्पासादिदृष्टान्त इति तदुक्ति-
मात्रम् । युक्तेरनुक्तेः । तत्रापि निरन्वयनाशस्यानङ्गीकाराच्च । न च संतानि-
व्यतिरेकेण संतानः प्रमाणपदवीमृगारोदुर्भङ्गति तदुक्तम्—

सजातीयाः क्रमोत्पन्नाः प्रत्यासन्नाः परस्परम् ।

व्यक्तयस्तासु संतानः स चैक इति गीयते ॥ इति ।

न च कार्यकारणभावनियमोऽतिप्रसङ्गः^१ भङ्गकुमर्हति । तथा ह्युपाध्यायबुद्धय-
नुभूतस्य शिष्यबुद्धिः स्मरेत्तदुपचितकर्मफलमनुभवेद्वा तथा कृतप्रणाशाकृताभ्या-
गमप्रसङ्गः । तदुक्तं सिद्धसेनवाक्यकारेण—

॥—१॥

१ स्व. 'तताया' । २ क.—ङ. 'तां उत्त' । ३ स्व. तथा । ४ च. 'कस्य' । ५ च. 'ध्रुत्वाद्वा' । ६ स्व. 'रयुक्तेः' । ७. 'रनुपपत्तेः' । तं । ७ क. ग. च. 'यविना' । ८ च.—
'तान्यति' । ९ ग. 'हति इति । तं' । १० ग. 'यदुक्तम्' । ११ घ. 'संतानी' । १२ च.
'इयं भोक्तं प्रभवति ।

कृतप्रणाशाकृतकर्मभो * गभवप्रभोक्षस्मृतिभङ्गदोषान् ।

उपेक्ष्य साक्षात्क्षणभङ्गमिच्छन्नहो महासाहसिकः परोऽसौ ॥

(वी. स्तु. १८) इति ।

किंच क्षणिकत्वपक्षे ज्ञानकाले ज्ञेयस्यासत्त्वेन ज्ञेयकाले ज्ञानस्यासत्त्वेन च ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तौ सकललोकयात्राऽस्तमियात् । न च समसमयवर्तिता शङ्कनीया । सव्येतरविपाणवत्कार्यकारणभावासंभवेनाग्राह्यस्याऽऽलम्बनप्रत्ययत्वानुपपत्तेः । अथ भिन्नकालस्यापि तस्याऽऽकारार्पकत्वेन ग्राह्यत्वं तदप्यपेक्ष्यम् । क्षणिकस्य ज्ञानस्याऽऽकारार्पकताश्रयताया दुर्बलत्वेन साकारज्ञानवादे प्रत्यादेशात् । निराकारज्ञानवादेऽपि योग्यतावशेन × प्रतिकर्मव्यवस्थायाः स्थिततत्वात् । तथा हि—प्रत्यक्षेण विषयाकाररहितमेव ज्ञानं प्रतिपुरुषमहगहमिच्छया घटादिग्राहकमनुभूयते । न तु दर्पणादिवत्प्रतिबिम्बाक्रान्तम् । विषयाकारधारितत्वे च ज्ञानस्यार्थे दूरनिकटादिव्यवहाराय जलाञ्जलिर्वितीर्यते । न चेदमिष्टापादनमेष्टव्यम् । दवीयान्महीधरो नेदीयान्दीर्घो बाहुरिति व्यवहारस्य निराबाधं जागरूकत्वात् । न चाऽऽकाराधायकस्य तस्य दवीयस्त्वादिशालितया तथा व्यवहार इति कथनीयम् । दर्पणादौ तथाऽनुपलम्भात् । किंचार्थादुपजायमानं ज्ञानं यथा तस्य नीलाकारतामनुकरोति तथा यदि जडतामपि तर्ह्येव च्छदपि जडं स्यात् । तथा च वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टं स्यादिति महत्कष्टमापन्नम् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ज्ञानं जडतां नानुकरोतीति ब्रूवे हन्त तर्हि + तस्या ग्रहणं न स्यादित्येकमनुसंधितस्ततोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायापातः । ननु मा भूज्जडताया ग्रहणम् । किं नश्छिन्नम् । [] तदग्रहणेऽपि नीलाकारग्रहणे :: तयोर्मेदोऽने () कान्तो वा भवेत् । नीलाकारग्रहणे चागृहीता

* भवभङ्गः परलोकभावप्रसङ्गः । प्रमाक्षभङ्गः । अन्यः क्षणो बद्धः क्षणान्तरस्य मुक्तिरिति मोक्षाभावः स्मृतिभङ्गदोषः । नह्यन्यदृष्टोऽर्थोऽन्येन स्मर्यत इति । × घ. प्रतिविषयव्यवस्थाया अयुक्तत्वात् । + जडतायाः घ. पुस्तके । [] तदग्रहण इत्यत्र जडताया इति व्याख्या ग. पुस्तके । :: नीलाकारजडतयोः । () ग्रहणाग्रहरूपः । ग. पुस्तके ।

१ च. अपेक्ष्य । २ ख. 'ज्ञेयस्या' । ३ च. 'पत्तेः स' । ४ ग. 'वेन ग्रा' । ५ च. 'कामार्प' । ६ च. 'कामाश्र' । ७ ख.—ग. ड. च. 'वादे प्रत्ययादेशेन नि' । ८ च. 'नभेदे' । ९ घ. 'स्थाया अस्थि' । च. 'स्थायाः सिद्धत्वात् । १० क—ड. 'दिज्ञानम्' । ११ क. ख. घ.—च. 'बिम्बक्रा' । १२ क.—ड. 'रित्वेन च । १३ च. विकीर्यत । १४ ख. घ. 'मिष्टमापा' । १५ ग. कारोपधा' । १६ ख कस्य' । १७ मू. पु. ड. ते नेष्टं । १८ च. 'णे नीलाकारस्या ग्रहणं न स्यादित्येहो दोषः । तदग्रहणेऽपि निराकारस्यापि । १९ ग. 'रस्य ग्र' । २० घ. 'न्तो भ' ।

अद्वैता कथं तस्य स्वस्वत्वं स्यात् । अथवा गृहीतस्य स्वम्भस्यागृहीतं त्रैलोक्यमपि स्वत्वं भवेत् । तदेतत्प्रमेयजातं प्रभाचन्द्रप्रभृतिभिरहंमतानुसारिभिः प्रमेयकर्मलमातृण्डादौ प्रबन्धे प्रपञ्चितमिति ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नोपन्यस्तम् । तस्मात्पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैः सौगती गतिर्नानुगन्तव्या । अपि त्वार्हत्येर्वाहणीया । अहंस्वत्वं च हेमचन्द्रसूरिभिराप्तनिश्चयालंकारे निरटङ्क-

सर्वज्ञो जितरागादिदोषसैलोक्यपूजितः ।

यथास्थितार्थवादी च देवोऽहंन्परमेश्वरः ॥ इति ।

ननु न कश्चित्पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपद्धतिमध्योस्ते । तत्सङ्ग्राह्याहंस्वत्वं प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् । तथा चोक्तं तौतातितैः ।

सर्वज्ञो दृश्येते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।

दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥

न चाऽऽगमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञबोधकः ।

न च तत्रार्थत्रादानां तात्पर्यमपि कल्प्यते ॥

न चान्यार्थप्रधानैस्तदस्वित्वं विधीयते ।

न चानुवादितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥

अनेदिरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।

* कृत्रिमेण स्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥

प्रकल्पेत् कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥

सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तितया ।

कथं तदुभयं सिध्येत्सिद्धमूलान्तरादृते ॥

असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जितात् ।

सर्वज्ञपदवगच्छन्तः स्ववाक्यार्थिकं न जानते ॥

* ग. पुस्तक एतत्पङ्क्तित्रयं नास्ति ।

१ क. स्व.—च. तस्यानुरू । २ स्व. °तस्यागृहीतं...मपि अनुरू । ३ घ. °मप्यनुरू । ४ च. °रस्मन्म । ५ च. °भिः सूरिभिः प्र । ६ च. °लक्ष्यमा । ७ घ. °तमति । ८ च. °वाऽऽश्रयणी । ९ घ. °या । आहं । १० क. स्व. °रूपमहच्चन्द्र । घ. रूपमहच्चन्द्र । ११ च. °पं हे । १२ क. स्व. °नु कं । १३ क.—ग. छ. च. °स्ने । सद्भा । १४ स्व. तौतातितैः । स । क. ग.—तौतातिकैः । स । च. °तातैः । १५ क. स्व. म. °इयं तः । १६ क. °नादिरा । १७ च. जायते ।

सर्वज्ञसदृशं कञ्चिद्यदि पश्येम संप्रति ।

उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाप ततो वयम् ॥

उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।

अन्यथा नोपपद्येत सार्वज्ञ्यं यदि नाभवेत् ॥

एवमर्थापत्तिरपि प्रमाणं नात्र युज्यते ।

उपदेशस्य सत्यत्वं यतो नाध्यक्षभीक्ष्यते ॥ इत्यादि ।

अत्र प्रतिविधीयते । यदम्यवायि^१ तत्सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तथा-
नुपलम्भादिति तदयुक्तम् । तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात् । तथाहि-
कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्ध-
प्रत्ययत्वात् । यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि ।
यथाऽपगततिभिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभा-
वत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा । तस्मात्सकलपदार्थसाक्षात्का-
रीति । न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धम् । चोदनावलान्निस्त्रि-
लार्थज्ञानोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या सर्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्त्येव ।
चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकर्मथै-
ववगमयतीत्येवंजातीयैकैरध्वरभीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सक-
लार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगमम् । न
चास्त्रिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः । सम्यग्दर्शनादित्रयलक्षणस्याऽऽव-
रणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् । अनया मुद्रयाऽपि क्षुद्रो-
पद्रवा विद्राव्याः ।

नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं
तदयुक्तम् । तस्य सर्वज्ञःशानादिमुक्तत्वेनाऽऽवरणस्यैवासंभवादिति चेत्तच्च ।
अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेः । न सर्वज्ञोऽनादिमुक्तः । मुक्तत्वादितरमुक्तवत् ।
व्युत्प्रेक्षया च मुक्तव्यपदेशः । तद्ब्रह्मिणे चास्याध्यभावः स्यादाकाशवत् । नन्व-
नादेः क्षित्यादिकार्यपरम्परायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः । तथाहि-क्षित्यादिकं सक-

१ च. 'भवेत्' । २ क.-ड. ग. च. 'यि सद्भा' । ३ घ. 'वादेवैक' । ङ. च. 'वादेक' । ४ च. 'हस्व' । ५ च. 'ति साक्षात्कारि य. । ६ च. 'त्कारी । य' । ७ क. 'थाऽवग' । ८ घ. 'बन्धलो' । ९ घ. 'त्कारी । त' । १० क. 'ज्ञानात् । नोत्पत्त्यन्य' । ११ घ. 'ज्ञानात् । नोत्पत्त्यन्य' । ङ. च. 'ज्ञानात् । नाप्यन्य' । घ. 'ज्ञानात् । न च व्याप्ति-
बन्धकप्रतिबन्धके प्रक्षीणता ग्रहीतुं शक्या, उत्पत्त्यन्य' । १२ घ. 'ति, अनुमानेन इया' । १३ स्व. 'मर्वा' । १४ ग. 'तीर्यै' । घ. तीयकमध्य' ।

तृकं कार्यत्वाद्घटवदिति । तदप्यसमीचीनम् । कार्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च साव-
यवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यम् । यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति । सावयवत्वं
किमवयवसंयोगित्वम्, अवयवसमवायित्वम्, अवयवजन्यत्वं, समवेतद्रव्यत्वं,
सावयवबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः । आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः ।
सामान्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः । साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः ।
विकल्पयुगलार्गलग्रहगलत्वात् । समवायसंबन्धमात्रपदद्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र
समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतु क्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभिचारः । तस्यापि
गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः संबन्धात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता । अन्यश-
ब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनयित्वात् । अभ्युपगम्यैत-
द्भाषि । वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति । प्रमाणाभावात् । नापि पञ्चमः ।
आत्मादिनाऽनैकान्त्यात् । तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न
च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसंबन्धे सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्ट-
व्यम् । निरवयवत्वे व्याप्तित्वविरोधात्परमाणवत् । किंच किमेकः कर्ता साध्यते
किंवाऽनेके । प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः । स्थपत्यादीनां बहूनां पुरुषाणां
तत्र कर्तृत्वोपलम्भात् । द्वितीये बहूनां विश्वनिर्मातृत्वे तेषु भियो वैमत्यसंभाव-
नाया अनिवार्यत्वादेकैकस्य वस्तुनोऽन्यान्यरूपतया निर्माणे सर्वमसमञ्जसमा-
पद्येत । सर्वेषां सामर्थ्यसाम्येनैकेनैव सकलजगदुत्पत्तिसिद्धावितरवैयर्थ्यं च—
तदुक्तं वीतरागस्तुतौ—

कर्ताऽस्ति कश्चिज्जगतः स चैकः

स सर्वगः स स्ववशः स नित्यः ।

इमाः कुहेवाकविडम्बनाः स्यु-

स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम् ॥ (६) इति ।

अन्यत्रापि—

कर्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा

दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः ।

कार्यं किमत्र भवताऽपि च तक्षकाद्यै-

राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोति ॥ इति ।

तस्मात्प्रागुक्तकारणव्रितयवल्लक्षणवर्णपक्षये सार्वश्रयं युक्तम् । न चास्योपदे-
ष्टन्तराभावात्सम्यग्दर्शनादिव्रितयानुपपत्तिरिति भगनीयम् । पूर्वसर्वज्ञमर्जितागम-

भवत्तद्वाङ्मुष्णशोषार्थज्ञानस्य । न चान्योन्याभेदादिदोषः । आगमसर्वज्ञपरम्प-
राया बीजाङ्कुरवनादित्वाङ्गीकारादित्यलम् ।

रत्नचक्रपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादिभित्तयनईरमवचनसंग्रहपरे पर-
मागमकारं प्रस्तुपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचरित्राणि लोक्षयानं इति । विवृतं च योग-
देयेन । येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन स्वपेणाहंता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे
विपरीतौघिनियेधैरहितत्वाद्यपरपर्यायं अख्यानं सम्यग्दर्शनम् । तथा च तत्त्वार्थ-
सूत्रम्—तत्त्वार्थं अख्यानं सम्यग्दर्शनमिति । अन्यदपि—

उच्यते किंनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् अख्यानमुच्यते ।

जायते तच्चिसर्गेण गुणैरधिगमेन वा ॥ इति ।

परोपदेशनिर्पेक्षभात्मस्वरूपं नित्यं । व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञान-
मधिगमः ।

येन स्वभावेन जीवाद्यः पदार्था व्यवस्थितास्तेन स्वभावेन मोहर्तशयस्ति-
तत्त्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम्—

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपादिस्तरैर्ण वा ।

भोऽवबोधस्तमत्राऽऽहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः ॥ इति ।

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिपनःपर्यायकेवलभेदेन । तदुक्तम्—मतिश्रुता-
वधिपनःपर्यायकेवलानि ज्ञानमिति । अर्थार्थः—ज्ञानावरणक्षयोपशमे ततीन्द्रि-
यमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन्ययार्थं मनुते सा भवति । ज्ञानावरणक्षयोपशमे
सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । सम्यग्दर्शनादिगुणजनितैर्क्षयोपशमनिमित्त-
मवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनो-
गतस्वार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं पनःपर्यायः । तपः क्रियाविशेषोऽन्यदर्थं
संभवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञाननन्तज्ज्ञानासंसृष्टं केवलम् । तदोऽऽद्यं परोक्षं प्रत्यक्ष-
मन्यत् । तदुक्तम्—

विज्ञानं रूपरभासि पमाणं बाधैर्वर्जितम् ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा वेद्यविनिश्चयात् ॥ इति ।

१ क.—ड. 'श्रयणादि । २ घ. 'हृदय' ३ ग. 'ग्रह पर' । ४ क. ग. घ. 'ण
बीजाव' । ५ ग. 'रतिभावना' । ६ स घ 'शपरत्वाहि' । ७ स. 'त्वार्थसूत्राणां श्र' ।
८ क. ग. जानन्ते । ९ ग. च. । १० ग. ऐशात्म । ११ क. 'न बीजाव' । १२ ल.
ग. 'पर्यय' । १३ ग. 'पर्यय' । १४ क. ल. ग. घ. 'र्थः—प्रतिज्ञा' । १५ ग. 'रणीयो' ।
१६ क. ल. ग. 'तिः । श्रुतं ज्ञा' । च. तिः । श्रुतज्ञ' । १७ ग. 'रणीयो' । १८ क.
घ.—ड. 'द्य' अस' । १९ ग. 'त आवरणक्ष' । २० ल. ग. 'पर्ययः । २१ क. ग.
'वाद्य' । २२ च. 'ज्ञानं सं' । २३ क. 'त्राऽऽद्ये प्र' ।

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवाऽऽगमेऽवगन्तव्यः ।

संस्तरणकर्मोच्छ्रितौ बुद्धौ तस्य श्रद्धानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानि-
वृत्तिः सम्यक्चारित्र्यम् । तदेतत्सप्तपञ्चमुक्तमहता—

सर्वथाऽवद्ययोगानां स्यागश्चारित्र्यमुच्यते ।

कीर्तितं तदहिंसादिब्रतभेदेन पञ्चधा ॥

अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।

न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् ॥

चराणां स्थावराणां च तदहिंसाब्रतं मतम् ॥

प्रियं पश्यं वचस्तथं सूनृतं ब्रतमुच्यते ।

तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियं चाहितं च यत् ॥

अनादानपदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् ।

बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥

दिव्यौदारिककामानां कृतानुमतकारितैः ।

मनोवाक्यायुतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥

+ सर्वभावेषु मूर्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ।

यदसत्स्वपि जायेत मूर्छया चित्तविप्लवः ॥

भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् ।

महाब्रतानि लोकस्य साधयन्त्वव्ययं पदम् ॥ इति ॥

भावनापञ्चकपञ्चनं च प्ररूपितम्—

हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् ।

आलोच्य भाषणेनापि भावयेत्सूनृतं व्रतम् ॥ इत्यादिना ।

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि भिन्नितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकम् । यथा
रसायनम् । तथा चात्र ज्ञानश्रद्धानैचरणानि संभूय फलं साधयन्ति न प्रत्येकम् ।

+ घ. पु. टि.—सर्वभावविषयकवृद्धेस्त्यागः । मूर्छितं तम इत्यादौ मूर्छाशब्दस्य वृत्त-
ध्यर्थकत्वदर्शनात् ।

* घ. पु. टि.—हरणार्तहिताहितैः साहितानां नृणां सतानवमुत्तरत्रापि कायत इति वृत्ती-
थाबहुवचनार्थे तसिस्तत्सहितस्त्यागः । तथा च बाह्यादित्यागगता अष्टादश असुचर्या
ब्रह्मचर्या ।

१ च. संसारकं । २ ग. सासत्यमस्तं । ३ घ. तव्याप । ४ च. र्थो हारितार्त
हिता । ५ *घ. रणार्तहिताहितैः । द्वि. ६ क. ग. सर्वाभा । ७ ख. हः । सद् । ८
घ. श्वनस्य निरुं । ९ क. ख. घ-ङ. नावर ।

अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवारूपे द्वे तच्चे स्तः । तत्र बोधात्मको जीवः ।
अबोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना—

चिदचिद्द्वे परे तच्चे विवेकस्तद्विवेचनम् ।

उपादेयमुपादेयं हेयं हेयं च कुर्वतः ॥

हेयं हि कर्तुरागादि तत्कार्यमविवेकितम् ।

उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणम् ॥ इति ।

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः । स परस्परप्रदेशानां प्रदेशबन्धात्कर्मणोकीभूतस्याऽऽत्मनोऽन्यत्वंप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षयात्मकक्षायौपशमिकभावेन कर्मोदयवशात्कलुषान्याकारेण च परिणतजीवैपर्यायविवक्षायां जीवस्वरूपं भवति । यदवोचद्वाचकाचार्यः—औपशमिकक्षयिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदायिकपरिणामिकौ चेति (त० सू० २।१) । * अनुदयप्राप्तित्वात् कर्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भाव औपशमिकः । यथा पङ्के कलुषतां कुर्वति कतकादिद्रव्यसंबन्धादधःपतिते जलस्य स्वच्छता । आहृततत्त्वानुसंधानवशाद्वागादिपङ्ककक्षालनेन निर्मलतापादकः क्षायिको भावः । कर्मणः क्षये सति जायमानो भावः क्षायिकः । यथा पङ्ककाल्पृथग्भूतस्य निर्मलस्य स्फटिकादिभाजनान्तर्गतस्य जलस्य स्वच्छता । यथा मोक्षः । उभयात्मा भावो मिश्रः । यथा जलस्योर्ध्वस्वच्छता । कर्मोदये सति भवन्भाव औदायिकः । कर्मोपशमाद्यनपेक्षः संहेजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः । तदेतद्यथासंभवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य स्वरूपमिति सूत्रार्थः । तदुक्तं स्वरूपसंबोधने—

ज्ञानाद्भिन्नो नै नामिन्नो भिन्नाभिन्नः कथंचन ।

ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽथमात्मेति कीर्तितः ॥ इति ।

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्वैव वास्तवत्वादुभयात्मकत्वममुक्तमिति चेत्तदयुक्तम् । बाधे प्रमाणाभावान् । अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमा-

* घ. पु. टि.—संसारप्राप्तिरूपे ।

१ स्व. ग. घ. °गः प° । २ क.—ग. च. °णं लक्षणं भ° । ३ स्व. °ववि° । ४ च. क्षायिकौ । ५ स्व. पङ्ककलुषान्तां । ६ घ. °तां । अनुदयप्राप्तिकर्मणोऽर्थक्ष° । ७ स्व. °र्मणोपशमक्ष° । ८ च. उत्पद्यमानो । ९ स्व. घ. भावो मि° । ११ ड. क्षायिकेः । ११ च. °था कर्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भा° । १२ स्व. °स्वार्थे° स्व° । १३ स्व. °हजश्चेतत्वादिश° । १४ क. ग. °न वाऽभि° । ड. च.—नाभिन्नो° । १५ स्व. °मुं । बोधप्र° ।

णम् । न तोऽस्ति । तमस्तेषु वस्तुष्वनेकान्तात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप-
सिद्धत्वादित्यलम् ।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं पपञ्चमाचक्षते । जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्ति-
कायभेदात् । एतेषु पञ्चतु तत्त्वेषु कालत्रयसंबन्धितयाऽस्तीति स्थितिर्व्यपदेशः ।
अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवस्त्रकायव्यपदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो
मुक्तार्थं । भवाद्भवान्तरमाधिपन्तः संसारिणः । ते च द्विविधाः तमनस्का अम-
नस्काश्च । तत्र संज्ञिनः तमनस्काः शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा । तद्विधुरा-
स्त्वमनस्काः । ते चामनस्का द्विविधाः । वस्तस्थावरभेदात् । तत्र द्वीन्द्रियादयः
शङ्खगण्डोलकमभृतभ्रतुर्बिधास्तैः । पृथिव्यतेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ।
तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी । इहकादिः पृथिवीकायः । पृथिवी कायत्वेन येन
गृहीता त पृथिवीकायिकः । पृथिवी कायत्वेन प्रो गृहीत्यति त पृथिवीजीवः ।
एवमवादिष्वपि भेदत्रयं योज्यम् । तत्र पृथिव्यादि कायत्वेन गृहीतवन्तो
गृहीत्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः । तेषामजीवत्वात् ।
ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाः । भवान्तरमासिविधुरा मुक्ताः । धर्माधर्माका-
शास्तिकाप्रास्तं एकत्वशास्त्रिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्यं देशान्तरमासिहेतवः ।
तत्र धर्माधर्मौ प्रतिद्वौ । आलोकेनाविच्छिन्ने नमसि लोकाकाशपद्वेदनीये
तयोः सर्वभावस्थितिः । गविस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः । अत एव
धर्मोऽस्तिकायः पद्वर्यनुमेयः । अधर्मोऽस्तिकायः स्थित्यनुमेयः । अन्यत्रस्तुपदे-
शामध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽर्वेगार्हः । तदाकाशकृत्यम् । स्पर्शरसगन्धवर्ण-
वन्तः पुद्गलाः (त० सू० ५ । २४) । ते च द्विविधा अपञ्चः कस्त्वाश्च ।
भोक्तृपशक्या अपञ्चः । द्रव्यणुकादयः स्कन्धाः । तत्र द्रव्यणुकादिस्कन्धभेदा-
दण्वादिरुत्पद्यते । अण्वादिस्तथातीन्द्रव्यणुकादिरुत्पद्यते । कश्चिद्भेदसंवासाभ्यां
स्कन्धोत्पत्तिः (त० सू० ५ । २६) । अत एव पूर्यन्ति भलन्तीति पुद्गलाः ।
कालस्यानेकप्रदेशत्वाभावेनास्तिकायत्वाभावेऽपि ब्रह्मत्वमस्ति । तद्व्युत्पत्त्यात् ।
तदुक्तम्—गुणपर्यायवद्ब्रह्मत्वमिति (त० सू० ५ । ३८) । ब्रह्माभ्या

१ क. ग.-ड. 'नरुत्सत्तम्' । स-नःतात्म २ घ. 'याऽस्तिव्य' । क.-ग. ड. 'या
स्थि' । ३ च. 'श्च । प्रात्राकृता' । ४ च. 'स्काः भिक्षा' । ५ घ. 'रूपसं' । ६ ड.
त्रयस्था' । ७ च. 'वस्तुस्था' । ८ च. 'कस्ताः । पु' । ८ ड. 'तेषां जी' । स. 'तेषां जीवाद्-
मस्तेषां जी' । च. 'तेषांभनेकत्वा' । ९ च. 'याश्चभावा' । १० ग. 'स्य प्रदे' । ११ स. ड.-च.
'हेतुः । त' । १२ स. 'धर्माधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । अन्यधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः ।
१३ च. 'शो विभागः । त' । १४ ग. 'वकाशः त' । १५ स. 'ते । क' । १६ क. 'तानत्र
च पुकादिस्कन्धभेदादुत्पत्ति' । १७ स. घ. 'प्रयसि' । १८ च. 'मि प्रसन्ती' ।

निर्गुणा गुणाः (त० सू० ५ । ४९) यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिधर्मरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधिर्पाकांशकालानां यथासंभवं गति-स्थिरव्यवगाहैवतर्नाहेतुत्वादिसामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तैरूपेण भवनं पर्यायः । उत्पादस्तद्भावः परिणामः पर्याय इति पर्यायाः । यथा जीवस्य वटादिज्ञानसुखक्रेमादयः । पुद्गलस्य मूर्तिर्गणघटादयः । धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः । अत एव षड्द्रव्याणीति प्राप्तेः ।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति । तदाह—जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरभो-क्षास्तत्त्वानीति (त० सू० १ । ७) तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ । आस्रवो निरूप्यते—औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणाऽऽत्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः । यथा सलिलावगाहि द्वारं जलाद्यास्रवेणकारणत्वादास्रव इति निगद्यते, तथा योगमणाडिकया कर्माऽऽस्रवतीति स योग आस्रवः । यथाऽऽर्द्धं वसं समन्ताद्वा-तानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्रं आत्मा योगानीतं कर्म सर्वपदेशै-र्गृह्णाति । यथै वा निष्टप्तायःपिण्डो जले क्षिप्तोऽम्भः समन्ताद्गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म समन्तादादत्ते । कर्षति हिनस्त्यात्मानं कुगतिपापणादिति कषायः काधो मानो माया लोभश्च । स द्विविधः । शुभा-शुभभेदात् । अत्राहिंसादिः शुभः काययोगः । सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः । अर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसाधुनामधेयपञ्चपरमेष्विभक्तिपौरुचिश्रुतवि-नयादिः शुभो मनोयोगः । एतद्विपरीतस्त्वशुभस्त्रिविधो योगः । तदेतदास्रवभे-दैर्भेदजातं कायवाङ्मनःकर्मयोगः स आस्रवः । शुभः पुण्यस्यै । अशुभः पापस्य (त० सू० ६ । —४) इत्यादिन सूत्रसंदर्भेण तसंरम्भमर्भोणि । अपरे त्वेवं भेदं—आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः । इन्द्रिय-द्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान्स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति ।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमार्देकषायवशाद्योगवशाच्चाऽऽत्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावर्गोहि-नामनन्तैप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणे यत्करोति स

१ क.—ड. 'दिसामान्यरू' । २ घ. 'पाः स्वभावाः । तथा पु' । ३ ख. ग. घ. 'भावः । ष' । ४ क.—ड. 'कायानां । ५ क.—ड. 'गाहहेतुत्वसा' । ६ च. 'स्योत्तररू' । ७ घ. र्यायार्थः । य' । ८ च. 'त्पिण्डाद' । ९ क. 'णाऽऽत्मनश्चलनद्वारेणाऽऽत्म' । १० ख. घ.—च. 'र्हं नया' । ११ च. 'वर्णं का' । १२ ख. 'ति संयो' । १३ ग. या नि' । १४ घ. कर्षति । १५ क.—ड. 'गः । त' । १६ ख. दजा १७ च. 'स्य पा' । १८ क. 'ण सं' । १९ ग. प्रमाभा' । २० ग. परू' । २१ घ. 'दविक्षेपव' । २२ घ. 'हिनां भवा-न्तरप्र' । २३ क. 'न्ततत्प्रदे' ड. 'नन्तान्त' । च. 'नन्तानन्त' ।

बन्धः । तदुक्तम्—सकषायत्वाज्जीवः कर्मभावयोग्यान्पद्मलानादत्ते स बन्धः
 (त० सू० ८ । २) इति । तत्र कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम् ।
 बन्धहेतुं न्यपाठ वाचकाचार्यः—मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः
 (त० सू० ८ । १) इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधम् । मिथ्याकर्मदियात्परोपदे-
 शानपेक्षं तत्त्वोश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् । अपरं परोपदेशजम् । पृथिव्यादिषट्को-
 पादानं षडिन्द्रियासंयमनं चाविरतिः । पञ्चसौमितीत्रे गुप्तिष्वनुत्साहः - प्रमादः ।
 कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभवबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्ध-
 हेतुर्योग इति विभागः । बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं—प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशास्तद्विधेयः
 (त० सू० ८ । ३) इति । यथा निम्बगुहादस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभाव
 एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यं प्रमादच्छादकाम्बोधर्वत्पदीपप्रभाति-
 रोषायककुम्भवच्च । सदसद्वदनीयस्य सूत्रदुःखात्पादकत्वमासेधारामधुलेहन-
 वत् । दर्शनं मोहनीयस्य तत्त्वोश्रद्धानकारित्वं दुर्जनसङ्गवत् । चौरित्रे मोहनी-
 यस्यासंयमेहेतुत्वं मद्यमदवन् । आयुषो देहबन्धकतृत्वं जलवन् । नाम्नो विचित्र-
 नामकारित्वं चित्रिकेवत् । गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवत् । दानादीनां निघ्न-
 निदानत्वमन्तरायस्यं स्वभावः कोशाध्यक्षवन् । सांस्यं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधो द्रव्य-
 कर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतित्वेदनीयः । तथाऽत्रोचदुमास्वौतिवाचकाचार्यः—आद्यो
 ज्ञानदर्शनावरणे वेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः (त० सू० ८ । ४) इति ।
 तद्भेदं च सैमगृह्णात्पञ्चनवद्वयष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चमैदा यथाक्रम-
 मिति (त० सू० ८ । ५) । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति विस्त-
 रमयात्र प्रस्तूयते । यथोऽजागोमाह्वेषादिक्षीराणापेतावन्तमनेहसं माधुर्यं स्वभा-
 वादप्रच्युतिस्थितिस्तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतौ नामादितस्तिसृणामन्तरायस्य
 च त्रिंशत्तागरोपमकोटिकोटयः परा स्थितिः (त० सू० ८ । १४)

१ ग. बद्धः । २ च. °न्धनार्थं प। ३ व. °त्वाणांश्रं । ४ क.—ग. ऊ. च. °षट्का-
 पादानकं ष । ५ क. °समिन्निगुं । ख. घ. °सांवद्गुतां । ६ च. °तिन्निगुत्तिप्रमृतिष्वं ।
 ७ घ. °नभव । ८ घ. °गः । स षं । ९ ग. °द्विषयः । १० च. °दित्याच्छाप्रमोच्छां ।
 ११ ख. घ. °भातिरोषायकां । १२ ग. °रप्रज्ञीं । १३ च. °च्वार्थश्रं । १४ च. रित्रमो°
 १५ ग. °मनहे° । १६ ग. मदव° । १७ ख. °तृम्बजलत्वात् । जिनाम्नो । १८ क. °वर्ति-
 नाम्नो । १९ ऊ. चित्रक° । २० ग. °यस्व° । २१ ग. °मान्त° । २२ च. °तिपद्वे° ।
 २३ च. °स्वामिनां° । २४ ग. ज्ञानं द° । २५ क. ख. °रणं वे° । २६ ख. समागृ° । २७°
 ख. °श्रदशा भे° । २८ ख. °मिनिवृ° । २९ ख. °थाऽजगो° । ३० घ. °धुर्यमाधुर्यं° ।

इत्याद्युक्तं कौल*दुर्दान्तवर्स्वीषस्वभावादपच्युतिरिथितिः । यथाऽजागोमहिष्या-
दिक्षीराणां तीव्रपन्दादिभावेन स्वकार्यकरणे सामथर्याविशेषोऽनुभावस्तथा कर्म-
पुद्गलानां स्वकार्यकरणे सामथर्याविशेषोऽनुभावः । कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धाना-
मनन्तान्तप्रदेशानामात्मप्रदेशानुभवेणः प्रदेशबन्धः ।

आस्रवनिरोधः संवरः । येनाऽऽत्मनि प्रविशत्कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमि-
त्यादिः संवरः । संवरकारणाद्योगात्पनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा । काय-
वाङ्मनोनिग्रहभेदात् । पाणिपीडापरिहारेण सम्यग्यनं समितिः । सेर्याभाषादि-
भेदात्पश्चथा । प्रपञ्चितं च हेमचन्द्राचार्यैः—

लोकातिवाहिते धर्मे चुम्बिते भौस्वदंशुभिः ।

जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्यां मता सताम् ॥

अनवद्यमृतं सर्वजनीनं मितभाषणम् ।

प्रिया वाच्यमानां सा भाषासमितिरुच्यते ॥

+द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम् ।

मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता ॥

आसनादीनि संवीक्ष्य भित्तिलङ्घ्य च यत्नतः ।

गृहीयान्निक्षिपेर्द्ध्यायेत्साऽऽदानसमितिः स्मृता ॥

कफमूत्रमलमायैर्निर्जन्तुजगतीतले ।

यत्नाद्यदुत्सृजेत्सोऽधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत् ।

अत एव—आस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः । तदुक्त-
मभियुक्तैः—

आस्रवो भवहेतुः स्यात्संवरो मोक्षकारणम् ।

इतीयमार्हती सृष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनैर्भू ॥

* घ. पु. टि.—दुरुद्धरागमस्वभात् । + घ. पु टि—द्विचत्वारिंशत्संख्यायुक्ता आस्र-
न्ताद्भिक्षादोषासैरित्यर्थः ।

१ घ. इत्युक्तं । २ ग. कालाद्दृशो । ३ ख. दुर्दान्तरिश्चगमस्व । च. दुर्धावगमः ।
स्वी । ४ क. व स्वीय । घ. वस्वंगमस्व । ५ क. घ. तिपरास्थि । ६ क. ग. णा
तावदिष्यते ती । ड.—च. संसार । ७ ख. घ. शेषान् । ८ ख. ग. घ. अनुभवः । ९
क. ख. घ. शेषान् । १० ख. ग. घ. अनुभवः । ११ ख. ग. घ. अनुभवः । १२ ख. शानुभवे । १३ च. अनुबन्धः ।
प्र । १४ क. ख. ग. च. संसार । १५ च. तिः । सा संसारस्यैर्या । १६ ग. भास्क-
रांशु । १७ ग. ड. च. रीष्यामि । १८ घ. अपथपगतासार्व । क. तासर्व । १९ घ.
नीनामितमन्यणा । प्रि । २० ख. प्रविल । २१ क. ग. घ. पे ध्यायन्सा । २२ च.
ता । निजम् । २३ ग. साध्वः सा । २४ क. ख. घ. ड. माहका । २५ क.—घ. ती
सृष्टि । २६ क. ख. घ. भ । आस्रवः ।

अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वम् । चिरकालपक्व-
त्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयतीति केशोल्लुञ्चनादिकं
तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा । यथाकालौपकामिकमेदात् । तत्र प्रथमा
यस्मिन्काले यत्कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा
कामादिपाकजेति च जेगीयते । यत्कर्म तपोबलात्स्वकामनयाद्यावालिं प्रवेश्य प्रप-
द्यते सौपकामिकनिर्जरा । यदाह—

संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह ।

निर्जरा संमता द्वेषा सकामाकामनिर्जरा ॥

स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनाम् ॥ इति ।

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधेऽभिनवकर्माभावाच्चिर्जराहेतुर्सान्निधाने-
नार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षणं योक्षः । तदाह—बन्धहेत्वभा-
वहेतुनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं योक्षः (त० सू० १० । २) इति ।
तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् (त० सू० १० । ५) यथा हस्तेऽण्डादिप्रमि-
पेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिंस्तेद्वलादेवाऽऽसंस्कारक्षयं भ्रमति, यथा भवस्थे-
नाऽऽत्मनाऽपवर्गप्राप्तये बहुशो यत्कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदमावेऽपि पूर्वसंस्का-
रादालोकान्तं गमनमुपपद्यते । यथो वा मृत्तिकालेपकृतैर्गौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽप्यधः
पतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति, तथा कर्मरहित आत्मा, असङ्गत्वाद्मूर्ध्वं
गच्छति । बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्ध्वं गतिस्वभाच्चाग्निशिखावत् । अन्योन्यं
प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः । परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं—
पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्च (त० सू० १० । ६) ।
आविर्द्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्च (त० सू०
१० । ७ इति । अत एव पठन्ति—

गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः ।

अद्यापि न निवर्तन्ते त्वलोकाकाशमागताः ॥ (५० न०) इति ।

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्याऽऽप्यन
उपरिदेशवस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनार्था

१ क. ख. घ. च. 'यति । २ घ. ल्लुञ्जना' । ३ क. ख. घ. 'वति नि' ४ घ.
'ते तत्कर्मोपक्रमिनि' । ५ च. 'रा द्वितीया । य' । ६ क. ख. ग. घ. ङ. संस्मृता । ७ क.
ख. ग. 'भारान्नि' । ८ ग. 'संधा' । ९ क. ङ. 'क्षः । बन्धहेतुभवनि' । १० ग. 'स्तत्र' ।
११ ग. 'सद्दशादे' । १२ ग. 'था मू' । १३ क. -उ. 'तम' । १४ ख. 'न्वद्वयवादे' ।
१५ घ. 'भ्योन्यप्र' । १६ च. 'नं प' । १७ च. सद्गतं तं । १८ घ 'दिरुद्ध' ।
१९ ङ. च. न्ते त्वलो' ।

पुण्यपापान्यां साहितानि नव पदार्थान्केचनाङ्गी चक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते
जीवाजीवी पुण्यपापयुतावासवः संवरो निर्जरगं बन्धो मोक्षश्च नव तत्वानीति
संग्रहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्मः ।

अत्र सर्वत्र सप्तभङ्गिनयोरुच्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः । स्यादस्ति, स्यान्ना-
स्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यः, स्यान्नास्ति
चावक्तव्यः, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति । तत्सर्वमनन्तवीर्यः प्रत्य-
पीपदत्—

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।

स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निवेधे विवक्षिते ॥

क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक् ।

युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥

आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इत्यते ।

अन्यावाच्यविवक्षायां षष्ठमङ्गसमुद्भवः ॥

समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते ॥ इति ।

स्याच्छब्दः खल्वर्थं निपातस्तिङ्गन्तपतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः । यथोक्तम्—

वाक्येऽनेकान्तद्योती मध्यं पति विशेषणम् ।

स्यान्निपातोऽर्थयोमित्वात्तिङ्गन्तपतिरूपकः ॥ इति ।

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्देऽप्यं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्-
दमनर्थकं स्यात् । अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथंचिदस्तीति स्यात्पदात्के-
थंचिदित्यर्थयोर्लभ्यत इति नाऽऽनर्थक्यम् । तदाह—

स्याद्वादः सर्वथैकान्तस्यागात्किंचिद्विधेः ।

सप्तमङ्गिनयापेक्षो हेयं देवविशेषकम् ॥ इति ।

१ स. पापाङ्गं । २ घ. 'पसा' । ३ च. वयं विस्मयवयाङ्गम् । ४ घ.—ऊ. स्म ।
५ च. 'थार्थं न्या' । ६ च. पर्यपी । ७ क. ख. घ. अन्याया' । ८ क. ख. 'पातेऽर्थ' । ग.
घ. पातार्थ' । ९ घ. 'द्वि अभिमतस्त्वेकान्तवादः सर्वथा । १० क. ख. ग. 'नरनेका' ।
११ क. ख. ग. घ. 'बन्धो न स्या' । १२ घ. 'ठादय' । १३ क. ख. ग. 'चिदस्तीत्य' ।
१४ क. ख. ग. 'मर्थ उपल' । १५ क. 'पुनराङ्ग' । १६ क. ग. 'तत्तद्विधे' । घ. 'सूत-
द्विसा' । स' । १७ ग. 'यद्देह' ।

यदि वस्त्वस्त्येकान्ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनाऽस्तीति नोपादिस्तापि-
 हांसाभ्यां क्वचित्कदाचित्केनचित्प्रवर्तेत निवर्तेत वा । माताप्रापणीयत्वोद्देश्यज्ञा-
 नानुपपत्तेश्च । अनेकान्तपक्षे तु कथंचित्क्वचित्केनचित्प्रवर्तेत हानोपादाने पेक्षा-
 यतायुपपद्येते । किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावोऽसत्त्वं वेत्यादि मल्लभ्यम् । न ताव-
 दस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति * समास्ति । घटोऽस्तीत्यनयोः पर्यायतया तुमद-
 त्ययोगायोगाद् न नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च । एवमन्यत्रापि योज्यम् । ययो-

१४५—

घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सञ्ज्ञैव हि यतो घटः ।

नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात्सदसत्त्वयोः ॥ इत्यादि ।

तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्वचनीयैवाद्भेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः ।
 पुनरप्यनिर्वचनीयमतेन भिन्नानि सदसदादिमतानीति त्रिविधाः । तान्प्रति किं
 वस्त्वस्तीत्यादिपर्यनुयोगे कथंचिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसंभवेन ते वादिनः सर्वे
 निर्धिषणाः सन्तस्तूष्णीमासत इति संपूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गीकुर्वन्-
 स्तत्र तत्र विजय इति सर्वमुपपन्नम् । यद्वोचदाचार्यः स्याद्वादमङ्गीकार्यम्—

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।

एकदेशावशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः ॥

न्यायानामेकानिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि ।

संपूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यते ॥ इति ।

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः ।

नयानशेषानविशेषमिच्छन् पक्षपाती समयस्तथा +ऽऽर्हतः ॥

(हेमचन्द्रकृताद्वितीयद्वारिणिका धी० स्तु० श्लो० ३०) ।

जिनदत्तसूरिणा जैनं प्रथमित्यमुक्तम्—

बलभोगोपयोगानामुपयोर्दानलाभयोः ।

अन्तरायस्तथा निर्दो भीरुज्ञानं जुगुप्सितम् ॥

* च. पु. टि.—संभवतित्यर्थम् । + स्याद्वादमङ्गीर्था ' तथा ते ' इति पाठः ।

१ च. 'पादानजि' । २ क. ख. ग. घ. 'त्वात् हे' । ३ च. 'यमाना' । ४ च. 'चित्त' । ५ क. ख. ग. घ. 'नीयं वा पद' । ६ ग. 'न या प्र' । ७ क.—४.—'तेनाऽऽ-
 मि' । ८ च. 'विषण्णाः सन्तीति तूष्णी' । ९ ख. घ. 'शिष्टार्थो' । १० च. 'नलाभ' ।
 ११ क. ख. 'दामि' । घ. 'द्वानमाऽज्ञानज' ।

आर्हतदर्शनम् ।

३५

हिंसा रत्यरती रागद्वेषावविरतिः स्वरः ।
 शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा न यस्यः सः ॥
 जिज्ञो देवो गुरुः सम्यक्तत्त्वज्ञानोपदेशकः ।
 ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्तनी ॥
 स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमाऽपि च ।
 नित्यानित्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा ॥
 जीवाजीवौ पुण्यपौषे चाऽऽस्रवः संवरोऽपि च ।
 बन्धो निर्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याऽधुनोच्यते ॥
 चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः ।
 सत्कर्मपुद्गेगलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः ॥
 आस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः ।
 प्रवेशः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् ॥
 अष्टकर्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन ।
 पुण्यस्य संवरं पापस्याऽऽस्रवे क्रियते पुनः ॥
 लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चाऽऽत्मनः ।
 क्षीणोऽष्टकर्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता ॥
 * सरजोहरणा मैक्षभुजो लुञ्जिनूर्धजाः ।
 + श्वेताम्बराः क्षमाशीला मिःसङ्ग जैनसाम्भवः ॥
 लुञ्जिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः ।
 कर्षाशिनो मुहे ज्ञातुर्दितीयाः स्युजिनवर्षयः ॥
 भुङ्क्ते न केवली न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः ।
 माहुरेषामयं भेदो महाश्वेताम्बरैः सह ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रह आर्हतदर्शनम् ॥

अथ सामानुजदर्शनम् ॥ ४ ॥

वदेत्सद्वाहंतमतं प्रामाणिकगर्हणयर्हति । न लोकस्मिन्वस्तुनि परमार्थे सति पर-

* घ. पु. टि.—हरणायोग्याः सरजा मलीनवस्त्रा इत्यर्थः । + घ. पु. टि.—गैरिकाहिना रजनीवर्जिता इत्यर्थः ।

१ घ. जीनो । २ क. ख. ख. ग. गुरुं । ३ क. ख. ग. शकम् । ४ घ. पापावाहः ।
 ५ घ. मूलः पु । ६ घ. आस्रावः । ७ ग. जरा तद्वि । ८ ग. लोकागू । ९ ख. णास्त-
 कर्मणा स । १० ग. पिच्छिका ।

मार्थसतां युगपत्सदसत्त्वादिधर्माणां समावेशः संभवति । न च तदनन्वयौः
 परस्परविरुद्धयोः समुच्चयसंभवे विकल्पः किं न स्य दिति चेदिः व्ययम् । क्रिया
 हि विकल्प्यते न वस्तिवति न्यायात् । न च 'अनेकान्तं जगत्सर्वं हेरम्बनर-
 सिंहवत्' इति दृष्टान्तात्पर्यम्भदशादेष्टव्यम् । एकस्मिन्देशे गजत्वं सिंहत्वं
 वाऽपरस्मिन्नरत्वमिति देशभेदेन विरोधभावेन तस्यैकस्मिन्देश एव सत्त्वात्त्वा-
 दिनां अनेकान्तराभिधाने दृष्टान्तानुपपत्तेः । ननु द्रव्यात्मना सत्त्वं * पर्यायात्मना
 तदभाव इत्युभयमप्युपपन्नमिति चेन्नैवम् । कालभेदेन हि कस्यचित्सत्त्वमसत्त्वं
 च स्वभाव इति न कश्चिद्दोषः । न चैकस्य ह्रस्वत्त्वादीर्घत्ववदनेकान्तत्वं जगतः
 स्यादिति वाच्यम् । ✕ प्रतियोगिभेदेन विरोधाभावात् । तस्मात्प्रमाणाभावाद्यु-
 गपत्सत्त्वासत्त्वे परस्परविरुद्धेः नैकस्मिन्वस्तुनि वस्तुं युक्ते । एवमन्यासामपि
 भङ्गीनां भङ्गोऽवगन्तव्यः । किंच सर्वस्यास्य मूलमूलतः सप्तभङ्गिनयः स्वयमे-
 कान्तोऽनेकान्तो वा । आद्ये सर्वपनेकाभ्यमिति प्रतिज्ञाख्याघातः । द्वितीये विव-
 क्षितार्थासिद्धिः । अनेकान्तत्वेनासम्भक्तत्वात् । तथा चेयमुभयतः पाशा रज्जुः
 स्यादादिनः स्यात् । अपि च नैकत्वसत्त्वादिनिर्धारणस्य फलस्य तन्निर्धारयितुः
 प्रमातृश्च तत्करणस्य प्रमाणास्यै प्रमेयस्य च नवत्वादेरनियमे साधु समर्थितपा-
 त्मनस्तीर्थकरणत्वं देवानां प्रियेणाऽऽर्हन्तमतप्रवर्तकेन । तथा जीवस्य देहानुरूपपरि-
 र्माणत्वाङ्गीकारे यौगबलादनेकैर्देहपरिग्राहकपीगिशरीरेषु प्रतिशरीरं जीववि-
 ष्टेदः प्रसज्येत । मनुजशरीरपरिमाणो जीवो मतङ्गजदेहं कृत्वा पवेष्टुं न प्रभ-
 वेत् । किंच गजादिशरीरं परित्यज्य पिपीलिकाशरीरं विशतः प्राचीनशरीरसंनि-
 वेशविनाशोऽपि प्राप्नुयात् । न च यथा मदीपप्रभाविशेषः † प्रपाप्रासादाद्युदर-
 वर्तिसंकोचविकाशवस्तथा जीवोऽपि मनुजमतङ्गजादिशरीरेषु स्यादित्येषितव्यम् ।
 मदीपवदेवं सैविकारत्वेनाभित्यक्त्वापौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागवप्रसङ्गात् । एवं
 प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायेन जीवपदार्थदूषणाभिधानदिशाऽन्यत्रापि दूषणमुत्प्रेक्षणी-

* घ. पु. टि. = परिगत आत्मा पर्यात्मा अनुयोग्यात्मना तदभाव इत्यर्थः । ✕ घ. पु.
 टि. = निरूपकभेदेन । † प्रपा पानीयशालिकेत्यमरः ।

१ ग. वक्तव्यम् । २ ग. 'त्वादि' । ३ च. 'द्वान्तत्वानु' । ४ क. 'स्मिन्वस्तु' । ५ अ.
 तत्कार' । अ. तत्कारणस्य प्रमातृश्च तत्करणस्य प्रमा' । ६ स. घ. 'स्यात्प्रियस्य प्र' ।
 अ. 'स्य तत्प्रमे' । ७ अ. 'वस्तुस्य । ८ स. माणाङ्गी' । ९ क. स. ह. अ. 'कप' । १०
 स. 'हमा' । ११ क. - ह. 'गिजीवेषु । १२ घ. प्रसज्येत । १३ स. 'घ. प्रा' । १४ अ.
 सर्वादि' । १५ क. ग. घ. 'दार्थे ह' ।

यम् । तस्मान्नित्यानेर्दोषश्रुतिविच्छेदादिदमुपादेयं न भवति । तदुक्तं भगवता
व्यासेन—नैकस्मिन्संभवात् (ब्र० सू० २ । २ । ३१) इति । रामानुजेन
च जैनमतनिराकरणपरत्वेन तदिदं सूत्रं व्याकारि । एष हि तस्य सिद्धान्तः—
चिदचिदीश्वरभेदेन भोक्तृभोग्यनियामकभेदेन च व्यनस्थितास्यः पदार्था इति ।
तदुक्तम्—

ईश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितयं हरिः ।

ईश्वरश्चिदिति मोक्षा जीवो दृश्यमचित्पुनः ॥ इति ।

अपरे पुनरशेषविशेषप्रत्यनीकं चिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः । तच्च नित्यशुद्ध-
बुद्धमुक्तस्वभावमपि ' तत्रमसि ' (छा० ६ । ८ । ७) इत्यादिसामानाधि-
करण्याधिगतजीवैक्यं बुध्यते मुच्यते च । तदतिरिक्तनानाविधभोक्तृभोक्तव्यादि-
भेदपपञ्चः सर्वोऽपि तस्मिन्नाविद्यया परिकल्पितः ' सदेव सोम्येदं कर्म आसीदि-
कमेवाद्दितीयम् ' (छा० ६ । २ । १) इत्यादिर्वचननिचयमामाण्यादिति
ब्रुवाणाः ' तरति शोकभात्मवित् ' (छा० ७ । १ । ३) इत्यादिश्रुतिशिरः-
शतवशेन निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वंविद्ययाऽनाद्याविद्यानिवृत्तिमङ्गीकुर्वाणाः ' मृत्योः
स्त मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ' (का० २ । १) इति भेदनिन्दार-
श्रवणेन पारमार्थिकं भेदं निराचक्षाणा विचक्षणमन्यास्तमिदं विभागं प्रकृत्यन्ते ।

तत्रार्थं समाधिरभिधीयते । भवेदेतदेवं यद्यदिद्यत्प्रां प्रमाणं विद्येत ।

नन्विदमनादि भावरूपं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमहमज्ञो मर्मिन्यं च न जानामीति
प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धम् । तदुक्तम्—

अनादि भावरूपं यदिज्ञानेन विच्छीयते ।

तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षते ॥ (चित्सु० १।९) इति ।

न चैतज्ज्ञानाभावाविषयमित्याशङ्कनीयम् । को सेवं ब्रूयत्केभाकरकरा-
बलम्भी महदत्तहस्तो वा । नाऽऽद्यः—

स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।

वस्तुनि ज्ञायते किञ्चित्कैश्चिद्रूपं कदाचन ॥

१ स्त. 'त्वेनेदं' । २ क. 'न. घ.—च. 'न व्यं' । ३ क. स्त. घ. 'घम' । ४ स्त.
'प्रयाग' । च. 'ण्यावग' । ५ घ. बुध्यते । ६ ग. 'वृत्तभोग्यादि' । ७ च. 'तीयं ब्रह्मेत्या' ।
८ अ. 'श्रुतिव' । ९ ग. 'विद्यया' । १० क. स्त. घ.—च. 'नचैवम' । ११ ग. 'नमज्ञो' । १२
ग. 'मन्योऽज्ञम्' । १३ च. 'न्यच्च न' । १४ स्त. को हि कमेवं ब्रू' । घ. को सेकं ब्रू' ।
१५ क. स्त. ग. घ. 'प्राभा' ।

भावान्तरमभावो हि कथाचित्तु व्यपेक्षया ।

भावान्तरादभावोऽप्यो न कश्चिदभिरूपणात् ॥

इति वदता भावव्यतिरिक्तस्याभावस्यानभ्युपगमात् । न द्वितीयः । अभावस्य बहुवचनानुचरत्वेन ज्ञानस्य नित्यानुमेयत्वेन च तदभावस्य प्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः । यदि पुनः प्रत्यक्षाभाववादी कश्चिदेवमाचक्षीत तं प्रत्याचक्षीत । अहमह इत्यस्मिन्ननुमेयेऽहमित्यात्मनोऽभावर्यमितया ज्ञानस्य पतियोगितया चावंगतिरस्ति न वा । अस्ति चेद्विरोधादेव न ज्ञानाभावानुभवसंभवः । न चेद्धर्मिपतियोगिज्ञानसापेक्षो ज्ञानाभावानुभवः सुतरां न संभवति । तस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे प्रागुक्तदूषणाभावादयमनुभवो भावरूपाज्ञानगोचर एवाभ्युपगन्तव्य इति ।

तदेतद्गर्नरोमन्यापितम् । भावरूपस्याज्ञानस्य ज्ञानाभावेन तमानयोगक्षेपत्वात् । तथा हि—विषयत्वेनाऽऽश्रयत्वेन साङ्गानस्य व्यावर्तकतया प्रत्यगर्थः प्रतिपन्नो न वा । प्रतिपन्नश्चेत्स्वरूपज्ञाननिर्षत्यं तदज्ञानमिति तस्मिन्प्रतिपन्ने कथंकारवतिष्ठते । अपतिपन्नश्चेद्वावर्तकाभयविषयेशून्यमज्ञानं कथमनुभूयेत । अथ विशदः स्वरूपावभास एवाज्ञानविरोधी नाज्ञानेन सह भासत इत्याभयविषयज्ञाने तस्यैपि ज्ञानानुभवविरोध इति इन्त तर्हि ज्ञानाभावेपि तमानमेवत् । * अन्वयाभिनिवेशात् । तस्मादुभयाभ्युपगतज्ञानाभाव एवाहमज्ञो मामर्थं न जानामीत्यनुभवगोचर इत्यभ्युपगन्तव्यम् ।

अस्तु तर्हेनुमानं मानं विवादास्पदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागर्थाव्यतिरिक्तस्वविषयावस्थास्वनिर्णयस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमपकाशितार्थप्रकाशकत्वादन्वकारे प्रमाणात्प्रदीपप्रभासदिति । तदपि न क्षोदक्षमम् ! अज्ञानेऽप्यनभिमतज्ञानान्तरसाधनेऽप्येतिहान्वापातात् । + तदसाधनेऽनैकान्तिकत्वात् । इष्टान्तस्व साधन-

* व. पु. टि.—विशदस्वरूपावभासस्य ज्ञानविरोधित्वं न विशदस्वरूपावभासस्येति चेज्ज्ञानाभावेऽपि विशदस्वरूपावभास एव विरोधी आधिक्यस्वरूपावभास इति तुल्यमतो भावरूपाज्ञानस्य ज्ञानाभावसमानयोमक्षेपत्वं तर्हि वादिप्रतिवादिनोरैकमत्ये क विरोध इति चेदन्यजज्ञानपदार्थत्विनाभिमतयोर्भावरूपस्याभावरूपत्वयोरनैकमत्यागवाधितरंशतौल्येऽपि न वादविच्छित्तिरिति भावः । + व. पु. टि.—तस्मिन्ज्ञानविषयकप्रमाणज्ञाने साध्यस्यासाधने ।

१ ल. 'स्यानुप' । २ क.—ग. क. 'म' । अ. ३ ग. 'न' । ४ ल. 'धर्मत्वेन ज्ञा' । ५ ल. 'व ज्ञा' । ६ च. 'चेत्थं तत्प्रति' । ७ च. 'ज्ञानमा' । ८ ग. 'गानोन्मथितं' । ९ क.—क. 'भावस' । १० च. 'नस्याव्या' । ११ ग.—'त्यं यद' । १२ ग. 'यज्ञा' । १३ ल. 'भूयते' । १४ ल. ग. 'नेन भा' । क. छ. च. 'नेनाऽऽभासित' । १५ क. 'पि ज्ञा' । १६ ल. 'ति चेत् ह' । १७ च. 'ज्ञानमा' । १८ ग. च. 'जा' । १९ च. 'तर्हि तजानु' । २० क.—ग. क. 'वि' । २१ ल. 'भावाति' । २२ ल. 'नेऽस्ति' ।

रामानुजदर्शनम् ।

विकलत्वाच्च । न हि प्रदीपप्रभाया अपकाशितार्थप्रकाशकरत्वं सम्भवति । ज्ञान-
स्यैव प्रकाशकत्वात् । अत्रपि प्रदीपे ज्ञानेन विषयप्रकाशसंभवात् । प्रदीपप्रभा-
यास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानं समुत्पादयती विरोधिततमसनिर्गतनदारेणोपकारक-
त्वंपार्थमेवेत्यलपत्तिरिति ।

प्रतिप्रयोगश्च विषयज्ञानसहितज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रितम् । अज्ञानत्वाच्छु-
क्तिकाद्यज्ञानवदिति । ननु क्तिकाद्यज्ञानस्याऽऽश्रयस्य प्रत्यगर्थस्य ज्ञानमात्रस्व-
भारत्वमेवेति चेत्तत्र शङ्कितः । अनुभूतिर्हि स्वसद्भावेनैव कस्मचिदस्तुनो
व्यवहारानुगुणत्वापादनस्वभावो ज्ञानावगतिसंविदाद्यपरनामा सकर्मकोऽनुभवितुरा-
त्मनो धर्मविशेषः अनुभवितुरात्मत्वमात्मवृत्तिगुणविशेषस्य ज्ञानत्वमित्याश्रयणात् ।
ननु ज्ञानरूपस्याऽऽत्मनः प्रथमं ज्ञानगुणकत्वमिति चेत्तदसत्तत् । यथा हि मणिगु-
णप्रभृति तेषां द्रव्यं प्रथमं प्रजावतिष्ठमानं प्रभारूपगुणार्थव्यः । स्वाश्रयादन्व-
त्रापि वर्तमानत्वेन रूपवत्त्वेन च प्रभा द्रव्यरूपोऽपि तच्छेषत्वनिवन्धनगुणव्य-
वहारा । एवमयमात्मा स्वप्रकाशचिद्रूप एव चैतन्यगुणः । तथा च श्रुतिः—
' स यथा सैन्ववधनोऽनन्तरोऽबाहः कृत्स्नो रसधन एवैवं वा अरेऽवमात्माऽन-
न्तरोऽबाहः कृत्स्नः प्रज्ञानधन एव ' (बृ० ४ । ५ । १३) । ' अथात्
पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ' [बृ० ४ । ३ । ९] । ' न हि विज्ञातुर्विज्ञा-
तेर्विपरिलोपो विद्यते । [बृ० ४ । ३ । ३०] । ' अथ यो वेदेदं जिघा-
णीति स आत्मा ' [छा० ८ । १२ । ४] । ' योऽयं विज्ञानमयः पाप्मेषु
हृद्यन्त्वर्ज्योतिः पुरुषः ' [बृ० ४ । ३ । ७] । ' एष हि दृष्टा स्पष्टा भोवा
घ्राता रसयिता मन्वा वेदा कर्ता विज्ञानतन्मा पुरुषः ' [प्र० ४ । ९]
इत्यादिकी ।

न च अनुतेन हि प्रत्युक्तः । [छा० ८ । ३ । २] इति श्रुतिरवि-
द्यायां प्रमाणमित्याश्रयितुं शक्यम् । अतएवविषयोऽनुतसर्गः । अतएव
कर्मवचनः । ' अतं पिबन्तौ ' [का० ३ । १] इति वचनात् । अतं कर्म

१ घ. 'शत्रा' । २ ख. 'निरासहा' । ३ ल. 'त्वमे' । ४ ग. 'त्रमित्य' । ५ च.
'तिप्रपञ्चेन । प्र' । ६ क. 'लियो' । ७ च. 'शाश्रयव' । ८ ल. 'धमे' । ९ ख. घ.—घ.
'मावाज्ञा' । १० क. म.—ख. य. 'लिसंगतिवि' । ११ क. ल. 'मिफान' । घ. 'कर्मिका' ।
१२ क. ग. ल. घ. 'त्मानं ज्ञा' । १३ ख. खेद' । १४ क. रा. य.—च. यदा । १५
क.—ग. हिमम' । १६ ख. 'वक्ये' । १७ य. 'नं ल' । १८ क. ल. घ. 'श्रयव' । १९
श. 'न्वगु' । २० च. 'विना' । २१ ख. 'तरविद्यायाः श्रुतिः प्रमा' । २२ ग. 'योऽनु' । २३
ख. 'वृद्ध' क ।

फलमभिसंधिरहितं परमपुरुषाराधनवेषं तत्प्राप्तिफलम् । अत्र तद्व्यतिरिक्तं
सांसारिकमल्पफलं कर्मानृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि । ' य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दति
अनुतेन हि प्रत्युदाः ' (छा० ८ । ३ । २) । इति वचनात् । ' मायां तु
प्रकृतिं विद्यात् ' [भे० ४ । १० ।] इत्यादौ मायाशब्दो विचित्रार्थसंग-
रविगुणात्मकप्रकृत्यभिधायको नानिर्वचनीयाज्ञानवचनः ।

तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याऽऽज्ञागामिना ।

बालस्य रक्षता देहमेकैकांशेन सूदितम् । [वि० पु० १ । १९ । २०]

इत्यादौ विचित्रार्थसमर्थस्य प्रारमार्थिकस्यैवांसुराद्यस्त्रविशेषस्यैव मायाश-
ब्दविधेयत्वोपलम्भात् । अतो न कदाचिदपि भ्रुंत्याऽनिर्वचनीयाज्ञानप्राप्तिपादनम् ।

नाप्येकयोपदेशान्यथानुपपत्त्या । तत्त्वंपदयोः सविशेषब्रह्माभिधेयवत्त्वेन विरु-
द्धयोर्विपरयोः स्वरूपैक्यस्य प्रतिपत्तमशक्यतमाऽर्थापत्तेरनुदयदोषदुषितत्वात् ।

तथा हि—तत्तदं निरस्तसमस्तदोषमनवाधिकोति शयासंख्यैर्कल्याणगुणास्पदं जग-
दुदयविधेयत्वमर्थलं ब्रह्म प्रतिपद्यति । ' तदैक्षत बहु स्यां प्रजापिब ' [छा० ६ । २ । ३ ।] इत्यभिदेषु तस्यैव प्रकृतत्वात् । तत्समानाधिक्यवत्त्वं

त्वेनैवं चापि शिष्टजीवैरारिकं ब्रह्माऽऽवष्टे । प्रकारद्वयविशिष्टैकवस्तुपरत्वात्सा-
मानाधिक्यत्वात् ।

ननु सोऽयं देववत् इतिवत्त्वमिति पदयोर्विरुद्धतागत्यागलक्षणया निरि-
शेषस्वरूपप्राप्तिकथं सामानाधिकरण्यार्थः किं न इत्यतः । यथा सोऽप्यभित्पन्न
तच्छब्देन देशान्तरकालान्तरसंबन्धी पुरुषः प्रतीयते । उदयान्तेन च संनिहि-
तदेशवर्षमानकालसंबन्धी । तयोः सामानाधिकरण्येनैक्यपदव्यवहृतं । तत्रैक्ये
युक्त्यादिक्रमेदेशकालप्रतीतिर्न संभवतीति द्वयोर्पि पदयोः स्वरूपसंबन्धे
स्यैक्यं प्रतिपत्तुं शक्यम् । एवमत्रापि किञ्चित्प्रत्ययान्तरत्वादिनिरुद्धांशप्राप्ति-
नास्तद्वत्स्वरूपं लक्ष्यते इति चेत्—विषमोऽयमुपन्यासः । दृष्टान्तेऽपि विरोधवै-
भूतं लक्षणगन्वासंभवात् । एकस्य तावद्भूतवर्तमानकालद्वयसंबन्धो न

१ ख. ग. क. च. 'नतर्धवत्' । घ. नमेवत् । २ क. 'प्र.प्यं फ' । ३ ख.
'फलकं' । ४ घ.—च. विदन्ति । ख. विन्दति । ५ क. 'ग. न' । ग. 'तेन हि प्रत्येया
' । ६ ख. 'गंनि' । ७ क. च. 'कैकश्येन धलितम्' । ८ ग. 'प्र.प्राप्तु' । ९ घ. 'ब्रह्म' ।
१० ख. घ. क. श्रुतावनि' । ११ क. ख. घ.—घ. 'शानु' । १२ क. 'कथपरस्य' । १३ ग.
'कानति' । १४ च. 'यगु' । १५ क. ग. 'मित' । १६ क.—क. 'त्वात्तमा' । १७
ग. घ. 'दं च चि' । १८ च. 'रां व्याय' । १९ ख. 'शिष्टकवस्तुविषयत्वात्सामा' ।
२० ख. इत्यादिवत् । २१ ख. न । २२ ख. 'व्यतिरिक्त' । २३ ग. 'रत्वं स्व' । २४
ख. 'इतिगाल' ।

विरुद्धः । देशान्तरस्थितिभूता संनिहितदेशस्थितिर्वर्तत इति देशभेदसंबन्धविरो-
धश्च कालभेदेन परिहरणीयः । लक्षणापक्षेऽप्येकस्यैव पदस्य लक्षणत्वाश्रयणेन
विरोधपरिहारे पदद्वयस्य लाक्षणिकत्वस्वीकारो न संगच्छते । इतरथैकस्य वस्तु-
नस्तत्चेदताविशिष्टत्वावगाहनेन प्रत्यभिज्ञायाः प्राप्ताप्यानङ्गीकारे स्थापित्वा-
सिद्धौ क्षणभङ्गवादी बौद्धो विजयेत । एवमत्रापि जीवपरमात्मनोः शरीरात्म-
भावेन तादात्म्यं न विरुद्धमिति प्रतिपादितम् । जीवात्मा हि ब्रह्मणः शरीरतया
प्रकारत्वाद्ब्रह्मात्मकः । ' य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्या-
ऽऽत्मा शरीरम् ' (वृ० मा० पा० ३ । ७ । २२) इति श्रुत्यन्तरात् ।

अत्यल्पमिदमुच्यते सर्वे शब्दाः परमात्मन एव वाचकाः । न च पर्या-
यत्वम् । द्वारभेदसंभवात् । तथा हि—जीवस्य शरीरतया प्रकारभूतानि देवमनु-
ष्यादिसंस्थानानि सर्वाणि वस्तूनीति ब्रह्मात्मकानि तानि सर्वाणि । अतः—

देवो मनुष्यो यक्षो वा पिशाचोरगराक्षसाः ।

पक्षी वृक्षो लता काष्ठं शिला तूष्णं घटः पटः ॥

इत्यादयः सर्वे शब्दाः प्रकृतिप्रत्यययोगेनाभिधायकतया प्रसिद्धा लोके तद्वा-
च्यतया प्रतीयमानतत्त्वसंस्थानवद्बस्तुमुखेन तद्भिषानिजीवतदन्तर्यामिपरमात्मप-
र्यन्तसंघातस्य वाचकाः । देवादिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमुक्तं तत्त्वमुक्तावैर्लप्यां
चतुर्थसरे ।

जीवं देवादिशब्दो वदति तद्वृथक्सिद्धं भावाभिधाना-

न्निष्कर्षाभावाद्युक्तो बहुरिह च दृढो लोकवेदप्रयोगः ।

आत्मासंबन्धकाले स्थितिरनवगता देवमर्त्यादिमूर्ते-

जीवात्मानुप्रवेशजगति विभुरपि व्याकरोन्नामरूपे ॥

(तत्त्वमु० ४ । ८२) इति ।

अनेन देवादिशब्दानां शरीरविशिष्टजीवपर्यन्तत्वं प्रतिपाद्य संस्थानैक्याद्य-
भावे (तत्त्वमु० ४ । ८३) इत्यादिना शरीरलक्षणं दर्शयित्वा शब्दैस्तन्त्रं-

१ क. 'बन्धावि' । २ ख. 'क्षणाश्र' । ३ क. 'रोषिप' । ४ ख. 'त्वपक्षीका' । ग.
घ. 'त्वपक्षीका' । ५ घ. 'दात्म्यमवि' । ६ ग. रप्र' । ७ घ. 'स्थानीनि व' । ८ क.
'नानि स' । ख. 'नानि व' । ग. नानि सर्वाणि च व' । ९ क. 'नि इति ता' । ख. 'नि
स' । १० ग. गरक्षसः । ११ घ. तूष्णव' । १२ ख. 'खे त' । १३ क.-ङ. संस्थानस्य ।
१४ क. ग. 'बलीये च' । ख. 'बल्याजी' । १५ क. ग. चतुस्तरे । ख. ङ. चतुरन्तरे ।
घ. चतुरे । च. चतुर्थे सर्गे । जी । १६ क.-ङ. 'षाकूतयु' । १७ सं. प्रसाध ।

शरूपप्रभृतिभिः [तत्त्वमु० ४ । ८४] इत्यादिना विश्वस्येश्वरादपृथक्सिद्धत्वं
मुपपाद्य निष्कर्षाकृत [तत्त्वमु० ४ । ८५] इत्यादिना पद्येन सर्वेषां शब्दानां
परमात्मपर्यन्तत्वं प्रतिपादितं तत्सर्वं तत् एवावधार्यम् । अयमेवार्थः समर्थितो
वेदार्थसंग्रहे नामरूपश्रुतिव्याकरणसमये रामानुजेन ।

किंच सर्वप्रमाणस्य सविशेषविषयतया निर्विशेषवस्तुनि न किमपि प्रमाणं
समस्ति । निर्विकल्पकप्रत्यक्षेऽपि सविशेषमेव वस्तु प्रतीयते । अन्यथा सवि-
कल्पके सोऽयमिति पूर्वप्रतिपन्नप्रकारविशिष्टप्रतीत्यनुपपत्तेः ।

किंच तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रपञ्चस्य बाधकम् । भ्रान्तिमूलकत्वात् । भ्रान्ति-
प्रयुक्तरज्जुसर्पवाक्यवत् । नापि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं निवर्तकम् । तत्र प्रमाणाभावस्य
प्रागेवोपपादनात् । न च प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिष्ठापनाक्ष एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
प्रतिज्ञाव्याकोपः । प्रकृतिपुरुषमहदहंकारतन्मात्रभूतेन्द्रियचतुर्दशभुवनात्मकब्र-
ह्माण्डतदन्तर्वर्तिदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादि सर्वप्रकारसंस्थानसंस्थितं कार्यमपि
सर्वं ब्रह्मैवेति कारणभूतब्रह्मात्मज्ञानादेव सर्वविज्ञानं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानस्योपपन्नतरत्वात् । अपि च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्या-
सत्त्वादेवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा बाध्यते । नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशा-
वत्प्रकृतिपुरुषशरीरं ब्रह्म कारणावस्थम् । जगत्* स्तदापत्तिरेव पलयः । नाम-
रूपविभागविभक्तस्थूलचिद्विद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यावस्थम् । ब्रह्मणस्वथाविध-
स्थूलभावश्च सूष्टिरित्यभिधीयते । एवं च कार्यकारणयोरनन्यत्वमप्यारम्भणाधि-
करणे प्रतिपादितमुपपन्नतरं भवति ।

निर्गुणवादाश्च प्राकृतहेयगुणनिषेधविषयतया व्यवस्थिताः । नानात्वनिषेध-
वादाश्चैकस्यैव ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं वस्त्विति
सर्वस्याऽऽत्मतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमिति सर्वात्मकब्रह्मपृथग्भूतवस्तुसद्भाव-
निषेधपरत्वाभ्युपगमेन प्रतिपादिताः ।

किमत्र तत्त्वं भेदोऽभेद उभयात्मकं वा । सर्वं तत्त्वम् । तत्र सर्वशरीरतया
सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमित्यभेदोऽभ्युपेयते । एकमेव ब्रह्म नानाभूतचिद-
चित्प्रकारान्नानात्वेनावस्थितमिति भेदोऽभेदौ । चिदचिदीश्वराणां स्वस्वरूप-
स्वस्वरूपं । ११ क. पप्रभा ।

* घ. पु. टि.—ब्रह्मापात्तिः ।

१ क. ख. ग. घ. । 'प्रकृति' । ड. 'प्रतिकृति' । २ ग. 'कूतरितावित्या' । ३ ग.
'था सी' । ४ च. 'प्रवृत्त्य' । ५ च. 'तिक्लेषपक्ष ए' । ६ क. ग. घ. किंच । ७ क. ख.
घ.—च. 'ज्ञानं वा' । ८ ग. 'गासहसूक्ष्मदशापन्नप्रकृ' । ९ क. ख. ग. 'रं का' । १० ।
'स्वस्वरूपं' । ११ क. 'पप्रभा' ।

भाववैलक्षण्यादसंकराच्च भेदः । तत्र चिद्रूपाणां जीवात्मनामसंकुचितापारिच्छेच्च-
निर्मलज्ञानरूपाणामनादिकर्मरूपाविद्यावैष्टितानां तत्तत्कर्मानुरूपज्ञानसंकोचविका-
शी भोग्यभूताचित्संसर्गस्तदनुगुणसुखदुःखोपभोगद्रूपरूपा भोक्तृता भगवत्प्रतिप-
त्तिर्भगवत्प्रदाशिरित्यादयः स्वभावाः । आचिद्रस्नूनां तु भोग्यभूतानामचेतनत्वै-
श्वरुषार्थत्वं विकारास्पदत्वमित्यादयः । परमेश्वरस्य भोक्तृभोग्य-
बोरन्तर्यामिरूपेणावस्थानमपरिच्छेद्यज्ञानेश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यनवोधिकीतिश-
षासंख्येयकल्पाणगुणगणता स्वसंकल्पपर्वृत्तस्वेतरसमस्तचिदचिद्रस्तुजातता स्वाभि-
मतस्वानुरूपैकरूपदिव्यरूपनिरतिशयविविधानन्तभूषणतेत्यादयः । वेङ्कटनाथेन
त्वित्थं निरर्टाङ्क पदार्थविभागः—

द्रव्याद्रव्यप्रभेदोन्मितमुभयविधं तद्विदस्तत्त्वमाहु

द्रव्यं द्वेषा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्यमव्यक्तकालौ ।

अन्त्यं प्रत्यक्पराक्च प्रथममुभयथा तत्र जावेशभेदा-

न्नित्या भूतिर्मतिश्चेत्यपरमिह जंडामादिमां कोचिदाहुः ॥

(तत्त्वमु० १ । ६) ।

द्रव्यं नानादशावत्प्रकृतिरिह गुणैः सत्त्वपूर्वैरुपेता

कालोऽब्दाद्याकृतिः स्यादणुरवगतिमाञ्जीव ईशोऽन्य आत्मा ।

संप्रोक्ता नित्यभूतिस्त्रिगुणसमधिका सत्त्वयुक्ता तथैव

ज्ञातुर्ज्ञेयावभासो मतिरिति कथितं संग्रहोद्द्रव्यलक्ष्म ॥

(तत्त्वमु० १ । ७) इत्यादिना ।

तत्र विच्छब्दवाच्या जीवात्मानः परमात्मनः सकाशाद्भिन्ना नित्याश्च ।

इथाच श्रुतिः—‘ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया ’ (मु० ३ । १ । १ । श्वे०

४ । ६) । इत्यादिका । अत एवोक्तम्—नानात्मानो व्यवस्थातः (वै० सू०

१ । २ । २०) इति । तन्नित्यत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्—

न जायते म्रियते वै विपश्चिन्नायं भूत्वा भविता वा न भयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

(का० २ । १८) इति ।

१ ग. 'कर्मवि' । २ क. ख. ग. घ. भोज्यभू' । ३ क. 'त्वपु' । ४ ख. घ. ग्ययो-
हमयोर' । ग. 'ग्योभयोर' । ५ क. ख. घ.—च. 'वस्थितिका' । ६ ग. 'कानति' । ७ क.
'वृत्यस्वे' । ख. घ. 'वृत्या स्वे' । ८ ख. 'रूप्येक' । ग. 'रूपदि' । ९ क. ख. घ.—च.
निराट' । १० क. 'दाभिमत्' । ख. घ. 'दामित' । ग. 'दाभिमत्तमुभयधं' । ड. 'दायित' ।
११ घ. अन्ते । १२ क. ख. घ. 'डा वादिनः के' । ग. 'डामादिकां के' । १३ घ. :
'गुर्ग' । १४ घ. 'हाद्विय' । १५ ग. वा कदाचिन्ना' । घ. वाऽपि काश्चि' ।

अपरथा कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः । अत एवोक्तम्—वीतरागजन्मादर्शना-
दिति (न्या० सू० ३ । १ । २५) तदणुत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्—

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽनन्त्याय कल्पते ॥ (श्वे० ५।९) इति ।

‘आराग्रमात्रः पुरुषः’ (श्वे० ५ । ८) “अणुरात्मा चेतसा वेदि-
त्वयः (मु० ३ । १ । ९) इति च ।

अचिच्छब्दवाच्यं दृश्यं जडं जगत्त्रिविधं भोग्यभोगोपकरणभोगायतनभेदात् ।
तस्य जगतः कर्तोपादानं चेश्वरपदार्थः पुरुषोत्तमो वासुदेवादिपदवेदनीयः ।
तदप्युक्तम्—

वासुदेवः परं ब्रह्म कल्याणगुणसंयुतः ।

भुवनानामुपादानं कर्ता जीवनियामकः ॥ इति ।

स एव वासुदेवः परमकारुणिको भक्तवत्सलः परमपुरुषस्तदुपासकानुगुणत-
त्फलप्रदानाय स्वलीलावशादर्चाविभवव्यूहसूक्ष्मान्तर्यामिभेदेन पञ्चधाऽवतिष्ठते ।
तत्रार्चा नाम प्रतिमादयः । रामाद्यवतारो विभवः । व्यूहश्चतुर्विधो वासुदेवसं-
कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धसंश्लोकः । सूक्ष्मं संपूर्णषड्गुणं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म । गुणा
अपहृतपाप्मत्वादयः । ‘सोऽपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो-
ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः’ (छा० ८ । ७ । ३) इति श्रुतेः ।
अन्तर्यामी सकलजीवनियामकः । ‘य आत्मनि तिष्ठन्नत्मानमन्तरो यमयति’
(बृ० मा० पा० ३ । ७ । २२) इति श्रुतेः । तत्र पूर्वपूर्वमूर्त्यु-
पासनया पुरुषार्थपरिपन्थिदुरितनिचयक्षये सत्युत्तरोत्तरमूर्त्युपास्त्याधिकारः ।
तदुक्तम्—

वासुदेवः स्वभक्तेषु वात्सल्यात्तत्तदीहितम् ।

अधिकार्यानुगुण्येन प्रयच्छति फलं बहु ॥

तदर्थं लीलया स्वीयाः पञ्च मूर्तीः करोति वै ।

प्रतिमादिकमर्चा स्यादवतारास्तु वैभवाः ॥

संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।

व्यूहश्चतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं संपूर्णषड्गुणम् ॥

१ स. अन्यथा । २ क. स. ग. घ. रूष एषोऽणु । ३ छ.—च. ‘क्षमं सूक्ष्मं च’ । ४
क. स. ग. संपूर्णं षं । ५ म. ‘ति । अन्तरात्मा स’ । ६ घ. च. ‘मी अन्तरात्मा स’ । ७
ग. ‘तक्ष’ । ८ च. ‘शैत्यसौ । प्र’ ।

तदेव वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म निगद्यते ।

अन्तर्गता जीवसंस्थो जीवपेरक ईरितः ॥

य आत्मनीति वेदान्तवाक्यजालैर्निरूपितः ।

अर्चोपासनेया क्षिप्ते कल्मषेऽधिकृतो भवेत् ॥

विभवोपासने पश्चाद्ब्यूहोपास्तौ ततः परम् ।

सूक्ष्मे तदनु शक्तः स्यादन्तर्यामिणमीक्षितुम् ॥ इति ।

तदुपासनं च पञ्चविधमभिगमनमुपादानमिज्या स्वाध्यायो योग इति श्रीपञ्च-
रात्रेऽभिहितम् । तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्गस्य संपार्जनोपलक्षणम् ।
उपादानं गन्धपुष्पादिभूजासाधनसंपादनम् इज्या नाम देवतापूजनम् । स्वाध्यायो
नामार्थानुसंधानपूर्वको मन्त्रजपो वैष्णवसूक्तस्तोत्रपाठो नामसंकीर्तनं तत्त्वप्रतिपा-
दकशास्त्राभ्यासश्च । योगो नाम देवतानुसंधानम् ।

एवमुपासनाकर्मसमुच्चितेन विज्ञानेन द्रष्टृदर्शने नष्टे भगवद्भक्तस्य तज्जिष्ठस्य
भक्तवत्सलः परमकारुणिकः पुरुषोत्तमः स्वयाथात्म्यानुभवानुगुणनिरवधिकान-
न्दरूपं पुनरावृत्तिरहितं स्वपदं प्रयच्छति । तथाच स्मृतिः—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥

(भ०. गी० ८ । १५) इति ।

स्वभक्तं वासुदेवोऽपि संप्राप्याऽऽनन्दमक्षयम् ।

पुनरावृत्तिरहितं स्वीयं धाम प्रयच्छति ॥ इति च ।

तदेतत्सर्वं हृदि निधाय महोपनिषन्मतावलम्बनेन भगवद्दोषायनाचार्यकृतां
ब्रह्मसूत्रवृत्तिं विस्तीर्णामालक्ष्य रामानुजः शारीरकमीमांसाभाष्यमकार्षीत् । तत्रा-
थातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र०. सू० १ । १ । १) इति प्रथमसूत्रस्यायमर्थः—
अत्राथशब्दः पूर्वपूर्ववृत्तकर्माधिगमनानन्तर्यार्थः । तदुक्तं वृत्तिकारेण—वृत्तात्कर्मा-
धिगमादनन्तरं ब्रह्मं विविदिषतीति । अतःशब्दो हेत्वर्थः । अतीतसाङ्गवेदस्या-
धिगततदर्थस्य विनश्वरफलात्कर्मणो विरक्तत्वाद्धेतोः स्थिरमोक्षाभिलाषुकस्य
तदुपायभूतब्रह्मजिज्ञासा भवति । ब्रह्मशब्देन स्वभावतो निरस्वसमस्त्वदोषा-
नवधिकारतिशयासंख्येयकल्पागुणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते । एवं च कर्मज्ञा-
नस्य तदनुष्ठानस्य च वैराग्योत्पादनद्वारा चित्तकल्मषापनयद्वारा च ब्रह्मज्ञानं

१ घ. 'नसाकल्पे कल्पितेऽपि' । २ ग. 'संस्थं सं' । ३ स. घ. 'बहु' । ४ ग.
'ब्रह्मजिज्ञासा भवती' ।

प्रति सार्धनत्वेन तयोः कार्यकारणत्वेन पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्रत्वम् । अत एव वृत्तिकारा एकमेवेदं शास्त्रं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेत्याहुः ।

कर्मफलस्य क्षयित्वं ब्रह्मज्ञानफलस्य चाक्षयित्वं ' परीक्ष्य लोकान्कर्मचिन्ता-
न्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ' (मु० १ । २ । १२) इत्यादिभू-
तिभिरनुमानार्थापर्युपबृंहिताभिः प्रत्येवादि । एकैकनिन्दया कर्मविशिष्टस्य
ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं दर्शयति श्रुतिः—

अम्भं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥

(बृ० ४ । ४ । १० । ई० ९) ।

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ई० ११) इत्यादि

तदुक्तं पाश्चरात्ररहस्ये—

स एव करुणासिन्धुर्मगवान्मक्तवत्सलः ।

उपासकानुरोधेन भजते मूर्तिपञ्चकम् ॥

तदर्चाविभवव्यूहसूक्ष्मान्तर्यामिसंज्ञकम् ।

यैदाश्रित्यैव चिद्गमस्तत्तज्ज्ञेयं प्रपद्यते ॥

पूर्वपूर्वोदितोपास्तिविशेषक्षीणकल्मषः ।

उत्तरोत्तरमूर्तिनामुपास्त्यधिकृतो भवेत् ॥

एवं सहरहः श्रौतस्मार्तधर्मानुसारतः ।

उक्तोपासनया पुंसां वासुदेवः प्रसीदति ॥

प्रसन्नात्मा हरिर्मक्त्या निदिध्यासनरूपया ।

अविद्यां कर्मसंघातरूपां सद्यो निवर्तयेत् ॥

ततः स्वाभाविकाः पुंसां ते संसारतिरोहिताः ।

आविर्भवन्ति कल्याणाः सर्वज्ञत्वादयो गुणाः ॥

एवं गुणाः समन्ताः स्युर्मुक्तानामीश्वरस्य च ।

सर्वकर्तृत्वमेवैकं तन्मो देवे विशिष्यते ॥

मुक्तास्तु शेषि नक्षत्र्यशेषे शेषरूपिणः ।

सर्वानश्नुवते कामान्सह तेन विष । । इति ।

तस्मात्तापत्रयागुरैरमृतत्वाय पुरुषोत्तमादिपदवेदनीयं ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं
भवति । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थमाधान्येन सह ब्रूव इवः सनोऽन्यत्रेति वचन-

१ च. 'धकत्वे' । २ 'क्षणमित्या' । ३ घ. 'त्ययादिति । ए' । ४ क. च. तदा' । ५
घ. 'स्फुर्भका' । ६ क. 'द्वयैः प्र' ।

बलादिच्छाया इत्यभाष्यमभानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमिह विवेकम् । तत्र ध्या-
नात्तनादिशब्दाच्च वेदनं न तु वाक्यजन्यं न ज्ञानम् । पदसंदर्भभाविणो
व्युत्पन्नस्य विधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् । ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ' (बृ० २ । ४ । ५) ' आत्मैत्येवोपासीत ' (बृ०
१ । ४ । ७) । ' विज्ञाय प्रज्ञां कर्षीत ' (बृ० ४ । ४ । २१) ।
अनुविद्य विजानाति ' (छा० ८ । १२ । ६) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत्र
श्रोतव्य इत्यनुवादः । अध्ययनविविधा साङ्गस्य स्वाध्यायस्य ग्रहणेऽपीत्येव
पुरुषस्य प्रयोजनवदर्थदर्शनात्तन्निर्णयस्वरसत् एव श्रवणे प्रवर्तमानतया *
तस्य प्राप्तत्वात् । मन्तव्य इति चानुवादः । श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वेन मननस्यापि
प्राप्तत्वात् । अपाप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् । ध्यानं च तैलवारांशद्विच्छि-
न्नस्मृतिस्तैवानुरूपम् । ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिप्रतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रभोक्त इति
ध्रुवायाः स्मृतेरेव मोक्षोपायत्वश्रवणात् । सा च स्मृतिदर्शनसप्तानाकारा ।

मिथ्ये हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणे तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ मु० २।२।८)

इत्यनेनैकवाक्यत्वात् । तथा च ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ' (बृ० २ ।
४ । ५) इत्यनेनास्या दर्शनरूपता विधीयते । भवति च भावनाप्रकर्षात्स्मृतेर्द-
र्शनरूपत्वम् । वाक्यकारणे तत्तत्त्वं मपञ्चितं वेदनमुपासनं स्यादित्यादिना । तदेव
ध्यानं विशिनष्टि श्रुतिः—

नायमात्मो प्रवचनेन लभ्यो न मेवया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणते तन् स्वाम् ॥

(कठ० २ । २३) इति ।

मिथ्यतम एव हि वरणीयो भवति । यथाऽप्यं मिथ्यतम आत्मानं प्राप्नोति
तथा स्वयमेव भगवान्प्रयतत इति भगवतैवाभिहितम्—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

(भ० गी० १० । १०) इति ।

* अ. पु. टि.—तस्य श्रवणस्य प्राप्तत्वात् ।

१ स्व. °र्थज्ञानां । २ क. ग. तस्याः । ३ स्व. इत्यनुवादमात्रं श्रं । ४ क. °वि
अप्रां । ५ क. स्व. ग. घ. °रूपा ध्रुवा । ६ स्व. मोक्षहेतुत्वं । ७ क. स्व. घ.—च. °कत्वां
। ८ स्व. ग. घ. °त्मा वृं ।

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा ॥

(भ० गी० ८ । २२) इति च ।

भक्तिस्तु निरतिशानन्दपिधानन्यप्रयोजनसकलेतरवैतुष्यवज्ज्ञानविशेष एव ।
 तस्मिन्निष्पन्नविवेकादिभ्यो भवतीति वाक्यकोरणोक्तम्—तल्लब्धिर्विवेकादिभ्योऽप्युक्त्या-
 क्तिकाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः संभवाच्चैर्नचनाच्चेति । तत्र विवेको नामा-
 दुद्धदन्नात्सत्त्वशुद्धिः । अत्र निर्वचनम्—आहारशुद्धिः सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्ध्या
 भुवा स्मृतिरिति । विमोहः कामानभिष्वङ्गः । शान्तः उपासीतेति निर्वचनम् ।
 पुनः पुनः संशीलनमभ्यासः । निर्वचनं च स्मार्तदुदाहृतं भाष्यकारेण—सदा
 तद्भावभावितः (गी० ८ । ६) इति । श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानं शक्तिः क्रिया ।
 क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति निर्वचनम् । सत्प्राज्यदयादानादीनि कल्या-
 णानि । सत्त्वेन लभ्यत इत्यादि निर्वचनम् । दैन्यविपर्ययोऽनवसादः । ' नाय-
 मात्मा बलहीनेन लभ्यः ' (मु० ३ । २ । ४) इति निर्वचनम् । * तद्वि-
 पर्ययजा तुष्टिरुद्धर्षः । तद्विपर्ययोऽनुद्धर्षः । शान्तो दान्त इति निर्वचनम् ।

तदेवमेवंविधमित्यमविशेषसमासादितपुरुषोत्तमप्रसादविवस्तेतमःस्वान्तस्यानन्य-
 प्रयोजनानवरतनिरतिशयमित्येवमदात्मप्रत्ययानभासजापचध्यायित्वाया भक्त्या
 पुरुषोत्तमपदं लभ्यत इति सिद्धम् । तदुक्तं धामुनेन—उभयपरिकर्मित्-
 स्वान्तस्वैकान्तिकात्पन्निकभक्तियोगो लभ्य इति । ज्ञानकर्मयोगसंस्कृतान्तःकर-
 णस्येत्यर्थः ।

किं पुनर्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्यपेक्षायां लक्षणमुक्तम् ' जन्माद्यस्य यतः ' (ब्र० सू० १ । १ । २) इति । जन्मादीति सृष्टिस्थितिप्रलयम् । तद्गु-
 णसंबिज्ञानो बहुव्रीहिः । अस्याचित्त्यविविधविचित्ररचनस्य नियतदेशकालभोग-
 ब्रह्मदिस्तन्वप्रथन्तक्षेत्रज्ञमिश्रत्य जगतो यता यस्मात्सर्वेश्वराभिखिलहेषप्रत्यनीक-
 स्वरूपात्सत्पसंकराद्यनवधिकोतिशयासंख्येयकल्याणगुणात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः पुंसः
 सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रवर्तन्त इति सूत्रार्थः ।

इत्थंभूते ब्रह्मणि किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां शास्त्रभेद प्रमाणमित्युक्तं

* घ. पु. टि.—दैन्यविपर्ययजा ।

१. सः 'शक्तिः' । २. क. ग. 'नप्रि' । ३. घ. 'मानामभि' । ४. घ. 'ति च नि' ।
 ५. घ. 'सत्त्वान्त' । ६. क. ड. 'यदात्म' । ७. घ. 'त्मकभासतापन्नस्य ध्या' । ८. क.
 स. ग. घ. 'स्वान्तस्वैका' । ९. ग. 'लकलभो' । १०. ग. 'कानति' ।

‘शास्त्रयोनित्वात्’ (ब्र० सू० १ । १ । ३) इति । शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणं यस्य तच्छास्त्रयोनि । तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । ब्रह्मज्ञानकारणत्वाच्छास्त्रस्य तद्योनित्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । न च ब्रह्मणः प्रमाणान्तरगम्यत्वं शक्तिर्न शक्यम् । अतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्य तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि महार्णवादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्ब्रह्मवदित्यनुमानम् । तस्य पूतिकूपमाण्डायमानत्वात् । तद्वृत्तं ब्रह्म ‘यतो वा इमानि भूतानि’ (तै० २ । १ । १) इत्यादिवाक्यं प्रतिपादयतीति स्थितम् ।

यद्यपि ब्रह्म प्रमाणान्तरगोचरतां नावतरति तथाऽपि प्रवृत्तिनिवृत्तिरत्वाभावे सिद्धरूपं ब्रह्म न शास्त्रं प्रतिपादयितुं प्रभवतीत्येतत्पर्यनुयोगपरिहाराद्योक्तं ‘तत्तु समन्वयात्’ (ब्र० सू० १ । १ । ४) इति । तुशब्दः प्रसक्ताशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । तच्छास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवत्येव । कुतः । समन्वयात् । परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणोऽभिधेयतायाऽन्वयादित्यर्थः । न च प्रवृत्तिनिवृत्तोरन्यतरविरहिणः प्रयोजनशून्यत्वम् । स्वरूपपरिरेष्यपि पुत्रस्ते जातो नार्यं सर्पं इत्यादिषु हेर्षमाप्तिभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टमेवेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितम् । विस्तरस्त्वाकर्णदेवावगन्तव्य इति विस्तरभरुणोदास्यत इति सर्वमनाकुलम् ।

इति श्रीमत्सायणभाष्ये सर्वदर्शनसंग्रहे रामानुजदर्शनम् ।

अथ पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ॥ ५ ॥

तदेतद्देवीनुजपतं जीवाणत्वदासत्त्वेदापौरुषेयत्वसिद्धार्थबोधकत्वस्वतःप्रभाणत्वप्रमाणत्रित्वर्षाश्चरात्रोपजीव्यत्वमपश्चभेदसत्यत्वादिसाम्येऽपि परस्परविरुद्धभेदादिपक्षत्रयकक्षीकारेण क्षणकपक्षानिक्षितमित्युपेक्षमाणः ‘स आत्मा तच्चमसि’ [छा० ६ । ८ । ७] इत्यादेर्वेदान्तवाक्यजातस्य भङ्गान्तरेणार्थान्तरपरत्वमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसाविवरणव्याजेनाऽऽनन्दतीर्थः प्रस्थानान्तरमास्थितत । तन्मते हि द्विविधं तत्रम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदात् । तदुक्तं तच्चविवेके—

१ क. स्व. ग. घ. च. नहि । २ च. °पक्षेऽपि । ३ क. स्व. घ.—च. °धर्म° । ४ क. स्व. ग. घ. °कर एवा । ५ क. °सत्त्वे वे° । ६ क. ग. °पक्ष° । ७ ग. °त्यादिवेदा° । ८ ग. °साध्या° । ९ च. °रमकार्षीत् । अस्मिन्म° । १० क. स्व. घ.—च. °तन्त्रास्वत° ।

स्वतन्त्रं परतन्त्रं च द्विविधं तत्त्वमिष्यते ।

स्वतन्त्रो भगवान्विष्णुर्निर्दोषोऽशेषसद्गुणः ॥ इति ।

ननु सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्मतत्त्वमिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथमशेषसद्गुणत्वं तस्य कथ्यत इति चेन्मैत्रम् । भेदप्रमाणकबहुप्रमाणविरोधेन तेषां तत्र प्रामाण्यानुपपत्तेः । तथाहि—प्रत्यक्षं तावदिदमस्माद्भिन्नमिति नीलपीतादेर्भेदमध्यक्षयति ।

अथ मन्येथाः—किं प्रत्यक्षं भेदभेदावगाहते किंवा धर्मप्रतियोगिघटितम् । न प्रथमः । धर्मप्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण तत्सापेक्षस्य भेदस्याशक्याध्यवसायत्वात् । द्वितीयेऽपि धर्मप्रतियोगिग्रहणपुरःसरं भेदग्रहणमथवा युगपत्सर्वग्रहणम् । न पूर्वः । बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् । अन्योन्याश्रयप्रसङ्गञ्च । नापि चरमः । कार्यकारणबुद्ध्ययौगपद्याभावात् । धर्मप्रतीतिर्हि भेदप्रत्ययस्य कारणम् । एवं प्रतियोगिप्रतीतिरपि । संनिहितेऽपि धर्मिणि व्यवहितप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भेदस्याज्ञातत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावावगमात् । तस्मान्न भेदप्रत्यक्षं सुप्रसरमिति चेत्किं वस्तुस्वरूपभेदवादिनं प्रतीमानि दूषणान्युद्धृष्यन्ते किंवा धर्मभेदवादिनं प्रति । प्रथमे चोपपराधान्भाण्डव्यनिग्रहण्यायापातः । भवदभिधीयमानदूषणानां तद्विषयत्वात् । ननु वस्तुस्वरूपस्यैव भेदत्वे प्रतियोगिसापेक्षत्वं न घटते घटवत् । प्रतियोगिसापेक्ष एव सर्वत्र भेदः प्रथत इति चेत् । प्रथमं सर्वतो विलक्षणतया वस्तुस्वरूपे * ज्ञायमाने X प्रतियोग्यपेक्षया विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः । तथाहि—परिमाणघटितं वस्तुस्वरूपं प्रथममवगम्यते । पश्चात्प्रतियोगिविशेषापेक्षया ह्रस्वं दीर्घमिति तदेव विशिष्य व्यवहारभाजनं भवति । तदुक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये—न च विशेषणविशेष्यतया भेदसिद्धिः । विशेषणविशेष्यभावश्च भेदापेक्षः धर्मप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिः । भेदापेक्षं च धर्मप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यायुक्तिः । पदार्थस्वरूपत्वाद्भेदस्य—इत्यादिना । + अत एव गवार्थिनो

* घं. पुं. टि.—ज्ञानविषये । X घं. पुं. टि.—जाते सत्यनन्तरमिति शेषः । + यतः सर्वतो विलक्षणतत्तद्वस्तुस्वरूपज्ञानं तत्तद्वस्तुनो विशिष्टव्यवहारे कारणमत एव गवार्थिनो लक्षणमव्ययति वस्तुज्ञानसत्त्वेऽपि न गोविषयकविशिष्टव्यवहाररूपप्रवृत्त्यादिः संभवतीत्यर्थः ।

१ क. ख. घ.—च. °तन्त्रमस्वत° । २ ग. °दोषाशे° । ३ क. ख. °षषद्गु° । ४ ख. °षु जा° । ५ घ.—च. °तीयोऽपि । ६ च. °प्रतियोगिप्रतिपत्तिभे° । ७ क.—ग. ख. घ. °रणं स° । ८ घ. °त व° । ९ क. चेन्नैतत्सारं स° । १० च. भेदासि° । ११ क. घ. °दस्य यु° । घ. °दस्यायुक्तत्वं प° ।

गर्वादिनो गवयदर्शनाच्च प्रवर्तन्ते गोशब्दं च न स्मरन्ति । न च नीरक्षीरादौ स्वल्पे गृह्यमाणे भेदप्रतिभासोऽपि स्यादिति भणनीयम् । समानाभिहारादिपति-
बन्धकबलाद्भेदभानव्यवहाराभावोपपत्तेः । तदुक्तम्- —

अतिदूरात्स मीप्यादिन्द्रियघातान्मनोनवस्थानात् ।

सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च । (सांख्यका०७) इति ।

अतिदूराद्विरिशिखरवर्तितर्वादौ, अतिसामीप्याल्लोचनाञ्जनादौ, इन्द्रियघाता-
दिद्युदादौ, मनोनवस्थानात्कामाद्युपप्लुतमनस्कस्य स्फीतालोकावर्तिनि घटादौ,
सौक्ष्म्यात्परमाण्वादौ, व्यवधानात्कुड्याद्यन्तर्हिते, अभिभवादिवा प्रदीपप्रभादौ,
समानाभिहारानीरक्षीरादौ, यथावद्ग्रहणं नास्तीत्यर्थः ।

भवतु वा धर्मभेदवादस्तथाऽपि न कश्चिदोषः । धर्मिप्रतियोगिग्रहणे सति पश्चा-
द्घटितभेदग्रहणोपपत्तेः । न च परस्पराश्रयप्रसङ्गः । पराननपेक्ष्य प्रभेदशा-
लिनो वस्तुनो ग्रहणे सति धर्मभेदभानसंभवान् । न च धर्मभेदवादे तस्य तस्य
भेदस्य भेदान्तरभेदत्वेनानवस्था दुरवस्था स्यादित्यास्थेयम् । भेदान्तरप्रसक्तौ
मूलाभावात् । भेदभेदिनौ भिन्नाविति व्यवहारादर्शनात् । न चैकभेदबलेनान्य-
भेदानुमानम् । * दृष्टान्तभेदाविघातेनोत्थाने दोषाभावात् । सोऽयं पिण्याकंयाव-
नार्थं गतस्यै स्वारिकतैलदातृत्वाभ्युपगम इव दृष्टान्तभेदविमर्दे त्वनुत्थानमेव न
हि वरविघाताय कन्योद्वाहः । तस्मान्मूलक्षयाभावादनवस्था न दोषाय ।

अनुमानेनापि भेदोऽवसीयते । परमेश्वरो जीवाद्भिन्नः । तं प्रति सेव्यत्वात् ।
सो यं प्रति सेव्यः स तस्माद्भिन्नः । यथा भूयाद्वाजा । न हि सुखं मे स्याद्दुः-
खं मे न मनोगैपीति पुरुषार्थमर्थयमानाः पुरुषोः स्थपतिपदं कामयमानाः संत्का-
रमाजो भवेयुः । प्रत्युत सर्वानर्थभाजनं भवन्ति । यः स्वस्याऽऽत्मनो हीनत्वं
परस्य गुणोत्कर्षं च कथयति स स्तुत्यः प्रीतः स्तावकस्य तस्याभीष्टं प्रप-
च्छति । तदाह—

* धर्मभेदवति धर्मिणि धर्मभेदसिद्धिबलेन भेदान्तरानुमानं विमतो धर्मभेदो भेदान्तर-
भेदो भेदत्वान्दर्मिशेषणीभूतभेदवदित्यनुमानं दृष्टान्तभेदाविघातकं विघातकं वेति विक-
स्याऽऽयं निराचष्टे—दृष्टान्तेति । द्वितीयं निराचष्टे—दृष्टान्तभेदविमर्दे त्विति ।

१ 'पेग गू' । २ क. ग. घ. 'ड्यान्त' । ३ ख. 'मंवा' । ४ क.—ड. 'ति ध' । ५
ख. 'नप्रसङ्गात्' । ६ च. 'दभानवा' । ७ ग. 'रमल' । ८ ख. 'मूलभा' । ९ घ. 'नाच्च ।
न चैतद्बलेनान्यभेदान्तरानु' । १० क. ग. न च भे' । ११ क. ख. ग. घ. 'कपाच' ।
१२ च. 'स्य भौतिकस्य खा' । १३ च. न तेषामावहति । १४ क. ग. मे म । च. मे
नाभूदिति । १५ ख. ग. 'गपि पु' । १६ घ. 'रुषासास्य स्थविष्ठप' । १७ च. घ. 'माना
मानस' । १८ च. दानमानमाजो । १९ घ. 'जना भवेयुः । यः ॥ २० ग. स्वस्थ' ।

घातयन्ति हि राजानो राजाऽहमिति वादिनः ।

ददत्यस्त्रिमिष्टं च स्वगुणोत्कर्षवादिनाम् ॥ इति ।

एवं च परमेश्वरभेदतुष्ण्या विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य मृगतुष्णिकासमत्वाभिधानं विपुलकदलीफललिप्सया जिह्लाच्छेदमनुहैरति । एतादृशविष्णुविद्वेषणादन्धत-
मस्यवेशमसङ्गात् । तदेतत्प्रतिपादितं मध्यमन्दिरेण महाभारततात्पर्यनिर्णये-

अनादिद्वेषिणो दैत्या विष्णौ द्वेषो विवर्धितः ।

तमस्यन्धे पतयति दैत्यानन्ते विनिश्चयात् । (१ । १११) इति ।

सा च सेवा-अङ्कननामकरणभजनभेदात्रिविधा । तत्राङ्कनं नारायणायुधा-
दीनां तद्रूपस्मरणार्थमपेक्षितार्थसिद्धर्थं च । तथा च शाकल्पसंहितापरिशिष्टम्-

चक्रं विभर्ति पुरुषोऽभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।

स याति नाकं दुरितावधूय विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥

देवीसो येन विधूतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयीतास्तमायन् ।

येनाङ्कता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद्वहन्ति ॥

तद्विष्णोः परमं पदं येनै गच्छन्ति लाञ्छिताः ।

उरुकमस्य चिह्नैराङ्कता लोके सुभगा भवामः ॥ इति ।

‘ अतस्तनूर्न तदामो अश्नुते श्रितास इद्वहन्तस्तत्समासत ’ (तै० आ०

१ । ११) इति तैचिरीयकोपनिषच्च । स्थानविशेषश्चाऽऽग्नेयपुराणे दर्शितः-

दक्षिणे तु करे विषो विभूयाच्च सुदर्शनम् ।

सन्धेन शङ्खं विभूयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥ इति ।

अन्यथे चक्रधारणे मन्त्रविशेषश्च दर्शितः--

सुदर्शनं महाज्वाल कोटिसूर्यसमप्रभ ।

अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मागं प्रदर्शय ॥

त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधूतः करे ।

निर्मितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥ इति ।

नामकरणं पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः सर्वदा तन्नामानुस्मरणार्थम् ।

भजनं दशविधम्--वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायः । कायेन दानं

१ घ. यातयन्ति । च. विघातयन्ति । २ घ. 'दिनम् । द' । ३ घ. 'दिनम् । इ' ।
४ घ. विफल' । ५ घ. 'सरति । ६ ख. 'तं मेध्यं । ७ घ. विष्णोर्द्वेषविवृद्धितः । ८ क.
ख. म. पातयन्ति । ९ ग. 'नन्धविनिश्चया इ' । १० ग. 'र्थं तं' । ११ छ. 'वाच ये' ।
१२ घ. 'दर्शनं । १३ च. 'याताः स्वर्गमा' । १४ घ. येनाऽऽग' । १५ च. 'त्र मुद्धारणे ।
१६ ख. घ. च. निर्मितः ।

परित्राणं परिरक्षणम् । मनसा दया स्पृहा श्रद्धा चेति । अत्रैकैकं निष्पाद्य
मारायणे समर्पणं भजनम् । तदुक्तम्—

अङ्कनं नामकरणं भजनं दशधा च तत् ॥ इति ।

एवं ज्ञेयत्वादिनाऽपि भेदोऽनुमातव्यः । तथा श्रुत्याऽपि भेदोऽवगन्तव्यः ।
सत्यमेनमनु विश्वे मद्गतिं रातिं देवस्य गृणतो मघोनः । सत्यः सो अस्य महि-
मा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये । सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं मिदा सत्यं
मिदा सत्यं मिदा मैवारुवण्यो मैवारुवण्यो मैवारुवण्य इति मोक्षानन्दभेदरति-
पादकश्रुतिभ्यः ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ (भ० गी० १४।२) ।

जगद्व्यापारवैजंम ' प्रैकरणादसंनिहितत्वाच्च ' (ब्र० सू० ४ । ४ ।

१७-१८) इत्यादिभ्यश्च । न च ' ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' (मु० ३ ।

२ । ९) इति श्रुतिबलाज्जीवस्य पारमैश्वर्यं शक्यशङ्कम् ।

संपूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेत् ।

इतिवदबुंहितो भवतीत्यर्थपरत्वात् ।

ननु—प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ (मा० का० १ । १७)

इति वचनाद्द्वैतस्य कल्पितत्वमवगम्यत इति चेत्सत्यम् । भावमनभितंभाया-
भिधानात् । तथा हि—यद्ययमुत्पद्येत तर्हि, निवर्तेत न संशयः । तस्मादनादि-
रेवायं प्रकृष्टः पञ्चविधो भेदप्रपञ्चः । न चायमविद्यमानः । मायामात्रत्वात् ।
मायेति भगवदिच्छोच्यते—

महामायेत्यविद्येति निपतिर्मोहिनीति च ।

प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छाऽनन्त कथयते ॥

प्रकृतिः प्रकृष्टकरणादासना वासयेद्यतः ।

अ इत्युक्तो हरिस्तस्य मायाऽविद्येति संज्ञिता ॥

मायेत्युक्ता प्रकृष्टत्वात्प्रकृष्टे हि मयाभिधा ।

विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्यते ॥

प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा ।

१ क. ग. घ. परित्राणनं । २ क. ख. ग. सा । इ । ३ च. 'नन्तरमे' । ४ च.
'वर्ज्यम् प्रभुहितो भ' । ५ क. च. प्रभुकरणासं । घ. 'श्वर्ययशक्य' । ७ क. ग. 'त्ययते
तं' । ८ क. ख. ग. 'मानमा' । ९ क. ख. ग. 'वत्संज्ञोच्य' । च. 'वत्प्रज्ञोच्य' । १०
क. 'त्यदिच्छा' ।

इत्यादिर्वचननिचयप्रामाण्यबलात् । सैव प्रज्ञा मौनवागकर्त्री च यस्य तन्माया-
 नात्रम् । ततश्च परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्द्रक्षितत्वाच्च न द्वैतं भ्रान्तिकल्पितम् । न
 हीश्वरे सर्वस्य (ज्ञे) भ्रान्तिः संभवति । विशेषाद्गोचरानिबन्धनत्वाद्भ्रान्तिः ।
 वाङ्मिथश्चपदेशः कथमित्यत्रोत्तरमद्वैतं परमार्थेन इति । परमार्थत इति परमा-
 र्थविषया । तेन सर्वस्माद्भुतमस्य विष्णुतत्त्वस्य समाभ्यभिद्रयान्यत्वमुक्तं भवति ।
 तथा च परमा श्रुतिः—

जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा ।
 जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदौ तथा ॥
 मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।
 सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् ।
 न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः ।
 कल्पितश्चेन्निवर्तेत न चासौ विनिवर्तते ॥
 द्वैतं न विद्यत इति तस्माद्ज्ञानिनां मनसु
 मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं ज्ञातं हि विष्णुना ॥
 तस्मान्मात्रमिति प्रोक्तं परमो हरिर्गैव तु ॥ इत्यादि ।

सर्वमादिष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्यं सर्वांगमानाम् । एतदेवाभिसंधायाभिहितं
 भगवन्वा—

द्वाविमो पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
 क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
 उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
 यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
 यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
 अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।
 यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषे तमम् ।
 स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥
 इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।
 एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥

(भ० गी० १५ । १६-२०) इति ।

महावराहेऽपि—

मुख्यं च सर्ववेदानां तात्पर्यं श्रीपतौ परे ।

उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्यं स्यादवान्तरम् ॥ इति ।

युक्तं च विष्णोः सर्वात्कर्षे महातात्पर्यम् । मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोऽयम् ।

धर्मार्थकामाः सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एव हि ।

नित्यस्तस्मात्तदर्थाय यतेत मतिमान्नरः ॥

इति भाल्लवेयश्रुतेः ।

मोक्षश्च विष्णुप्रसादमन्तरेण न लभ्यते ।

यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपैर्दस्मात्संसारान्मुच्यते नोपरेण ।

नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्णात् ॥

इति नारायणश्रुतेः ।

तस्मिन्प्रज्ञे किमिहास्त्यलभ्यं सर्वार्थकपैरलमल्पकास्ते ।

समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तानिःसंशयं मुक्तिफलं प्रयान्ति ॥

(१ । १७ । ११)

इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । प्रसादश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव नाभेदज्ञानादित्युक्तम् ।

न च तत्त्वमस्यादिदादात्म्यव्याकोपः । श्रुतिज्ञानपरिज्ञानविजृम्भणात् ।

आह नित्यपरोक्षं तु तच्छब्दो ह्यविशेषतः ।

त्वंशब्दश्चापरोक्षार्थं तयोरैक्यं कथं भवेत् ॥

आदित्यो यूय इति वत्सादृश्यार्था तु सा श्रुतिः ॥ इति ।

तथाच परमा श्रुतिः—

जीवस्य परमैक्यं तु बुद्धिसारूप्यमेव तु ।

एकस्थाननिवेशो वा व्यक्तिस्थानमपेक्ष्य सः ॥

न स्वरूपैकता तस्य मुक्तस्यापि विरूपतः ।

स्वातन्त्र्यपूर्णनेऽस्वात्वपारतन्त्र्ये विरूपते ॥ इति ।

अथवा तत्त्वमसीत्यत्र स एवाऽऽत्मा स्वातन्त्र्यादिगुणोपेतत्वात् । अतस्त्वं

भवसि तत्र भवसि तद्गृह्णित्वादित्येकत्वमतिशयेन निराकृतम् । तदाह—

१ च. 'वार्थेषुत्' । २ च. 'मास्वरूप' । ३ घ. 'प्रान्मुक्तस्तस्मा' । ४ च. 'स्वात्मता
दान्मु' । ५ क. - ड. 'नावरे सुरानारायथन्तोऽसौ' । ६ च. 'अयं धर्मार्थ' । ७ क. ग. 'तत्त्व' ।
शेषितः । ८ क. गं. 'तत्त्व' ख. 'तत्त्व' ।

अतस्त्वामिति वा छेदस्तेनैक्यं सुनिरालतम् ॥ इति ।

तेस्माद्दृष्टान्तनवकेऽपि स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबन्धः (छा० ६।

८ । २) इत्यादिना भेद एव दृष्टान्ताभिधानौजायमभेदोपदेश इति तत्त्व-
वाहरहस्वम् । तथाच महोपनिषत्—

यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा यथा ।

यथा नद्यः समुद्राश्च यथा जीवमहीरुहौ ॥

यथाऽणिमा च धाना च शुद्धोदलवणे यथा ।

चोरापहार्यौ च यथा यथा पुंविषयावपि ॥

यथाऽज्ञो जीवसंघश्च प्राणादेश्च नियामकः ।

तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ ॥

तथाऽपि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात्परमो हरिः ।

भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन् ॥

वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथा ॥ इति ।

ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणात्क्षराः ।

लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरा तत्परो हरिः ॥

स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैरखिलैर्गुणैः ।

निःसीमत्वेन ते सर्वे तद्वशाः सर्वदैव च ॥ इति ।

विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा संसारवर्जितः ।

निर्दुःखानन्दभुङ्क्तेत्यं तत्समीपे स मोदते ॥

मुक्तानां चाऽऽश्रयो विष्णुरधिकोऽधिपातिस्तथा ।

तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदैव स ईश्वरः ॥ इति च ।

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च प्रधानत्वकारणत्वादिना युज्यते न तु सर्ववि-
ध्यात्वेन । न हि सत्यज्ञानेन निश्चयाज्ञानं संभवाति । यथा प्रधानपुरुषाणां
ज्ञानाज्ञानाभ्यां ग्रामो ज्ञातोऽज्ञात इत्येवमादिव्यपदेशो दृष्ट एव । यथा च कारणे
पितृरि ज्ञाते जानात्यस्मि पुत्रमिति । यथा वा सादृश्यमादेकस्त्रीज्ञानादन्यस्त्रीज्ञा-
नमिति । तदेव सादृश्यमपि विवक्षितं यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मर्षं
विज्ञातं स्यादित्यादिना । अन्यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मर्षं विज्ञात-
मिष्येतिपिण्डशब्दो वृथा प्रसज्येयाताम् । मृदा विज्ञातयेत्येतावतैव वाक्यस्य

१ क. तत्तस्मा । २ क. ग. क. च. 'ण ब' । ३ क. च. च. 'नायाय' । ४ क.
'न भेद' । ५ क. 'वदैव वा । इ' । क. ग. क. च. 'वदैवताः । इ' । ६ च. 'ज्ञात आहूत' ।
७ च. 'नाम्यस्य । ८ क. घ. 'द्वौ न प्रयुज्येया' ।

पूर्णत्वात् । न च वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येतत्कार्यस्य मिथ्यात्वमाचष्ट इत्येष्टव्यम् । वाचारम्भणं विकारो^१ यस्य तद्विकृतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्यादिकमित्येतद्वचनं सत्यमित्यर्थस्य स्वीकारात् । अपरथा नामधेयमितिशब्दयोर्वैयर्थ्यं प्रसज्येत । अतो न कुत्रापि जगतो मिथ्यात्वसिद्धिः ।

किंच प्रपञ्चो मिथ्येत्यत्र मिथ्यात्वं तथ्यमतथ्यं वा । प्रथमे^२ संप्रदायैतमङ्गप्रसङ्गः । चरमे प्रपञ्चसत्यत्वापातः । नन्यनित्यत्वं नित्यमनित्यं वा । उभयथाऽप्यनुपपत्तिरित्याक्षेपवदथ^३मपि नित्यंसमजातिभेदः स्यात् । तदुक्तं न्यायनिर्माणवेधसा—नित्यमनित्यभावाद्नित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसतः (गौ० सू० ५ । १ । ३५) इति । तार्किकरक्षायां च—

धर्मस्य तदतद्भूतविकल्पानुपपत्तितः ।

धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वमङ्गो नित्यसतो भवेत् ॥ इति ।

अस्याः संज्ञाया उपलक्षणत्वमभिप्रेत्याभिहितं प्रबोधसिद्ध्यावन्वयित्वात्तत्परञ्जकधर्मसमेति । तस्मै^४दसदुत्तरमेतदिति चेदशिक्षितं त्रासननेतत् । दृष्टत्वमूलानिरूणात् । तद्द्विविधं साधारणमसाधारणं च । तत्राऽऽद्यं स्वव्याघातकम् । द्वितीयं विविधं युक्ताङ्गहीनैर्यम्युक्ताङ्गाधिकत्वमविषयवृत्तित्वं चेति । तत्र साधारणमसंभावितमेव । उक्तस्याऽऽक्षेपस्य स्वात्मव्यापनानुपलम्भात् । एवमसाधारणमपि । घटस्य नास्तित्वायां नास्तितोकावस्तित्ववत्प्रकृतेऽप्युपपत्तेः । ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते नासत्त्वमिति चेत्तदेतत्सोऽयं शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकं तु प्रयच्छतीति ग्राकटिकवृत्तान्तमनुहरेत् । मिथ्यात्वासत्त्वयोः पर्यायत्वादित्यलमतिर्भवेत् ।

तत्राथातो ब्रह्म जिज्ञासेति (ब्र० सू० १ । १ । १) प्रथमसूत्रस्यायमर्थः । तत्राथ-

* घ पु. टि.—अयमपि मिथ्यात्वरूपप्रथमोऽपि ।

१ क. ख. ग. वाचनभारं । २ घ. °चावचनभरम्भणं रम्भणं विकारो न रम्भणभर-
म्भणं तथा च विकारः अ' । ३ ख. ग. °रोऽविकृतं । ४ क. ख. ग. घ. °कमेवेत्ये' । ५
ख. °पि मिं । ६ घ. °मे पक्षे सत्याद्वैतमङ्गः । ७ क. सत्यद्वैतमङ्गः । ८ ग. °त्यमं ।
९ ख. नित्यं मां । १० क. ख. घ.—च. °नित्यनि' । ११ घ.—च. °स्मात्सदु' । १२ क.
ख. ग. घ. °क्षिते त्रां । १३ क. ख. °विधनसां । १४ ग. °नमं । १५ ड. °स्तितो' ।
१६ क. ख. ग. घ. °ताया नां । १७ च. प्रसङ्गेन ।

शब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थश्च स्वी क्रियते । अतःशब्दो हेत्वर्थः ।
तदुक्तं गारुडे—

अथातःशब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि ।
प्रारभ्यन्ते नियत्यैव तत्किमत्र नियामकम् ॥
कश्चार्थस्तु तयोर्विद्वेकथमुत्तमता तयोः ।
एतदारूपाहि मे ब्रह्मन्यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः ॥
एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः ।
आनन्तर्याधिकारे च मङ्गलार्थे तथैव च ॥
अथशब्दस्त्वतःशब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः ॥ इति ।

यतो नारायणप्रसादमन्तरेण न मोक्षो लभ्यते प्रसादश्च [न] ज्ञानमन्तरेणातो
ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सिद्धम् ।

जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्—जन्नाद्यस्य यतः (ब्र० सू० १ । १ । २)
इति । सृष्टिस्थित्यादि यतो भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यार्थः । तथा च स्कान्दं वचः—

उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः ।

बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकराट् ॥ इति ।

यतो वा इमानीत्यादिश्रुतिभ्यश्च ।

तत्र प्रमाणमप्युक्तम्—शास्त्रयोनित्वात् (ब्र० सू० १ । १ । ३) इति ।
नोवेदविन्मनुते तं बृहन्तम् (तै० ब्रा० ३ । १२ । ९ । ७) तं त्वौपनिष-
दम् (बृ० ३ । ९ । २६) इत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्याऽऽनुमानिकत्वं निराक्रियते ।
न चानुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यस्ति । तदुक्तं कौर्मै—

श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।

निश्चयात्साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च ॥

श्रुतिस्मृतिसहायं यत्प्रमाणान्तरमुत्तमम् ।

प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्या विचारणा ॥ इति ।

शास्त्रस्वरूपमुक्तं स्कान्दे—

ऋग्यजुः सामाथर्वा च भारतं पाञ्चरात्रकम् ।

मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥

यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम् ।

अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तत् ॥ इति ।

तदनेनानन्यलभ्यः शास्त्रार्थ इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन तत्र न तात्पर्यं कित्वद्वैत एव वेदवाक्यानां तात्पर्यमित्यद्वैतवादिनां प्रत्याशा प्रतिक्षिप्ता । अनुमानादीभरस्य सिद्धयभावेन तज्ज्ञेदस्यापि ततः सिद्धयभावात् । तस्मान्न भेदानुवादकत्वमिति* तत्परत्वमवगम्यते । अत एवोक्तम्—

तदागमैकविज्ञेयं समतीतक्षराक्षरम् ।

नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाशेषसद्गुणम् ॥ (वि०त०१) इति ।

शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यमुपपादितम्—तत्तु समन्वयात् (ब्र० सू० १।१।४) इति । समन्वय उपक्रमादिलिङ्गम् । तदुक्तं बृहत्संहितायाम्—

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ इति ।

एवं वेदान्नतात्पर्यवशात्तदेव ब्रह्म शास्त्रगम्यमित्युक्तं भवति । दिङ्मात्रमत्र प्रादर्शितं । शिष्टमानन्दतीर्थभाष्यव्याख्यानादौ दृष्टव्यम् । ग्रन्थबहुत्वभियोपरम्यते ।

एतच्च रहस्यं पूर्णप्रज्ञेन मध्यमन्देरेण वायोस्तृतीयावनारंमन्थेन निरूपितम्—

प्रथमस्तु हनूपान्स्याद्द्वितीयो भीम एव च ।

पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च भगवत्कार्यसाधकः ॥ इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्र ग्रन्थसमाप्ताभिदं पद्यं लिख्यते—

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने दिव्यानि रूपाण्यलं

बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं वेदस्यं भर्गो महत् ।

बायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-

र्मन्धो यस्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥

(म० भा० ता० ३२ । १८१) ।

एतत्पद्यार्थस्तु ' बलित्था, तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतोऽ-
जनि ' (ऋ० सं० म० १ सू० १४१) इत्यादिभ्रुतिपर्यालोचनयाऽवगम्यत
इति । तस्मात्सर्वस्य शास्त्रस्य विष्णुतत्त्वं सर्वोत्तममित्यत्र तात्पर्यमिति सर्वं
निरवद्यम् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ॥

* घ. पु. टि.—शास्त्रस्य ।

१ ग. 'त्र ता' । २ क.—ङ. 'तप्र' । ३ ख. 'ञ तज्ज्ञेदा' । ४ क. ख. घ. गेध्य' ।
५ घ. 'न्विरभट्टपुत्रेण । ६ ख. 'स्य मार्गे म' । ग. 'स्य गर्भो म' । क. घ.—ङ. 'स्य गर्भे
मैः । ७ क.—ङ. वृक्षो । ८ च. केशव । ९ च. 'मिति निर्व्युद्धम् ।

अथ नकुलीशपाशुपतदर्शनम् ॥ ६ ॥

तदेतद्वैष्णवमतं दासत्वादिपदवेदनीयं परतन्त्रैस्त्वं दुःखावहंत्वान्न दुःखान्तादी-
न्नितास्पदमित्यरोचयमानोः पारमैश्वर्यं कामयमानाः पराभिर्भूता मुक्ता न भवन्ति
परतन्त्रत्वात्, पारमैश्वर्यरहितत्वाद्दस्मदादिवत्, मुक्तात्मानश्च परमेश्वरगुणसंबन्धिनः
पुरुषत्वे सति समस्तदुःखबीजविधुरत्वात्परमेश्वरवत्—इत्याद्यनुमानं प्रमाणं प्रति-
पद्यमानाः केचन माहेश्वराः परमपुरुषार्थसार्धनं पञ्चाथप्रपञ्चनपरं पाशुपतशा-
स्त्रमाश्रयन्ते ।

तत्रेदमादिसूत्रम्—अथातः पशुपतेः पाशुपतयोगविधिं व्याख्यास्याम इति ।
अस्यार्थः—अत्राथशब्दः पूर्वप्रकृतोपेक्षः । पूर्वप्रकृतश्च गुरुं प्रति शिष्यस्य
प्रश्नः । गुरुस्वरूपं गणकारिकायां निरूपितम्—

पञ्चकास्त्वष्ट विज्ञेया गणश्चैकैस्त्रिकात्मकः ।

वेत्ता नवेगणस्यास्य संस्कर्ता गुरुरुच्यते ॥ इति ।

लाभा मला उपायाश्च देशवस्थाविशुद्धयः ।

दीक्षाकारिबलान्यष्टौ पञ्चकालीणि वृत्तयः ॥ इति ।

विज्ञो वृत्तय इति प्रयोक्तव्ये त्रीणि वृत्तय इति च्छान्दसः प्रयोगः । तत्र
विधीयमानमुपायफलं लाभः । ज्ञानतपोनित्यत्वस्थितिशुद्धिभेदात्पञ्चविधः ।
तदाह हरदत्ताचार्यः—

ज्ञानं तपोऽथ नित्यत्वं स्थितिः शुद्धिश्च पञ्चमम् ॥ इति ।

आत्माश्रितो दुष्टभावो मलः । स मिथयाज्ञानादिभेदात्पञ्चविधः । तदप्याह—

मिथयाज्ञानमधर्मश्च सक्तिहेतुश्च्युतिस्तथा ।

पशुत्वमूलं पञ्चैते तैन्त्रे हेया विविकितः ॥ इति ।

सार्धैकस्य शुद्धिहेतुरुपायो वासचर्यादिभेदात्पञ्चविधः । तदप्याह—

वासचर्या जभो ध्यानं सदा रुद्रस्मृतिस्तथा ।

१ च. 'मतरीत्या दा' । २ ग. 'नीयपरतन्त्रे दुः' । ३ क-ड. 'न्त्रदुः' । ४ च. 'हत्वं
न दुःखान्तादिपदास्पदमि' । ५ क ग. घ. 'नाः पर' । ६ घ. 'भिका मु' । ड. 'भिहता ।
७-क. ग. महेश्वराः । ८ क. ग.-च. 'धनप' । ९ ड. 'तयाग' । १० ग. 'पं गुण' । ११
'क-ड. 'कत्रिात्म' । १२ ख. 'वगुण' । १३ क. ड.-च. 'पोदेविनि' । ग. 'पोऽथ
नि' । १४ च. 'ह-ज्ञानं धर्मश्च नित्यत्वं स्थितिः सिद्धिश्च पञ्चममिति । पं । १५ च.
तन्त्रभेदा विवर्जिता इति । १६ च. 'धनस्य शुद्धिवृद्धिहे' ।

प्रैपतिश्चेति लाभानामुपायाः पञ्च निश्चिताः ॥ इति ।

येनार्थानुसंधानपूर्वकं ज्ञानतपोवृद्धी प्राप्नोति स देशो गुरुजनादिः । यदाह—

गुरुर्जनो गुहादेशः शमशानं रुद्र एव च ॥ इति ।

आ लाभमाप्तेरेकैभ्यर्थादावस्थितस्य यदवस्थानं साऽवस्था व्यक्तादिविशेषेण विशिष्टा ।

तदुक्तम्—

व्यक्ताऽव्यक्ता ज्ञेया दानं निष्ठा चैव हि पञ्चमम् ॥ इति ।

मिथ्याज्ञानादीनामत्यन्तव्यपरोहो विशुद्धिः । सा प्रतियोगिभेदात्पञ्चविधा ।

तदुक्तम्—

अज्ञानस्याप्यधर्मस्य हानिः सङ्गकरस्य च ।

च्युतेर्हानिः पशुत्वस्य शुद्धिः पञ्चविधा स्मृता ॥ इति ।

दीक्षाकारिपञ्चकं चोक्तम्—

द्रव्यं कालः क्रिया मूर्तिर्गुरुश्चैव हि पञ्चमः ॥ इति ।

बलपञ्चकं च—गुरुभक्तिः प्रसादश्च मतेर्द्वन्द्वनयस्तथा ।

धर्मश्चैवाप्रमादश्च बलं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ इति ।

पञ्चमलघुकरणार्थमागमाविरोधिनोऽन्वार्जनोपाया वृत्तयो भैक्षयोत्सृष्टयथाऽ-
ब्धाभिधा इति । शेषमशेषमाकर एवावगन्तव्यम् ।

अर्थातःशब्देन दुःखान्तस्य प्रतिपादनम् । आध्यात्मिकादिदुःखत्रयव्यपो-
हप्रश्रार्थत्वात्तस्य । पशुशब्देन कार्यस्य । परतन्त्रवचनत्वात्तस्य । पतिशब्देन
कारणस्य । ईश्वरः पतिरीशितेति जगत्कारणीभूतेश्वरवचनत्वात्तस्य । योग-
विधी तु प्रसिद्धौ ।

तत्र दुःखान्तो द्विविधः—अनात्मकः सात्मकश्चेति । तत्रानात्मकः सर्वदुः-
खानामत्यन्तोच्छेदरूपः । सात्मकस्तु दृक्क्रियाशक्तिरक्षणभैश्वर्यम् । तत्र
दृक्शक्तिरेकाऽपि विषयभेदात्पञ्चविधोपचर्यते । दर्शनं श्रवणं मननं विज्ञानं
सर्वज्ञत्वं चेति । तत्र सूक्ष्मव्यवहितविपरुष्टाशेषचाक्षुषस्पर्शादिविषयं ज्ञानं दर्श-
नम् । अशेषशब्दविषयं सिद्धिज्ञानं श्रवणम् । समस्तचिन्ताविषयं सिद्धि-
ज्ञानं मननम् । निरवशेषशास्त्रविषयं ग्रन्थतोऽर्थतश्च सिद्धिज्ञानं विज्ञानम् ।

१ क.—ग.—ङ. च. प्रतिपत्तिश्च लां । २ च. °नार्थेन साधकः शुद्धिवृ° । ३ क.—ङ.
°कतमादौ य° । ४ ङ. च. जपादां । ५ च. तु पञ्चमीति । ६ क.—ङ. °प्र्यसङ्गास्य । ७
ग. ङ.—च. च्युतिर्हां । ८ क.—ङ. °णार्थं मानामानवि° । ९ क.—ग.—ङ. च. °त्रायज्ञां ।
१० क.—ङ. °स्वव्य° । ११ च. °स्य तत्र प° । १२ च. °स्तु दुःखशक्तिः । १३ ङ.
°किक्ष° । च. °क्तिनलक्ष° । १४ घ.—ङ. यत्र ।

स्वशास्त्रं येनोच्यते । उक्तानुकाशोपार्थेषु समासविस्तरविभागविशेषतश्च तत्त्व-
व्याप्तसदोदितसिद्धिज्ञानं सर्वज्ञत्वमित्येषा धीशक्तिः । क्रियाशक्तिरेकाऽपि त्रिवि-
धोपचर्यते । *मनोजवित्वं कामरूपित्वं विकरणधर्मित्वं चेति । तत्र निरति-
शयशीघ्रकारित्वं मनोजवित्वम् । कर्मादिनिरपेक्षस्य स्वेच्छयैवानन्तसलक्षणवि-
चक्षणसरूपकरणाधिष्ठातृत्वं कामरूपित्वम् । उपसंहृतकरणस्यापि निरतिशयै-
श्वर्यसंबन्धित्वं विकरणधर्मित्वमित्येषा क्रियाशक्तिः ।

अस्वतन्त्रं सर्वं कार्यम् । तत्रिविधं विद्या कला पशुश्चेति^१ । एतेषां ज्ञानात्सं-
शयादिनिवृत्तिः । तत्र पशुगुणो विद्या । साऽपि द्विविधा—बोधाबोदस्वभावभे-
दात् । बोधस्वभावा विवेकाविवेकप्रवृत्तिभेदाद्द्विविधा । सा चित्तमित्युच्यते ।
चित्तेन हि सर्वः प्राणी बोधात्मकप्रकाशानुगृहीतं सामान्येन विवेचितमविवे-
चितं चार्थं चेतयत इति । तत्र विवेकप्रवृत्तिः प्रमाणमात्रव्यङ्ग्यार्थं । पञ्चार्थधर्मा-
धर्मिका पुनरबोधात्मिका विद्या । चेतनपरतन्त्रत्वे सत्यचेतना कला । साऽपि
द्विविधा—कार्याख्या कारणाख्या चेति । तत्र कार्याख्या दशविधा—पृथिव्या-
दीनि पञ्च तत्त्वानि, रूपादयः पञ्च गुणाश्चेति । कारणाख्या त्रयोदशवि-
धा—ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकम्, अभ्यवसायाभिमानसंकल्पाभिधवृत्ति-
भेदाद्बुद्धचहंकारमनोलंक्षणमन्तःकरणत्रयं चेति । पशुत्वसंबन्धी पशुः । साऽपि
द्विविधः—साञ्जनो निरञ्जनश्चेति । तत्र साञ्जनः शरीरेन्द्रियसंबन्धी । निरञ्ज-
नस्तु तैर्दहितः । तत्पञ्चस्तु पञ्चार्थभाष्यदीपिकादौ द्रष्टव्यः ।

समस्तसृष्टिसंहारानुग्रहकारि कारणम् । तस्यैकस्यापि गुणकर्मभेदापेक्षया
विभाग उक्तः पतिः सौद्य इत्यादिना । तत्र पतित्वं निरतिशयदृक्क्रियाशोके-
मत्त्वं तेनैश्वर्येण नित्यसंबन्धित्वम् । आद्यत्वमनागन्तुकैश्वर्यसंबन्धित्वमित्यादर्श-
कारादिभिस्तीर्थकरैर्निरूपितम् ।

* घ पुस्तके मनोजयित्वमित्यपि ।

१ च. 'विस्तार' । २ क.—ड. विक्रमण' । ३ च. 'तकार' । ४ क.—ड. विक्रमण' ।
५ च. 'क्तिः शब्दस्वरूपं तत् । यदस्व' । ६ क.—ड. 'ति । त' । ७ घ. 'दाद्विधा । ८
च. 'न सर्वसंमतं वि' । ९ ड. चित्तार्थ' । १० च. 'लक्ष्यम्' । ११ च. तत्संबन्धहीनः ।
१२ च. 'र्मवि' । १३ च. सान्ना इ' । १४ क. 'शयिष्ट' । ग. 'शयिक्रि' । १५ घ.
'शक्तिः सत्त्वं । क. ग. 'शक्तिसत्त्वं । १६ च. 'र्थविभवसंपन्नं तत्संब' ।

चित्तद्वारेणाऽऽत्मेभ्यरसंबन्धहेतुर्योगः । स च द्विविधः—क्रियालक्षणैः क्रियो-
परमलक्षणश्चेति । तत्र जपध्यानादिरूपः क्रियालक्षणैः । क्रियोपरमलक्षणस्तु
निष्ठासंविद्रत्यादिसंज्ञितः ।

धर्मार्थसाधकव्यापारो विधिः । स च द्विविधः—प्रधानभूतो गुणभूतश्च । तत्र
प्रधानभूतः साक्षाद्धर्महेतुश्चर्या । सा द्विविधा—व्रतं द्वाराणे चेति । तत्र भस्म-
स्नानदर्शनोपहारजपप्रदक्षिणाणि व्रतम् । तदुक्तं भगवता नकुलीशेन—भस्मना
त्रिषवणं स्नायीत भस्मानि शयीतेति । अत्रोपहारो नियमः । स च षडङ्गः ।
तदुक्तं सूत्रकारेण—हसितगीतनृत्यहृद्भुक्कारनमस्कारजप्यषडङ्गोपहारेणोपतिष्ठेतेति ।
तत्र हसितं नाम कण्ठोष्ठपुटविस्फूर्जनपुरःसरमहेहेहेत्यट्टहासः । गीतं गान्धर्व-
शास्त्रसमयानुसारेण महेश्वरसंबन्धिगुणधर्मादिनिमित्तानां चिन्तनम् । नाट्यमपि
नाट्यशास्त्रानुसारेण हस्तपादादीनामुत्क्षेपणादिकमङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गसहितं भावा-
भावसमेतं च प्रयोक्तव्यम् । हृद्भुक्कारो नाम जिह्वातालुसंयोगान्निष्पाद्यमानः पुण्यो
वृषनादसदृशो नादः । हृद्भुगिति शब्दानुकारो वषडितिवत् । यत्र लौकिका
भवन्ति तत्रैतत्सर्वं गूढं प्रयोक्तव्यम् । शिष्टं प्रसिद्धम् । द्वाराणि तु काथनस्पर्-
न्दनमन्दनशृङ्गारणावित्करणवितद्भाषणाणि । तत्रासुप्तस्यैव सुप्तलिङ्गवद्दर्शनं
काथनम् । वाय्वभिभूतस्यैव शरीरावयवानां कम्पनं स्पन्दनम् । उपहतपादेन्द्रि-
यस्यैव गमनं मन्दनम् । स्वयौवनसंपन्नां कामिनीमवलोक्याऽऽत्मानं कामुकमिव
यैर्विलसैः प्रदर्शयति तच्छृङ्गारणम् । कार्याकार्याविवेकविकलस्यैव लोकनिन्दि-
तकर्मकरणमवितत्करणम् । व्याहृतापार्थकादिशब्दोच्चारणमवितद्भाषणमिति ।
गुणभूतस्तु विधिश्चर्यानुग्राहकोऽनुस्नानादिभेदेयोच्छिष्टादिनिर्मितायोग्यताप्रत्यय-
निवृत्त्यर्थः । तदप्युक्तं सूत्रकारेण—अनुस्नाननिर्मात्यालिङ्गवारीति ।

तत्र समाप्तो नाम धर्मिमात्राभिधानम् । तच्च प्रथमसूत्र एव कृतम् । पञ्चानां
पदार्थानां प्रमाणतः पञ्चाभिधानं विस्तरः । स खलु राशीकरंभाष्ये द्रष्टव्यः ।

१ च. °णः । नित्यः कि° । २ क. जन्यध्या° । ग. ड.—जप्यध्या° । ३ च. णः ।
ब्राह्मणाद्यैरनुष्ठीयमानः फलप्रदः । कि° । ४ क.—ड. °स्तु सं° । ५ घ. °तु च° । ६ च.
°तं पारायणं चे° । ७ ग. °स्मरुमज्ञानश° । ८ क. ड. °शप्यो° । ९ ख. °त्यद्भुक्कार° ।
ग. °त्यद्भुक्कार° । १० ख. °हेहे° । ११ क. ख. घ. ड. च. °म । नृत्यम्° । १२ च.
°शास्त्रसमयानु° । १३ ख. च. °दीनां संक्षेप° । १४ च. तु कायस्पर्शनमादानशु° । १५
घ. °नमादन° । १६ च. °तस्कर° । १७ च. णादि । त° । १८ च. °ङ्गप्रदर्शन
कायक्रा° । १९ घ. मादनम् । २० च. प्रकाशयति । २१ क.—घ. च. °भक्षोच्छि° ।
२२ ख. °रणभा° ।

एतेषां यथासंभवं लक्षणतोऽसंकरेणाभिधानं विभागः । स तु विहितं एव ।
शास्त्रान्तरेभ्योऽभीषां गुणातिशयेन कथनं विशेषः । तथाहि—अन्यत्र दुःखनि-
वृत्तिरेव दुःखान्तः । इह तु पारमैश्वर्यप्राप्तिश्च । अन्यत्राभूत्वा भावि कार्यम् ।
इह तु नित्यं पश्चादि । अन्यत्र सापेक्षं कारणम् । इह तु निरपेक्षो भगवानेव ।
अन्यत्र कैवल्यादिफलको योगः । इह तु पारमैश्वर्यदुःखान्तफलकः । अन्यत्र
पुनरावृत्तिरूपस्वर्गादिफलको विधिः । इह पुनरपुनरावृत्तिरूपसामीप्यादिफलकः ।

ननु महदेतदिन्द्रजालं यन्निरपेक्षः परमेश्वरः कारणमिति । तथात्वे कर्मवै-
फल्यं सर्वकार्याणां समसमयसमुत्पादश्चेति दोषद्वयं प्रादुःष्यात् । भवैव मन्येथाः ।
व्यधिकरणत्वात् । यदि निरपेक्षस्य भगवतः कारणत्वं स्यात्तर्हि कर्मणो वैफल्ये
किमायातम् । प्रयोजनाभाव इति चेत्कस्य प्रयोजनाभावः कर्मवैफल्ये कार-
णम् । किं कर्मिणः किंवा भगवतः । नाऽऽद्यः । ईश्वरेच्छानुगृहीतस्य कर्मणः
सफलत्वोपपत्तेः । तदननुगृहीतस्य ययातिप्रभृतिकर्मवत्कदाचिन्निष्फलैत्यसंभवा-
च्च । न चैतावता, कर्मस्वप्रवृत्तिः । कर्मकादिवदुपपत्तेः । ईश्वरेच्छायत्तत्वाच्च
पशूनां प्रवृत्तेः । नापि द्वितीयः । परमेश्वरस्य पर्याप्तकामत्वेन कर्मसाध्यप्रयोज-
नोपेक्षाया अभावात् । यदुक्तं समसमयसमुत्पाद इति तदप्ययुक्तम् । अचिन्त्य-
शक्तिकस्य परमेश्वरस्येच्छानुविवायिनी व्याहृतक्रियाशक्त्या कार्यकारित्वाभ्यु-
यगमात् । तदुक्तं संप्रदायविद्भिः ।

कर्मादिनिरपेक्षस्तु स्वेच्छाकारि यतो ह्ययम् ।

ततः कारणतः शास्त्रे सर्वकारणकारणम् ॥ इति ।

मनु दर्शान्तरेऽभीश्वरज्ञानान्भोक्षो लभ्यत एवेति कुतोऽस्य विशेष इति
वेन्मैवं वादीः । विकल्पानुपपत्तेः । किमीश्वरविषयज्ञानभावं निर्वाणकारणं किंवा
साक्षात्कारः, अथवा यथावत्तर्चनिश्चयः । नाऽऽद्यः । शास्त्रमन्तरेणापि प्राकृत-
जनवद्देवानामधिपो महोदेव इति ज्ञानोत्तत्तिमात्रेण भोक्षसिद्धौ शास्त्राभ्यास-

१ क. ख. घ. 'तोऽभिधानमसंकरेण त्रि' । २ घ. 'हितः । शा' । क.—ग. ड.
'हितशा' । ३ क. ख. ग. ड. च. 'न्तरोक्तपदार्थे गु' । ४ च. 'येनाभिधानं । ५ ख. 'त्रे
गुणानि' । ६ क. ख. ग. करणम् । च. कारकम् । ७ क.—ड. 'दि । इ' । ८ क. ख. ग.
घ. 'यम्' । ९ ख. वैकल्ये । १० ख. वैकल्ये । ११ ख. 'श्वरानु' । १२ च. 'दनु' । १३
क. 'कत्वाभावा' । ग. घ. 'लत्वभावा' । १४ ख. 'नाकाङ्क्षाया' । १५ ख. 'न्याऽह' ।
१६ च. 'च्छाकारी यथोचितम् । ततः कर्म्ये स्मृतः शा' । १७ क. नातः । १८ च.
'रकका' । १९ क. 'णकामता ग. गता मता ।

वैकल्यप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । अनेकफलप्रचयोपचितानां पिशितलोचनानां पशूनां परमेश्वरसाक्षात्कारानुपपत्तेः । तृतीयेऽस्पृश्यतापातः । पाशुपतशास्त्रमन्तरेण यथावत्तत्त्वनिश्चयानुपपत्तेः । तदुक्तमाचार्यैः—

ज्ञानमात्रे^१ वृथा शास्त्रं साक्षाद्दृष्टिस्तु दुर्लभा ।

पञ्चार्थादन्यतो नास्ति यथावत्तत्त्वनिश्चयः ॥ इति ।

तस्मात्पुरुषार्थकामैः पुरुषधौरेभैः पञ्चार्थप्रतिपादनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयणीर्यम् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे नकुलीशपाशुपतदर्शनम् ।

अथ शैवदर्शनम् ॥ ७ ॥

तमिमं परमेश्वरः कर्मादिनिरपेक्षः कारणमिति पक्षं वैषम्यनैर्घृण्यदोषदूषितत्वात्प्रतिक्षिपन्तः केचन माहेश्वराः शैवागमसिद्धान्ततत्त्वं यथावदीक्षमाणाः कर्मादिसापेक्षः परमेश्वरः कारणमिति पक्षं कक्षीकुर्वाणाः पक्षान्तरमुपक्षिपन्ति पतिपशुपाशभेदात्रयः पदार्था इति । तदुक्तं तन्त्रतत्त्वज्ञैः—

त्रिपदार्थं चतुष्पादं महातन्त्रं जगद्गुरुः ।

सूत्रेणैकेन संक्षिप्य प्राह विस्तरतः पुनः ॥ इति ।

अस्यार्थः—उक्ताश्रयः पदार्था यस्मिन्सन्ति तत्रिपदार्थं विद्याक्रियायोगचर्याख्याश्रित्वारः पादा यस्मिन्साच्चतुश्चरणं महातन्त्रमिति । तत्र पशूनामस्वतन्त्रत्वात्पाशानामचैतन्यात्तद्विलक्षणस्य पत्युः प्रथममुद्देशः । चेतनद्वयसाधर्म्यात्पशूनां तदानन्तर्यम् । अविशिष्टानां पाशानामन्ते^२ विनिवेश इति क्रमनियमः । दीक्षायाः परमपुरुषार्थहेतुत्वात्तस्याश्च पशुपाशेश्वरस्वरूपनिर्णयोपायभूतेन मन्त्रमन्त्रेश्वरादिमाहात्म्यनिश्चायकेन ज्ञानेन विद्यानिष्पादयितुमशक्यत्वात्तद्वबोधस्य विद्यापादस्य प्रार्थन्यम् । अनेकविधसाङ्गदीक्षाविधिप्रदर्शकस्य क्रियापादस्य तदानन्तर्यम् । योगेन विना नाभिमतप्राप्तिरिति^३ साङ्गयोगज्ञानकस्य योगपादस्य तदुत्तरत्वम् । विहिताचरणनिषिद्धवर्जनरूपां चर्यां विना योगोऽपि न निर्वहतीति तत्प्रतिपादकस्य चर्यापादस्य चरन्त्वमिति विवेकः ।

१ स. 'वैकल्य' । २ घ. 'तानामपि पिशित' । ३ क.—ड. 'त्र यथाशा' । ४ च. 'यमिति रमणीयम् । ५ ग. 'ज्ञानं स्व' । ६ ग. 'अविशि' । ७ ख. 'न्ते नि' । ८ क. ख. क्रमं नियमदी' । घ. क्रमं नियमयन्दीक्षा' । ९ च. 'न्त्रतन्त्रे' । १० च. 'थम्यादने' । ११ च. 'ति सांख्ययो' । १२ च. योगेनापि ।

तत्र पतिपदार्थः शिवोऽभिमतः । मुक्तात्मनां विद्येश्वरादीनां च यद्यपि शिव-
त्वमस्ति तथाऽपि परमेश्वरपारतन्व्यात्स्वातन्त्र्यं नास्ति । ततश्च तनुकरणभुव-
नादीनां भावानां संनिवेशविशिष्टत्वेन कार्यत्वमवगम्यते । तेन च कार्यत्वेनैषां
बुद्धिमेतत्पूर्वकत्वमनुभीयत इत्यनुमानवशात्परमेश्वरप्रसिद्धिरुपपद्यते ।

ननु देहस्थैव तावत्कार्यत्वमसिद्धम् । न हि क्वचित्केनचित्कदाचिद्देहः क्रिय-
माणो दृष्टचरः । सत्यम् । तथाऽपि न केनचित्क्रियमाणत्वं देहस्य दृष्टमिति
कर्तृदर्शनापह्नवो न युज्यते । तस्यानुभेयत्वेनाप्युपपत्तेः । तथाहि—देहादिकं
कार्यं भवितुमर्हति संनिवेशविशिष्टत्वाद्दिनश्रत्वाद्वा घटादिवत् । तेन च कार्य-
त्वेन बुद्धिमेतत्पूर्वकत्वमनुभूतुं सुकरमेव । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवत् । यदु-
क्तसाधनं तदुक्तसाध्यं यथाऽर्थादि । न यदेवं न तदेवं यथाऽऽत्मादि । परमेश्वरा-
नुमानप्राप्तसाधनमन्यत्राकारित्युपरम्यते ।

अज्ञो जन्तुरनीशोऽप्यमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्चभ्रमेव वा ॥

इति व्यायेन प्राणिष्ठतकर्मापेक्षया परमेश्वरस्य कर्तृत्वोपपत्तेः । न च स्वात-
न्त्र्यविह्वितिरिति वैच्यम् । कारणापेक्षया कर्तुः स्वातन्त्र्याविह्वितेरनुपलम्भात् ।
कोषाध्यक्षापेक्षस्य राज्ञः प्रसादादिना दानवत् । यथोक्तं सिद्धगुरुभिः—

* स्वतन्त्रस्याप्रयोज्यत्वं करणादिप्रयोक्तृता ।

कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्धि नै कर्माद्यनपेक्षता ॥ इति ।

तथा च तत्कर्माशयवशाद्भोगत्साधनतदुपादानादिविशेषज्ञः कर्ताऽनुमाना-
दिसिद्ध इति सिद्धम् । तदिदमुक्तं तत्रभवद्भिर्बृहस्पतिभिः—

इह भोग्यभोगसाधनतदुपादानादि धो विजांताति ।

तमृते भवेन्नहीदं पुंस्कर्माशयविपाकज्ञम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

* घ. पु. टि.—अप्रयोज्यत्वमविघातकत्वम् ।

१ ख. 'द्विपूर्व' । २ क. ख. 'बो यु' । ३ क.—ऊ. 'तेः । दे' । ४ क. ख. 'न का' ।
५ च. 'मत्कार्यत्वानुमानं सु' । ६ ख. ग. 'मानं सु' । घ. 'माने सु' । ७ क.—ऊ. साबनं
यं । ८ घ. 'तोऽगच्छत्स्व' । ९ च. वा दुःखमे' । १० च. मन्तव्यम् । ११ ऊ.—तयो' ।
१२ क. न कार्याधनपेक्षिता । १३ ख. 'धनपेक्षया । १४ ख. 'र्मातिज्ञ' । १५ क. ख.
ग. घ. 'घतः कं' ।

विवादाध्यासितं सर्वं बुद्धिर्मेत्कर्तृपूर्वकम् ।

कार्यत्वादावयोः सिद्धं कार्यं कुम्भादिकं यथा ॥ इति ।

सर्वकर्तृत्वादेवास्य सर्वज्ञत्वं सिद्धम् । अज्ञस्य करणासंभवात् । उक्तं च श्रीमन्मृगेन्द्रैः—

सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वात्साधनाङ्गफलैः सह ।

यो यज्जानाति कुरुते स तदेवेति सुस्थितम् ॥ इति ।

अस्तु स्तर्हि स्वतन्त्र ईश्वरः कर्ता । स तु नाशरीरः । घटादिकार्यस्य शरीरवता कुलालादिना क्रियमाणत्वदर्शनात् । शरीरवत्त्वे चास्मदादिवंशीश्वरः क्लेशयुक्तोऽसर्वज्ञः परिमितशक्तिं प्राप्नुयादिति चेन्मैवं मंस्था अशरीरस्याप्यात्मनः स्वशरीरस्पन्दादौ कर्तृत्वदर्शनात् । अभ्युपगम्यापि ब्रूहे । शरीरवत्त्वेऽपि भगवतो न प्रागुक्तदोषानुषङ्गः । परमेश्वरस्य हि मलकर्मोद्दिपाशजालासंभवेन प्राकृतं शरीरं न भवति । किंतु शक्तम् । शक्तिरूपैरीशानादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैर्मस्तकादिकल्पनायामीशानमस्तकस्तत्पुरुषबक्त्रोऽघोरहृदयो वामदेवगुह्यः सद्यो-जातपाद ईश्वर इति प्रसिद्ध्या यथाक्रमानुग्रहतिरोभावादानलक्षणास्थितिलक्षणो-द्भवलक्षणकृत्यपञ्चकारणं स्वेच्छानिर्मितं तच्छरीरं न चास्मच्छरीरसदृशम् । तदुक्तं श्रीमन्मृगेन्द्रैः—

मैलाद्यसंभवाच्छाक्तं वपुर्नैतादृशं प्रभोः ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

तद्वपुः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्योर्पयोगिभिः ।

ईशतत्पुरुषाघोरवामाद्यैर्मस्तकादिर्मत् ॥ इति ।

ननु पञ्चवक्त्रस्त्रिपञ्चदृशित्यादिनाऽऽगमेषु परमेश्वरस्य मुख्यत एव शरीरेन्द्रियादियोगः श्रूयत इति चेत्सत्यम् । निराकारे ध्यानपूजाद्यसंभवेन भक्तानुग्रह-करणाय तत्तदाकारग्रहणाविरोधात् । तदुक्तं श्रीमत्पौष्करे—

साधकस्य तु रक्षार्थं तस्य रूपमिदं स्मृतम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

आकारवांस्त्वं नियमादुपास्यो न वस्त्वनाकारमुपैति बुद्धिः ॥ इति ।

१ क. ग. ङ. च. °मत्पूर्वकर्तृकम् । २ क.—ङ. सर्वात्मकत्वा° । ३ स. अन्यस्य कार° । ४ क. °गेन्द्रे । ५ क. ग. घ. यो यं जाना° । ६ क. ग. तदेवेति । ७ च. °ती न स तावदृश° । ८ क. °माणकर्तृत्व° । ९ च. °वदनीश्व° । १० क. स. ग. घ. शक्तिः । ११ स. °न्मैव । १२ स. °र्माशयजा° । १३ घ. °गेन्द्रे । १४ स. ग. मूला° । १५ च. °पपात्रिभिः । १६ च. °द्विभिरिति ।

कृत्यपञ्चकं प्रपञ्चितं भोजराजेन—

पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहारतिरोभावः ।

तद्वदनुग्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्य ॥ इति ।

एतच्च कृत्यपञ्चकं शुद्धाध्वविषये साक्षाच्छिवकर्तृकं क्लृच्छ्राध्वविषये त्वन्-
न्तादिद्वारेणेति विवेकः । तदक्तं श्रीमत्करणे—

शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्तुः प्रोक्तोऽनन्तोऽहिते पभोः ॥ इति ।

एवं च शिवशब्देन शिवत्वयोगिनां मन्त्रेश्वरमहेश्वरमुक्तात्मशिवानां सवा-
चकानां शिवत्वप्राप्तिसाधनेन दीक्षादिनोपायकालेन सह पतिपदार्थं संग्रहः कृत
इति बोद्धव्यम् । तदित्यं पतिपदार्थो निरूपितः ।

संप्रति पशुपदार्थो निरूप्यते—अनणुः क्षेत्रज्ञादिपदवदेनीयो जीवात्मा पशुः ।
न च चार्वाकादिवद्देहादिरूपः । नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य इति न्यायेन प्रतिबंधाना-
नुपपत्तेः । नापि नैयार्थिकादिवत्प्रकाशयः । अनवस्थापसङ्गात् । तदुक्तम्—

आत्मा यदि भवेन्मेयस्तस्य माता भवेत्परः ।

पर आत्मा तदानीं स्यात्स फलो यदि दृश्यते ॥ इति ।

न च जैनवदव्यापकः । नापि बौद्धवत्क्षणिकः । देशकालाभ्यामनवच्छिन्न-
त्वात् । तदप्युक्तम्—

अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्देशकालतः ।

तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुनित्यता ॥ इति ।

नाप्यद्वैतवादिनामिवैकः । भोगप्रतिनियमस्य पुरुषबहुत्वज्ञापकस्य संभवात् ।
नापि सांख्यानमिवाकर्ता । पाशजालापोहने नित्यनिरतिशयदृक्क्रियारूपचैत-
न्यात्मकशिवत्वश्रवणात् । तदुक्तं श्रीमन्मृगेंद्रेः—पाशान्ते शिवताश्रुतेः ॥ इति ।

चैतन्यं दृक्क्रियारूपं तदस्त्यात्मनि सर्वदा ।

सर्वतश्च यतो मुक्तौ श्रूयते सर्वतोमुखम् ॥ इति ।

तच्चप्रकाशेऽपि—

मुक्तात्मानोऽपि शिवाः किंत्वेते यत्प्रसादतो मुक्ताः ।

सोऽनादिमुक्त एको विज्ञेयः पञ्चमन्वतनुः ॥ इति ।

१ च. कृष्णाध्व° । २ च. मन्त्रे° । ३ च. धकेन । ४ घ. °दार्थसं° । ५ क. स.
ग. घ. अणुक्षे° । ६ क. ख. घ. °तिबन्वानु° । ७ ग. °यिकमतव° । ८ ग. °नामेवा° ।
९ ग. घ. च. °गेन्द्रे ।

पशुस्त्रिविधः । विज्ञानाकलमलयाकलसकलभेदात् । तत्र प्रथमो विज्ञानयो-
गसंन्यासैर्भोगेन वा कर्मक्षये सति कर्मक्षयार्थस्य कलादिभोगबन्धस्याभावात्केव-
लमलमात्रयुक्तो विज्ञानाकल इति व्यपदिश्यते । द्वितीयस्तु मलयेन कलादेरुपसं-
हारान्मलकर्मयुक्तः मलयाकल इति व्यवहियते । तृतीयस्तु मलमायाकर्मात्मकब-
न्धत्रयसाहितः सकल इति + संलभ्यते ।

तत्र प्रथमो द्विप्रकारो भवति समाप्तकलुषासमाप्तकलुषभेदात् । तत्राऽऽद्यान्का-
लुष्यपरिपाकवतः पुरुषधैरेयानधिकारयोग्याननुगृह्णानन्तादिविद्येश्वराष्टपदं पाप-
घतिं । तद्विद्येश्वराष्टकं निर्दिष्टं बह्वेदवत्ये—

अनन्तश्चैव सूक्ष्मश्च तथैव च शिवोत्तमः ।

एकनेत्रस्तथैवैकरुद्रश्चापि त्रिमूर्तिकः ॥

श्रीकण्ठश्च शिखण्डी च प्रोक्ता विद्येश्वरा इमे ॥ इति ।

अन्त्यान्सप्तकोटिसंख्यातान्मन्वाननुग्रहकरणान्विधत्ते । तदुक्तं तत्त्वप्रकाशे—

पशवस्त्रिविधाः प्रोक्ता विज्ञानमलयकेवलौ सकलः ।

मलयुक्तस्तत्राऽऽद्यो मलकर्मयुतो द्वितीयः स्यात् ॥

मलमायाकर्मयुतः सकलस्तेषु द्विधा भवेदाद्यः ।

आद्यः समाप्तकलुषोऽसमाप्तकलुषो द्वितीयः स्यात् ॥

आद्याननुगृह्य शिवो विद्येशत्वे नियोजयत्यष्टौ ।

मन्त्रांश्च करोत्यपरांस्ते चोक्ताः कोटयः सप्त ॥ इति ।

सौमशंभुनाऽप्यभिहितम्—

विज्ञानाकलनामैको द्वितीयः मलयाकलः ।

तृतीयः सकलः शास्त्रेऽनुग्राह्यस्त्रिविधो मतः ॥

तत्राऽऽद्यो मलमात्रेण युक्तोऽन्यो मलकर्मभिः ।

कलादिभूमिपर्यन्ततत्त्वैस्तु सकलो युतः ॥ इति ।

मलयाकलोऽपि द्विविधः—पक्वपाशद्वयस्ताद्विलक्षणश्च । तत्र प्रथमो मोक्षं
प्राप्नोति । द्वितीयस्तु पर्युष्टकयुतः कर्मवशान्नानाविधजन्मभागभवति । तदप्युक्तं
तत्त्वप्रकाशे—

+ व. पु. टि.—सम्यगुच्यते ।

१ च. °सैर्भोगे° । २ ग. वा. °कर्मक्षया° । ३ क. ख. ग. °लमा° । ४ क. ख. ग.
°न काला° । ५ ख. °प्य त° । ६ ख. °ज्ञानाप्र° । ७ घ. °त्रान्यो म° । ८ क. ख. ग.
युक्तो द्वि° । ९ ख. युक्तस° । १० क.-घ. च. °ज्ञानक° ।

सर्वदर्शनसंग्रहे-

पलयाकलेषु येषामर्पकमलकर्णी व्रजन्त्येते ।

पुयंष्टकदेहयुता योनिषु निखिलासु कर्मवशात् ॥ इति ।

पुयंष्टकमपि तत्रैव निर्दिष्टम्—

स्यात्पुयंष्टकमन्तःकरणं धीकर्म करणानि ॥ इति ।

विवृतं चाघोरशिवाचार्येण—पुयंष्टकं नाम प्रतिपुरुषं नियतः सर्गादारभ्य कल्पान्तं मोक्षान्तं वा स्थितः पृथिव्यादिकलापर्यन्तस्त्रिंशत्तत्त्वात्मकः सूक्ष्मो देहः । तथा चोक्तं तत्त्वसंग्रहे—

वसुधाद्यस्तत्त्वगणः प्रतिपुनियतः कलान्तोऽयम् ।

पर्यटति कर्मवशाद्भुवनजदेहेऽयं च सर्वेषु ॥ इति ।

तथा चायमर्थः समपद्यत—अन्तःकरणशब्देन मनोबुद्ध्यहंकारचित्तवाचि-
नाऽन्यान्यपि पुंसो भोगक्रियायामन्तरङ्गाणि कलाकालनिर्यतिविद्यारामप्रकृति-
गुणारूपानि सप्त तत्त्वान्युपलक्ष्यन्ते । धीकर्मशब्दे ज्ञेयानि पञ्च भूतानि तत्कं-
रणानि च तन्मात्राणि विवक्ष्यन्ते । करणशब्देन ज्ञानकर्मेन्द्रियदशकं संगृह्यते ।
ननु श्रीमत्कालोत्तरे—

शब्दः स्पर्शस्तथा रसो गन्धश्च पञ्चकम् ।

बुद्धिर्मनस्त्वहंकारः पुयंष्टकमुदाहृतम् ॥

इति श्रूयते । तत्कथमन्यथा कथ्यते । अद्धा । अत एव च तत्रभवता रस-
काण्डेन तत्सूत्रं त्रिंशत्तत्त्वपरतया व्याख्यायीत्यलमतिप्रपञ्चेन । तथाऽपि कथं
पुनरस्य पुयंष्टकत्वम् । भूततन्मात्रबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणसंज्ञैः पञ्चभिर्व-
र्गैस्तत्कार्येण प्रधानेन कलादिपञ्चैकात्मना वर्गेण चाऽऽरब्धत्वादित्यविरोधः ।
तत्र पुयंष्टकयुतान्विशिष्टपुण्यसंपन्नान्कांश्चिदनुगृह्य भुवनपतिर्त्वंमत्र महेश्वरोऽनन्तः
प्रयच्छति । तदुक्तम्—

कांश्चिदनुगृह्य वितरतिभुवनपतित्वं महेश्वरस्तेषाम् ॥ इति ।

सकलोऽपि द्विविधः । पक्ककलुषापक्ककलुषभेदात् । तत्राऽऽद्यान्परमेश्वरस्त-
स्परिषाकपरिषाट्या तदनुगुणशक्तिपातेन मण्डल्याद्यष्टादशोत्तरशतं मन्त्रेश्वरपदं

१ घ. 'पक्के मलकर्मणी । ईशप्रेरणविवशा जन्ममृती पुनर्ब्रजन्त्यन्ये । पुं' । २ क.
स्त्र. ग. 'मणि पुनर्ब्रजन्त्यन्ये । पुं' । ३ घ. 'रणधीकर्मकार' । ४ च. कलान्तं । ५ क.
ग. च. 'शाऽवस्थि' । ६ घ. 'रवा' । ७ क. स्त्र. ग. घ. 'कलनि' । ८ क. 'यतवि' । ९
घ. 'लभ्यन्ते' । १० स्त्र. घ. 'कार' । ११ क. स्त्र. ग. घ. 'न्ते । कार' । १२ स्त्र. संग्राह्यं
१३ घ. रूपसौ गं । १४ क. स्त्र. ग. घ. इ. रामकण्ठेन । च. रामकर्णेन । १५ घ. 'त्रं
सत्तत्त्वप' । १६ च. त्रं त्रिंशत्त्ववाकतं । १७ घ.—च. 'कर' । १७ क. स्त्र. ग. घ. 'क-
कञ्जुका' । १८ क. ग. 'त्वमन्त्रम' । १९ ग. काश्चि' । २० स्त्र. 'महेश्वर' । २१ क.
गं 'शतम् ।

पाषयति । तदुक्तम्—

शेषा भवन्ति सकलाः कलादियोगादहर्मुखे काले ।

शतषष्टादश तेषां कुरुते स्वयमेव मन्त्रेशान् ॥

तत्राष्टौ मण्डलिनः क्रोधाद्यास्तत्समाश्र्व वीरिशः ।

श्रीकण्ठः शंतरुद्राः शतमित्यष्टादशाभ्यधिकम् ॥ इति ।

तत्परिपाकाधिक्यनिरोधेन शक्त्युपसंहारेण दीक्षाकरणेन मोक्षपदो भवत्या-
चार्यमूर्तिमास्थाय परमेश्वरः । तदप्युक्तम्—

परिपक्रमलनेतानुत्सादनैहेतुशक्तिपतेन ।

योजयति परे तच्चे स दीक्षयाऽऽचार्यमूर्तिस्थः ॥ इति ।

श्रीमन्मृगेन्द्रेऽपि—

पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति ॥ इति ।

व्याकृतं च नारायणकण्ठेन । तत्सर्वं तत एवावधार्यम् । अस्माभिस्तु विस्त-
रभिरा न प्रस्तूयते । अक्ककलुषान्वद्धानणुन्भोगभाजो विधत्ते परमेश्वरः कर्म-
वशात् । तदप्युक्तम्—

वद्धाञ्शेषानपरान्विनियुङ्क्ते भोगमुक्तये पुंसः ।

तत्कर्मणामनुगमादित्येवं कीर्तिताः पशवः ॥ इति ।

अथ पाशपदार्थः कथ्यते । पाशाश्चतुर्विधः । मलकर्ममायारोधशक्तिभे-
दात् । ननु—

शैवागमेषु मुख्यं षतिपशुपाशा इति क्रमाञ्चितयम् ।

तत्र षतिः शिव उक्तः पशवो ह्यणवोऽर्थपञ्चकं पाशाः ॥

इति पाशाः पञ्चविधः कथ्यते । तत्कथं चतुर्विध इति गण्यते । उच्यते—
बिन्दोर्मायात्मनः शिवतत्त्वपदवेदनीस्य शिवपदमासिलक्षणपरममुक्त्यपेक्षया पाश-
त्वेऽपि तद्योगस्य विद्येश्वरादिर्पदमासिहेतुत्वेनापरमुक्तित्वात्पाशत्वेनानुपादानमित्य-
विरोधः । अत एवोक्तं तत्त्वप्रकाशे—पाशाश्चतुर्विधाः स्युरिति । श्रीमन्मृ-
गेन्द्रेऽपि—

मावृत्तेशौ बलं कर्म मायाकार्यं चतुर्विधम् ।

पाशजालं समासेन धर्मा नाम्नेष कीर्तिताः ॥ इति ।

अस्यार्थः—मावृणोति प्रकर्षेणाऽऽच्छादयत्यात्मनः स्वाभाविक्यौ दृक्कर्मि-

१ घ. शतरुद्रः । २ ड. 'नश' । ३ क. ग. घ. कीर्त्यते । ४ ग. 'पवापा' । ५
क. ख. 'तीक्ष्णो ब' । च. 'ती शबले क' । ६ क. बले । ७ ग. 'जालस' । ८
घ. 'र्तितम्' ।

इति पार्वतिरशुचिर्मलः । स च ईष्टे स्वातन्त्र्येणेति ईशः । तदुक्तम्—

एको ह्यनेकशक्तिर्दृक्क्रिययोश्छादको मलः पुंसः ।

तुषतण्डुलवज्जेयस्ताम्राश्रितकालिकावद्धा ॥ इति ।

बलं रोधशक्तिः । अस्याः शिवशक्तेः पाशाधिष्ठानेन पुरुषतिरोधायकत्वा-
दुपचारेण पाशत्वम् । तदुक्तम्—

तासामहं वरा शक्तिः सर्वानुग्राहिका शिवा ।

धर्मानुवर्तनादेव पाश इत्युपचर्यते ॥ इति ।

क्रियते फलार्थिभिरिति कर्म धर्मो धर्मात्मकं बीजाङ्कुरवत्प्रवाहरूपेणानादि ।
यथोक्तं श्रीमत्किरणे—

यथाऽनादिर्मलस्तस्य कर्माल्पकमनादिकम् ।

यद्यनादि न संसिद्धं वैचित्र्यं केन हेतुना ॥ इति ।

मातर्यस्यां शक्त्यात्मना मलये सर्वं जगत्सृष्टौ व्यक्तिमायातीति माया यथोक्तं
श्रीमत्सौरभेये—

शक्तिरूपेण कार्याणि तल्लीनानि महाक्षये ।

विकृतौ व्यक्तिमायाति सा कार्येण कलादिना ॥ इति ।

यद्यप्यत्र बहु वक्तव्यमस्ति तथाऽपि ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते । तदित्यं
पतिपशुपाशपदार्थास्त्रयः प्रेदंशिताः ।

पतिविद्ये तथाऽविद्या पशुः पाशश्च कारणम् ।

तन्निवृत्ताविति प्रोक्ताः पदार्थाः षट् समासतः ॥

इत्यादिना प्रकारान्तरं ज्ञानरत्नावल्यादौ प्रसिद्धम् । सर्वं तत् एवावगन्तव्य-
मिति सर्वं समञ्जसम् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे शैवदर्शनम् ।

अथ प्रत्यभिज्ञादर्शनम् ॥ ८ ॥

अत्रापेक्षाविहीनानां जडानां कारणत्वं दुष्यतीत्यपरितुष्यन्तो मतान्तरम-
न्विष्यन्तः परेश्वरेच्छावशादेव जगन्निर्माणं परिघुष्यन्तः स्वसंवेदनोपपत्त्याऽऽ-

१ घ. °वृत्तिर° । २ क. ख. घ.—च. °योच्छाद° । ३ च. °म् । तस्मान्माहेश्वरी
शक्तिः । ४ ख. घ. °क्रियाक° । ५ घ. °मत्ति° । ६ क. ख. °मत्कर° । ७ क.—ङ.
°दिरसं सि° । ८ च. त्यस्य श° । ९ ख. घ. °यान्ति सा । १० क. ख. ग. प्रादर्शित ।

गमसिद्धप्रत्यगात्मतादात्म्ये नानाविधमानभेदादिभेदाभेदशालिपरमेश्वरोऽनन्यमुख-
पेक्षित्वलक्षणस्वातन्त्र्यभाक्स्वात्मदर्पणे भावात्प्रतिबिम्बवदवभासयतीति मणन्तो
बाह्याभ्यन्तरचर्याप्राणायामादिक्लेशप्रयासकलापवैधुर्येण सर्वसुलभमभिनवं प्रत्य-
भिज्ञामात्रं परापरसिद्ध्युपायमभ्युपगच्छन्तः परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमभ्य-
क्षन्ति । तस्थेयत्ताऽपि न्यक्त्रापि परीक्षकैः—

सूत्रं वृत्तिर्विवृतिर्लघ्वी बृहतीत्युभे विमर्शिन्यौ ।

प्रकरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभिज्ञायाः ॥ इति ।

तत्रेदं प्रथमं सूत्रम्—

कथंचिदासाद्य महेश्वरः स्याद्दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् ।

समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि ॥ इति ।

कथंचिदिति । परमेश्वराभिर्नगुरुचरणारविन्दयुगलसपाराधनेन परमेश्वर-
दितेनैवेत्यर्थः । आसाद्येति । आ समन्तात्परिपूर्णतया सादयित्वा स्वात्मोपभो-
ग्यतां निरगलां गमयित्वा । तदनेन विदितवेद्यत्वेन परार्थशास्त्रकरणेऽधिकारो
दर्शितः । अन्यथा प्रतारणमेव भसजेत् । मायोत्तीर्णा अपि महामायाधिकृता
बिष्णुविरिञ्च्याद्या यदीयैश्वर्यलेशेनेश्वरीभूताः स भगवाननवच्छिन्नप्रकाशान-
न्दस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः । तस्य दास्यम् । दीयतेऽस्मै स्वामिना सर्वं यथा-
मिच्छितमिति दासः । परमेश्वरस्वरूपस्वातन्त्र्यपात्रमित्यर्थः । जनशब्देनाविका-
रिविषयनियमाभावः प्रादर्शितः । यस्य यस्य हीदं स्वत्वाकथनं तस्य तस्य महा-
फलं भवति । प्रज्ञानस्यैव परमार्थफलत्वात् । तयोपदिष्टं शिवञ्छैः परमगुरुभि-
र्मगं वत्सोमानन्दनाथपादैः—

एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यमतः ।

ज्ञाते शिवत्वे सर्वत्वे प्रतिपत्त्या दृढात्मना ॥

करणेन नास्ति कृत्यं कापि भावनयाऽपि वा ।

ज्ञाते सुवेर्णे करणं भावनां वा परित्यजेत् ॥ इति ।

अपिशब्देन स्वात्मनस्तवभिन्नतामाविष्कृतता पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसं-
पत्त्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशश्च परारूढतः । परार्थश्च प्रयोजनं भवत्येव ।

१ क. 'रो नान्य' । २ क.-ड. 'वात्प्रति' । ३ क.-ग. ड. च. 'लावे' । ४ घ.
'मभ्यासते' । ५ क. ग. 'स्यन्त' । ख. 'स्यन्ततः' । ६ ग. 'भिन्नागु' । ७ क. 'स्वात्मियभो' ।
८ क. ग. 'प्रसज्येत' । ९ क. ख. 'दास्याद्दीय' । १० च. 'र्मट्टसो' । ११ क.-ड. 'या
सकृत्' । १२ च. 'र्णे मा क' । १३ ख. 'वनाऽपि व्रजेत्' । इ' घ. 'वनाऽपि व्रजेदिति' ।
१४ च. 'नां व्रजे' ।

तल्लक्षणयोगात् । न ह्ययं देवशापः स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ इति । अत एवोक्तमक्षपादेन—यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् (गौ० सू० १ । १ २४) इति । उपशब्दः सामीप्यार्थः । तेन जनस्य परमेश्वरसमीपताकरणमात्रं फलम् । अत एवाऽऽह समस्तेति । परमेश्वरतालाभे हि सर्वाः संपदस्तन्निष्पन्दमद्यः तेषां एव रोहणाचललाभे रत्नसंपद इव । एवं परमेश्वरतालाभे किमन्यत्पार्थनीयम् । तदुक्तमुत्पलाचार्यैः—

भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम् ।

इतया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितम् ॥ इति ।

इत्थं षष्ठीसमासपक्षे प्रयोजनं निर्दिष्टम् । बहुव्रीहिपक्षे तूपपादयामः । सपस्तस्य बाह्याभ्यन्तरस्य निःसुखादेर्या संपत्तिस्त्रिस्तथात्वप्रकाशस्तस्याः सम्पगवाभिर्यस्याः प्रत्यभिज्ञाया हेतुः सा तथोक्ता । तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रत्यभिमुख्येन ज्ञानम् । लोके हि स एवायं चैत्र इति प्रतिसंधानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवहियते । इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धांगमानुमानादिज्ञानपरिपूर्णशक्तिके परमेश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते तच्छक्तिप्रतिसंधानेन ज्ञानमुदेति नूनं स एवेश्वरोऽहमिति । तामेतां प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि । उपपत्तिः संभवः । संभवतीति * तत्समर्थाचरणेन प्रयोजनव्यापारेण तेषां दयामीत्यर्थः ।

यदीश्वरस्वभाव एवाऽऽत्मा प्रकाशते तर्हि किमनेन प्रत्यभिज्ञापदर्शनमपासेनेति चेत्त्रायं समाधिः—स्वप्रकाशतया सततमवभासमानेऽप्यात्मनि मायावशाद्भागेन प्रकाशभागे पूर्णतावभासेसिद्धये दृक्क्रियात्मकैशक्त्याविष्करणेन प्रत्यभिज्ञा प्रदर्शयते । तथा च प्रयोगः—अयमात्मा परमेश्वरो भवितुमर्हति । ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् । यो यावति ज्ञाता कर्ता च स तावदीश्वरः प्रसिद्धे-

* घ. पु. टि.—तत्समर्थाचरणेनेत्यस्य विवरणं प्रयोजनेति । प्रयोजनयुक्तो व्यापारः प्रयोजनव्यापारः । सफलानुष्ठानेनेत्यर्थः ।

१ च. 'रश्मिसमीपः शर' । २ क. ग. 'पद्' । ए' । ३ घ. व । प' । ४ क. ख. घ. ङ. एनथा । च. अनया । ५ क.—ग. ङ. च. तूपायः स' । ६ क. नीतिसु' । ङ. नित्यासु' । ग. नीतिसु' । ७ ख. घ. 'स्वस्वप्र' । ८ क. ग. ङ. 'तिमाभि' । च. 'तिपाभि' । ९ च. 'द्धान्तागमानादिपरिज्ञा' । १० क. ख. 'दिपरिज्ञा' । ग. 'दिपरिज्ञानं' । प' । घ. विपरिज्ञाते प' । ११ क. ग.—च. 'मेनां प्र' । १२ क. ग. 'वन्तीति । १३ च. प्रत्यभिज्ञाभ्यां' । १४ क. ग.—च. 'शने । १५ क. ख. 'सनसि' । १६ ख. त्मश' । १७ ख. 'प्रसिद्धः प्र' ।

श्वरवद्राजवद्वा । आत्मा च विभंज्ञाता कर्ता च । तस्मादीश्वरोऽयमिति । अव-
यवपञ्चकस्याऽऽश्रयणं मायौवदेव नैयायिकैः पतस्य * कक्षीकरणात् । तदुक्त-
पुर्येकरसूनुना—

कर्तारि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे ।

अजडात्मा निषेधं वा + सिद्धिं वा विदधीत कः ॥

किंतु मोहवशादस्मिन्दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते ।

शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्शयते ॥

तथाहि—सर्वेषामिह भूतानां प्रतिष्ठा × जीवदाश्रया ।

ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनेन मतम् ॥

तत्र ज्ञानं स्वतःसिद्धं क्रियां ()कार्याश्रिता सती ।

... परैरप्युपलक्ष्येत तर्थाऽन्यज्ञानमुच्यते ॥ इति ।

या चैषां प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूपेणैषिता ।

अक्रमानन्दचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः ॥ इति च ।

सोमानन्दनाथपादैरपि—

सदा शिवात्मना वेत्ति सदा वेत्ति मंदात्मना ॥ इत्यादि ।

ज्ञानाधिकारपरिसमाप्तावपि—

तदैक्येन विना नास्ति संविदां लोकरुपद्धतिः ।

प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं मातैकः स इति स्थितिः ॥

स एव विमृशत्वेन नियतेन महेश्वरः ।

विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः ॥ इति ।

विवृतं चाभिनवगुण्णोचार्थैः । ' तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति ' (का० २ । २) इति श्रुत्यां प्रकाशचिद्रूपमहिम्ना सर्वस्य भाव-

* घ. पु. टि—तस्य पञ्चावयवानुमानस्य कक्षीकरणादङ्गीकारात् । + घ. पु. टि—
जडता सिद्धिम् । × घ. पु. टि—जीवतामाश्रयो जीवदाश्रयः । () घ. पु. टि—काश्याश्रिता
प्रकाशाश्रिता सती वर्तते । ... घ. पु. टि—तयाऽपरैरप्यात्मोपलक्ष्येत तस्याः ।

१ क. ग. 'श्वत्र ज्ञा' स्व. घ. श्वस्य ज्ञा' । २ ग.—च. 'यावादेन नै' । ३ स्व.
'कपत्तस्य । च. 'कपत्तस्य । ४ घ. 'क्षीकारात् । ५ क. स्व. ग. 'दयाक' । ६ च. अय-
मात्मा । ७ स्व. घ. 'भिज्ञा प्रद' । ८ घ. 'श्रयः । ९ च. 'वनिर्मित' । १० क.—ङ.—
'या काश्याश्रि' । क. ग.—च. तयाऽन्यज्ज्ञा' । १२ क. स्व. घ. 'रूपिता । १३ घ.
महात्मना । १४ क. ग.—च. स्थितः । १५ क. स्व. घ. एअर्थमृश' । ग. 'एवावभृश' ।
ङ.—एवार्थमृश' । १६ ङ.—च. 'तार्थैः । १७ क. स्व. ग. 'त्या च प्र' ।

जातस्य भासकत्वमभ्युपेयते । ततश्च विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषयोपरागभेदाद्भेदः । वस्तुतस्तु देशकालाकारसंकोचवैकल्यादभेद एव । स एव चैतन्यरूपः प्रकाशः प्रमातेत्युच्यते । तथा च पठितं शिवसूत्रेषु—चैतन्य-
मात्मेति । तस्य चिद्रूपत्वमनच्छिन्नविमर्शत्वमनन्धोन्मुखत्वमानन्दैकघनत्वं माहे-
श्वर्यमिति पर्यायः । स एव ह्येवं भावात्मा विमर्शः शुद्धे पारमार्थिक्यौ ज्ञान-
क्रिये । तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानम् । स्वतो जगन्निर्मातृत्वं क्रिया । तच्च निरू-
पितं क्रियाधिकारे—

एष चाऽऽनन्दशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून् ।

भावानिच्छावशादेषां क्रिया निर्मातृताऽस्य सा ॥ इति ।

उपसंहारेऽपि—

इत्थं तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना ।

तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुकर्तृकृता क्रिया ॥ इति ।

तस्मिन्सतीदमस्तीति कार्यकारणताऽपि या ।

साऽप्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते ॥

इति न्यायेन यतो जडस्य न कारणता न वाऽनीधरस्य चेतनस्यापि तस्मा-
त्तेन जगद्गतजन्मस्थित्यादिभावविकारतत्तद्भेदक्रियासहस्ररूपेण स्थातुमिच्छोः
स्वतन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्येच्छैवोत्तरोत्तरमुच्छूनस्वभावा क्रिया विश्वकर्तृत्वं
बोध्यत इति । इच्छामात्रेण जगन्निर्माणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं निर्दिष्टः—

योगिनामपि मृद्धीजे विनैवैच्छावशेन यत् ।

घटादि जायते तत्तत्स्थिरस्वार्थक्रियाकरम् ॥ इति ।

यदि घटादिकं प्रति मृदाद्येव परमार्थतः कारणं स्यात्तर्हि कथं योगीच्छा-
मात्रेण घटादिजन्म स्यात् । अथोच्येतान्य एव मृद्धीजादिजन्या घटाङ्कुरादयो
योगीच्छाजन्यास्त्वेन्य एवेति तत्रापि बोध्यसे—सामग्रीभेदात्तावत्कार्यभेद इति
सर्वजनप्रसिद्धम् ।

ये तु वर्णयन्ति नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिरिति योगी त्विच्छंय्या परमा-
णून्यापारयन्संघटयतीति तेऽपि बोधनीयाः । यदि परिदृष्टेकार्यकारणभाव-
विपर्ययो न लभ्येत तर्हि घटे मृद्दण्डचक्रादि देहे स्त्रीपुरुषसंयोगादि सर्व-

१ च. °स्य विमर्शरूप° । २ च. °त्वसुखत्वमा° । ३ ख. एताहं भा° । ४ क. ग.
घ. ह्यहंभा° । ५ ख. तृतोऽस्य । च. °तृताऽस्य ते । उ० । ६ ख. °न ज° । ७ घ. °भाव-
क्रिया । ८ च. °स्वात्मक्रियात्मकमिति । ९ ड.—°न्यास्त्वन्या ए° । च. °न्यास्तदन्या
ए° । १० ख. °त्विच्छाप° । ११ च. °दृश्यका° ।

मपेक्षेत । तथा च योगीच्छासमनन्तरसंजातघटदेहादिसंभवो दुःसमर्थ एव स्यात् । चेतन एव तु तथा भाति भगवान्भूरिभंगो महादेवो नियत्यनुवर्तनोलङ्घनघनतरस्वातन्त्र्य इति पक्षे न काचिदनुपपत्तिः । अत एवोक्तं वसुगुप्ताचार्यैः—
निरुपादानसंभारैर्मभित्तावेव तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलौनाथाय शूलिने ॥ इति ।

ननु प्रत्यगात्मनः परमेश्वराभिन्नत्वे संसारसंबन्धः कथं भवेदिति चेत्त्रोक्त-
भागमाधिकारे—

एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः ।

विद्यादिज्ञापितैश्वर्यश्रिद्धघनो मुक्त उच्यते ॥ इति ।

ननु प्रमेयस्य प्रमात्रभिन्नत्वे बद्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को विशेषः । अत्रा-
प्युत्तरमुक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे—

मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते ।

महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवत् ॥ इति ।

मन्वात्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेन्नार्थः प्रत्यभिज्ञोपार्थनया । न हि
बीजमप्रत्यभिज्ञातं सति सहकारिसाकल्येऽङ्कुरं नात्पादयति । तस्मात्कस्माद्वाऽऽ-
त्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्धे इति चेदुच्यते । शृणु तावदिदं रहस्यम् । द्विविधा
सार्थक्रिया बाह्याऽङ्कुरादिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्यादिरूपा च ।
तत्राऽऽद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते । द्वितीया तु तदपेक्षत एव । इहाप्यहमीश्वर
इत्येवंभूतचमत्कारसारा परापरसिद्धिलक्षणजीवात्मैकत्वशक्तिविभूतिरूपार्थक्रियेति
स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम् । ननु प्रमातृविश्रान्तिसाराऽर्थक्रिया प्रत्यभिज्ञा-
नेन विनाऽदृष्टौ सती तस्मिन्दृष्टेति क्व दृष्टम् । अत्रोच्यते । नायकगुणगै-
णसंश्रवणप्रवृद्धानुरागा काचन कामिनी मदनविह्वला विरहक्लेशमसहमाना मद-
मलेत्सावलम्बनेन स्वावस्थानिवेदनानि विधत्ते । तथा वेगात्तन्मिदमटन्त्यपि
तस्मिन्बल्लोकितेऽपि तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणत्वं प्राप्ते

१ च. °ति भर्गो भूर्त्भाग इति भर्गो म° । २ ख. °भागो । ३ ख. °यन्त्यानु° । ४
घ. °र्तनमुल्लङ्घ्य घ° । ५ घ. °रस्वामि° । ६ ख. °मसितावेद्यत° । ७ ङ.—च. °लाश्ल-
घ्याय । ८ च. विज्ञानज्ञा° । ९ क. ग.—च. बन्धम्° । १० ख. योः को । ११ ख. मुच्यते ।
१२ ख. °ज्ञापथमया° । १३ ख. °ज्ञाते स° । १४ क. °बन्धन इ° । ग. निबन्धन इ° ।
१५ ख. °ष्टा सा त° । १६ ख. °णसं° । १७ ख. ग. ङ.—च. टत्यपि । १८ क. °पि
तदी° । ख. °पि ते तद° । घ. °पि तमलो° ।

हृदयंगमभावं न लभते । यदा तु *दूतीवचनात्तदीयगुणपरामर्शं करोति तदा
तत्क्षणमेव पूर्णभावमभ्येति । एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि तन्नि-
र्भासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमये पूर्णभावं न संपादयति । यदा तु गुरुव-
चनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिलक्षणपरमेश्वरोत्कर्षपरामर्शो जायते तदा तत्क्ष-
णमेव पूर्णात्मतालाभः । तदुक्तं चतुर्थे विमर्शे—

तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तस्याः स्थितोऽप्यन्तिके
कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा ।
लोकस्थैव तथाऽनवेक्षितगुणः स्वात्माऽपि विश्वेश्वरो
नैवायं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता ॥ इति ।

अभिनवगुणादिभिराचार्यैर्विहितप्रतानोऽप्ययमर्थः संग्रहमुपक्रममाणैरत्माभिर्वि-
स्तरभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम् ।

इति श्रीमत्सायणप्राध्वीये सर्वदर्शनसंग्रहे प्रत्यभिज्ञादर्शनम् ॥

अथ रसेश्वरदर्शनम् ॥ ९ ॥

अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्थैर्ये सर्वाभिमतता जीव-
न्मुक्तिः सेतस्यतीत्यास्थाय पिण्डस्थैर्योपीयं पारदादिपदवदेनीयं रत्नमेव संगि-
रन्ते । रत्नस्य पारदत्वं संसारपरपारप्रापणहेतुत्वेन । तदुक्तम्—

संसारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः स्मृतः ॥ इति ।

रसाणवेऽपि—

पारदो गदितो यस्मात्परार्थं साधकोत्तमैः ।

सुप्तोऽयं मत्समो देवि मम प्रत्यङ्गसंभवः ॥

मम देहरसो यस्माद्रसस्तेनायमुच्यते ॥ इति ।

ननु प्रकारान्तरेणापि जीवन्मुक्तियुक्तौ नेयं वाचोयुक्तिर्मुक्तिपतीति चेन्न ।

* घ. पु. टि.—निकटवर्तिसख्यादिवचनाद्वा ।

१ ख. च. °वं ल° । २ क.—ड. तु मूर्तिव° । ३ क. ख. ग. घ. नादिना तवी° ।
४ क.—ग ड. °मत्येति । ५ क. ख. ग. घ. °ज्ञस° । ६ घ. पूर्णता° । ७ च. °ताभावः ।
त° । ८ ख. °नतं तस्याः । ९ ड.—च. मैवा° । १० च. °दिदं त° । ११ क. °मर्थसं ।
१२ क. घ. भिज्ञानद° । १३ घ. °पायपा° ।

षट्स्वर्षि दर्शनेषु देहपातानन्तरं मुक्तेरुक्ततया तत्र विश्वासानुपपत्त्या निर्विचि-
कित्सप्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तदप्युक्तं तत्रैव—

षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने ।

करामलरुवत्साऽपि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते ।

तस्मात्तं रक्षयेत्पिण्डं रसैश्चैव रसायनैः ॥ इति ।

गोविन्दभगवत्पादाचार्यैरपि—

इति धनशरीरभोगान्भवा नित्यान्सदैव यतनीयम् ।

मुक्तौ सा च ज्ञानात्तच्चाभ्यास च स्थिरे देहे ॥ इति ।

ननु विनश्रतया दृश्यमानस्य देहस्य कथं नित्यत्वमवसीयत इति चेन्मैवं
मंस्थाः । षाट्कौशिकस्य शरीरस्थानित्यत्वेऽपि रसाभ्रकपदाभिलष्यहरगौरीसू-
ष्टिजातस्य नित्यत्वोपपत्तेः । तथा च रसहृदये—

ये चात्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टिजां तनुं प्राप्ताः ।

मुक्तास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किंकरो येषाम् ॥ (१ । ७) इति ।

तस्माज्जीवन्मुक्तिं सपीहपानेन योगिना पथमं दिव्यतनुर्विधेया । हरगौरीसू-
ष्टिसंयोगजनितत्वं च रसस्य हरजत्वेनाभ्रकस्य गौरीसंभवत्वेन तत्तदात्मकत्व-
मुक्तम्—

अभ्रकस्तव बीजं तु मम बीजं तु पारदः ।

अनयोर्भेलनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशम् ॥ इति ।

अत्यल्पमिदमुच्यते । देवदैत्यमुनिमानवादिषु बहवो रससाध्यादिव्यं देह-
माश्रित्य जीवन्मुक्तिमाश्रिताः श्रूयन्ते रसेश्वरसिद्धान्ते—

देवाः केचिन्महेशाद्या दैत्याः काव्यपुरःसराः ।

मुनेषो बालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः ॥

गोविन्दभगवत्पादाचार्यो गोविन्दनायकः ।

चैर्वाटिः कपिलो व्यालिः कौपालिः कन्दलायनः ॥

एतेऽन्ये बहवः सिद्धा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि ।

तनुं रसमयीं प्राप्य तदात्मककथाचणाः ॥ इति ।

अथमेवायं परमेश्वरेण परमेश्वरीं प्रति प्रपञ्चितः—

कर्मयोगेण देवेशि प्राप्यते पिण्डधारणम् ।

१ क.—ग. ड. च. °साः । वन्द्याःते । च. साः । नान्धास्ते । २ घ. °ष्टिजान्तरत्वं
हरगौरीसंयोगजनितत्वं १ । ३ च. °योऽभी वसिष्ठाद्या । ४ च. पर्पटिः । ५ च. कपालिः ।
६ घ. तपात्मानोऽथ चारणाः । ७ । ७ क.—ग. ड. च. °वास्यार्थः ।

रसश्च पवनश्चेति कर्मयोगो द्विधा स्मृतः ॥
 मूर्छितो हरति व्याधीन्मृतो जीवयति स्वयम् ।
 बद्धः खेचरतां कुर्याद्रसो वायुश्च भैरवि ॥ इति ।

मूर्छितस्वरूपमुक्तम्—

नानावर्णो भवेत्सूतो विहाय घनचापलम् ।
 लक्षणं दृश्यते यस्य मूर्छितं तं वदन्ति हि ॥
 आर्द्रत्वं च घनत्वं च तेजो गौरवचापलम् ।
 यस्यैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान्मृतसूतकम् ॥ इति ।

अन्यत्र बद्धस्वरूपमप्यभ्यधायि—

अक्षतश्च लघुद्रावी तेजस्वी निर्मलो गुरुः ।

स्फोटनं पुनरावृत्तौ बद्धसूतस्य लक्षणम् ॥

ननु हरगौरीसृष्टिसिद्धौ पिण्डस्थैर्धर्मास्थातुं पार्यते । तत्सिद्धिरेव कथमिति चेन्न । अष्टादशसंस्कारवशात्तदुपपत्तेः । तदुक्तमाचार्यैः—

तस्य प्रसाधनाविधौ सुधिया प्रतिकर्मनिर्मलाः प्रथमम् ।

अष्टादश संस्कारा विज्ञातव्याः प्रयत्नेन ॥ इति ।

ते च संस्कारा निरूपिताः—

स्वेदनमर्दनमूर्छनस्थापनपातननिरोधनियमाश्च ।

दीपनगगनग्रसप्रमाणमथ जारणपिधानम् ॥

गर्भद्रुतिबाह्यद्रुतिकारणसंरागसंसारणाश्चैव ।

क्रामणवेधौ मक्षणमष्टादशधेति रसकर्म ॥ इति ।

तत्प्रपञ्चस्तु गोविन्दभगवत्पादाचार्यसर्वज्ञरामेश्वरभट्टारकप्रभृतिभिः प्राचीनै-
 राचार्यैर्निरूपित इति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुदास्यते । न च रसशास्त्रं धातुवादाद्यर्थमेवेति
 मन्तव्यम् । देहवेधद्वारा मुक्तेरेव परमप्रयोजनत्वात् । तदुक्तं रसानर्षवे—

लोहवेधस्त्वया देव यदर्थमुपवर्जितः ।

तं देहवेधमाचक्ष्व येन स्यात्खेचरी गतिः ॥

यथा लोहे तथा देहे कर्तव्यः सूतकः संता ।

समानं कुरुते देवि प्रत्यर्थं देहलोहयोः ।

पूर्वं लोहे परीक्षेत पश्चाद्देहे प्रयोजयेत् ॥ इति ।

१ क. ख. तस्य । २ च. °मा ख्यातुं । ३ घ. °र्मलः प्रथमः । ४ °ताः । ५ क. °ताः । ६ क. ख. घ. °गक्षार° । ७ घ. यहृत्तः परमीक्षितः । क.-ग. क. यहृत्तं प° । ८ क. संताम् । ९ ख. °त्यहं दे° ।

ननु सच्चिदानन्दात्मकपरतत्त्वस्फुरणादेव मुक्तिसिद्धौ किमनेन दिव्यदेहसं-
पादनप्रयासेनेति चेत्चेदेतद्वार्तम् । अवार्तशरीरालाभे तद्वार्ताया अयोगात् ।
तदुक्तं रसहृदये—

गलितानल्पविकल्पः सर्वाध्वविवक्षितश्चिदानन्दः ।

स्फुरितोऽप्यस्फुरिततनोः करोति किं जन्तुवर्गस्य ॥ (११२०) इति ।

यज्जरया जर्जरितं कासश्वासादिदुःखविशदं च ।

योग्यं तन्न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियपसरम् ॥ (११२१) ।

बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादल्पटः परतः ।

यातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिम् ॥ इति ।

ननु जीवत्वं नाम संसारित्वम् । तद्विपरीतत्वं मुक्तत्वम् । तथा च परस्पर-
विरुद्धयोः कथमेकैयतनत्वमुपपन्नं स्यादिति चेत्तदनुपपन्नम् । विकल्पानुपपत्तेः ।
मुक्तिस्तावत्सर्वनीर्थकरसंभवा । सा किं ज्ञेयपदे निविशते न वा । चरमे शश-
विषाणकल्पा स्यात् । प्रथमे न जीवने वर्जनीयम् । अजीवतो ज्ञातृत्वानुपपत्तेः ।
तदुक्तं रसैश्वरसिद्धान्ते—

रसाङ्गमेयमार्गोक्तो जीवमोक्षोऽन्वया तु न ।

प्रमाणान्तरवादेषु युक्तिभेदावलम्बिषु ॥

ज्ञातृज्ञेयमिदं विद्धि सर्वतन्त्रेषु संततम् ।

नाजीवञ्ज्ञास्येति ज्ञेयं वेदतोऽस्त्येव जीवनम् ॥ इति ।

न चेदमदृष्टचरमिति मन्तव्यम् । विष्णुस्वामिमतानुसारिभिर्नृपञ्चास्थंशरीरस्य
नित्यत्वोपपादनात् । तदुक्तं साकारसिद्धौ—

सच्चिन्नित्यनिजाचिन्त्यपूर्णा नन्दैकविग्रहम् ।

नृपञ्चास्यमहं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसंमतम् ॥ इति ।

नन्वेतत्सावयवं रूपवदवभासमानं नृकण्ठीरवाङ्गं सदिति न संगच्छत इत्या-
दिनाऽऽक्षेपपुरःसरं सनकादिप्रत्यक्षं—सहस्रशीर्षा पुरुषः (श्लो० ३ । १४)
इत्यादिश्रुतिः—

१ ख. अलाभात् । २ क.—ग. ङ. च. 'ति । थं जर' । ३ क. ख. ग. 'कायन' । ४
ख. ग. घ. 'मे जी' । ५ ग. 'नं न वर्जनीयमजीविनो ज्ञा' । ६ क. ग. 'वनो ज्ञा' । ख.
'वने ज्ञा' । ७ ङ. च. 'क्षोऽस्त्यधोमनाः । प्र' । ख. 'क्षोऽस्त्यधमनः प्र' । क. ग. 'क्षोऽ-
स्त्यधो मनः । प्र' । ८ घ. 'षु मुक्ति' । ९ ख. सिद्धिसं । १० क.—ग. ङ. 'वमन्त्रे । ११
ङ.—च. 'म् । न जी' । १२ घ. 'स्यसि ज्ञे' । १३ ग. ज्ञेये । १४ ख. प्रदं । १५ क.
ख. विद्युस्वां । १६ घ. 'स्यनित्य' । १७ क. ख. 'तिमत्तम' । ग. च. 'तिः । तम' ।
घ. 'तिसंमतं—त' ।

तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् ।

(भा० द० पू० ३।९)

इत्यादिपुराणलक्षणैः प्रमाणत्रयेण सिद्धं नृपञ्चाननाङ्गं कथमसत्स्यादिति सदादीनि विशेषणानि गर्भश्रीकान्तमिश्रैर्विष्णुस्वामिचरणपरिणतान्तःकरणैः प्रतिपादितानि । तस्मादस्मदिष्टदेहनित्यत्वमत्यन्तादृष्टं न भवतीति पुरुषार्थकांमु-
कैः पुरुषैरेष्टव्यम् । अत एवोक्तम्—

आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् ।

श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकम् ॥ इति ।

अजरामरीकरणसमर्थश्च रसेन्द्र एव । तदाह—

एकोऽसौ रसरजः शरीरमजरामरं कुरुते ॥ इति ।

किं वर्णयते रसस्य माहात्म्यम् । दर्शनस्पर्शनादिनाऽपि महत्फलं भवति । तदुक्तं रसार्णवे—

दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य भक्षणात्स्मरणादपि ।

*पूजनाद्रसदानाच्च दृश्यते षड्विधं फलम् ॥

केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित् ।

तानि दृष्ट्वा तु यत्पुण्यं तत्पुण्यं रसदर्शनात् ॥ इत्यादिना ।

अन्यत्रापि—

काश्यादिसर्वलिङ्गेभ्यो रसलिङ्गैर्वर्नाच्छिवः ।

प्राप्यते येन तल्लिङ्गं भोगारोग्यामृतप्रदम् ॥ इति ।

रसनिन्दायाः प्रत्यवायोऽपि दर्शितः—

प्रमादाद्रसनिन्दायाः श्रुतावेनं स्परेत्सुधीः ।

द्राक्यजेन्निन्दकं नित्यं निन्देया पूरिताशुभम् ॥ इति ।

तस्मादस्मदुक्तया रीत्या दिव्यं देहं संपाद्य योगाभ्यासवशात्परतत्त्वे दृष्टे पुरु-
षार्थप्राप्तिर्भवति । तदा—

भ्रूयुगमध्यगतं यच्छिखिविद्युत्सूर्यवज्जगद्धासि ।

केषांचित्पुण्यदृशामुन्मीलितं चिन्मयं ज्योतिः ॥

* घ. पु. टि. पूजनाद्धारणाच्चास्य ।

१ घ. °माणेन च सि° । २ ख. °कामैः पु° । ३ घ. °हृत्पूजितज्यांतिर्लिङ्गमविर्बर्षा-
मादि फ° । ४ क. ख. ग. °नि च । ५ घ. °ङ्गां चना वरा । इति प्रा° । ६ क.—ग. ड.
च. °र्चनं शिवम् । इति । प्रा° । ७ च. तन्नित्यं बोधारो° । ८ क. °मृतामरम् । इ° । ९
क. ग. °न्दायां श्रु° । १० ख. घ. निरया° ।

परमानन्दैकरसं करं ज्योतिःस्वभावमविकल्पम् ।
विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं रसवेद्यम् ॥
तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत्पश्यन् ।
उत्सन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाऽऽप्नोति ॥

(रसह० १ । २१-२३)

श्रुतिश्च रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति (तै० २-७-१)
इति । तदित्थं भवेदन्यदुःखभैरतरणोपायो रस एवेति सिद्धम् । तथा च रसस्य
परब्रह्मणा साम्यमिति प्रतिपादकः श्लोकः—

यः स्यात्प्रावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रकृत्या पुनः
संपन्नः सह तेन दीव्यति परं वैश्वानरे जाग्रति ।
ज्ञातो यद्यपरं न वेदयति च स्वस्मात्स्वयं द्योतते
यो ब्रह्मैव स दैन्यसंसृतिभयात्पायादसौ पारदः ॥ इति ।
इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे रसेश्वरदर्शनम् ॥

अथौलूक्यदर्शनम् ॥ १० ॥

इह खलु निखिलप्रेक्षावान्निर्गमप्रतिकूलवेदनीयतयां निखिलात्मसंवेदनसिद्धं
दुःखं जिह्रांसुस्तद्धानोपायं जिज्ञांसुः परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमोकलयति ।

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥

इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात् । परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवणमननभावनाभिर्भा-
वनीयैः । यदाह—

आर्गमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासबलेन च ।

त्रिधा विकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥ इति ।

तत्र मननमनुमानाधीनम् । अनुमानं च व्याप्तिज्ञानाधीनम् । व्याप्तिज्ञानं च पदा-
र्थविवेकतापेक्षम् । अतः पदार्थषट्कम्—अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः (क० सू०

१ ष. 'रमज्ये' । २ ख. स्वयं वे' । ३ क. ख. 'बद्धो ब्र' । ४ ग. ड.—च. भवे-
दन्य ष. भवे दे' । ख. भवेदन्यभवद्' । ५ घ. 'भवत' । ६ ख. ड.—च. 'क्षावलि' । ७
च. 'या पर' । ८ क. ग. 'द्धं जि' । ९ क. ग. घ. 'हासतस्त' । ड.—च. 'हासुस्त' ।
१० क. ज्ञासोः प' । ११ ड.—च. 'माकलति । ख. 'माकर्णयति । १२ क. ग. 'नीयम् ।
य' । १३ क. ग. 'गमो ना' । १४ घ. 'ल्पयेत्प्रज्ञां ।

१ । १] इत्यादिकायां दशलक्षण्यां कणभक्षेण भगवता व्यवस्थापितम् । तत्राऽऽद्विकद्वयात्मके प्रथमेषध्याये समवेताशेषपदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमाह्निके जातिमन्त्रिरूपणम् । द्वितीयाह्निके जातिविशेषयोर्निरूपणम् । आह्निकद्वययुक्ते द्वितीयेऽध्याये द्रव्यनिरूपणम् । तत्रापि प्रथमाह्निके भूत-विशेषलक्षणम् । द्वितीये दिक्कालप्रतिपादनम् । आह्निकद्वययुक्ते तृतीय आत्मा-न्तःकरणलक्षणम् । तत्राप्यात्मलक्षणं प्रथमे । द्वितीयेऽन्तःकरणलक्षणम् । आह्निकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनम् । तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिवि-वेचनम् । द्वितीये शरीरविवेचनम् । आह्निकद्वयवति पञ्चमे कर्मप्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे शरीरसंबन्धिकर्मचिन्तनम् । द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम् । आह्-निकद्वयशालिनि षष्ठे श्रौतधर्मनिरूपणम् । तत्रापि प्रथमे दानप्रतिग्रहधर्मविवेकः । द्वितीये चातुराश्रम्योचितधर्मनिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपाद-नम् । तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुणप्रतिपादनम् । द्वितीये तत्सापेक्षगुणप्रति-पादनं समवायप्रतिपादनं च । अष्टमे निर्विकल्पकसविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणाचिन्त-नम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । दशमेऽनुमानभेदप्रतिपादनम् ।

तत्रोद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधाऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । ननु विभा-गापेक्षया चातुर्विधये वक्तव्ये कथं त्रैविध्यमुक्तमिति चेन्मैवं मंस्थाः । विभागस्य विशेषोद्देशरू त्वादुद्देश एवान्तर्भावात् । तत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवा-या इति षडेव ते पदार्था इत्युद्देशः । किमत्र क्रमनियमे कारणम् । उच्यते-समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य द्रव्यस्य प्रथममुद्देशः । अनन्तरं गुणत्वोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गुणस्य । तदनु सामान्यवत्त्वसाम्यात्कर्मणः । पश्चात्तत्रितयाश्रि-तस्य सामान्यस्य । तदनन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य । अन्तेऽवशिष्टस्य समवायस्येति ।

ननु षडेव पदार्था इति कथं कथ्यते । अभावस्यापि सद्भावादिति चेन्मैवं बोधः । नञर्थानुल्लिखितधीविषयतया भावरूपतया षडेवेति विवक्षितत्वात् । तथाऽपि कथं षडेवेति नियम उपपद्यते । विकल्पानुपपत्तेः । तथाऽपि-नियमव्यं-वच्छेद्यं प्रमितं न वा । प्रमितत्वे कथं निषेधः । अप्रमितत्वे कथंतराम् । न हि

१ घ. ये भूतविशेषदिक्कालप्रतिपादनम् । तं । २ ड. तथाऽपि । ३ घ. °साधार-णक° । ४ क. ग. °नसादिक° । ५ क. ख. ग. °द्देशरूपत्वोद्देश° । ड. °द्देश ए° । च. °द्देशरू पत्वोद्देश ए° । ६ घ. ड. °याभावा इ° । ७ क. °दाथोपपतनत्वे° । ख. °दार्था-यतत्वे° । ८ ख. °साधर्म्यात्क° । ९ क. ग. °च. °ति क्रमनियमः । न° । १० क. °चः । तत्रार्था° । घ. °चः । तत्रार्थोल्लि° । ११ ड. °च. °या घ° ।

क्षित्येक्षावान्मूषिकविषाणं प्रतिषेद्धुं धेयते । ततश्चानुपपत्तेर्नो नियम इति चेन्मैवं
भाषिष्ठाः । सप्तमतया प्रमितेऽन्धकारादौ भावत्वस्य भावतया प्रमिते शक्तिंसाह-
स्यादौ सप्तमत्वस्य च निषेधादिति कृतं विस्तरण ।

तत्र द्रव्यादिव्रितयस्य द्रव्यत्वादिजातिलक्षणम् । द्रव्यत्वं नाम गगनारवि-
न्दसमवेतत्वे सति नित्यत्वे सति गन्धासमवेतत्वम् । गुणत्वं नाम समवायिका-
रणासमवेतासमवायिकारणभिन्नसमवेतसत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यजातिः । कर्मत्वं नाम
नित्यासमवेतत्वसहितसत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यजातिः । सामान्यं तु पध्वंसप्रतियोगित्व-
रहितमनेकसमवेतम् । विशेषो नामान्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः ।
समवायस्तु समवायरहितः संबन्ध इति षण्णां लक्षणानि व्यवस्थितानि ।

द्रव्यं नवविधम् । पृथिव्यमेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसिति । तत्र पृथि-
व्यादिचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादिजातिलक्षणम् । पृथिवीत्वं नाम पाकजरूपसमा-
नाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिः । अप्त्वं नाम सारितसागरसमवेतत्वे सति
ज्वलनासमवेतं सामान्यम् । तेजस्त्वं नाम चन्द्रचामीकरसमवेतत्वे सति सलि-
लासमवेतं सामान्यम् । वायुत्वं नाम त्वगिन्द्रियसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिः ।
आकाशकालदिशाभिकैकत्वापरजात्यभावे पारिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति
आकाशः कालो दिगिति । संयोगार्जन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधि-
करणमाकाशम् । विभुत्वे सति दिगसमवेतपरत्वासमवायिकारणाधिकरणः कालः ।
अकालत्वे सत्यविशेषुणा महती दिक् । आत्ममनसोरात्मत्वमनस्त्वे । आत्मत्वं
नामार्भूतसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । मनस्त्वं नाम द्रव्यसमवायिकारणत्वरहिताणु-
समवेतद्रव्यत्वापरजातिः ।

रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखे-
च्छाद्वेषमयत्नाश्च कण्ठोक्ताः सप्तदश चशब्दसमुच्चिता गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारा-
+ दृष्टशब्दाः सैवेत्येत्वं चतुर्विंशतिर्गुणाः । तत्र रूपादिशब्दान्तानां रूपत्वादि-
जातिलक्षणम् । रूपत्वं नाम नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः । अनया दिशा
शिष्टानां लक्षणानि द्रष्टव्यानि ।

* सप्तमभावपदार्थमाशङ्क्य निराकरोति—अन्धकारादावित्यादि । +अदृष्टं धर्माधर्मौ ।

१ ख. ग. यतेत । २ घ. 'त्वस्याभा' । ३ क. ग. ड. च. 'क्तिसंख्यादौ । ४ च.
'रणस' । ५ क. 'रणास' । घ. ग. 'रणस' । ६ च. नामानि । ७ क. ख. ड. च.
नित्यस' । ८ च. 'त्वरहि' । ९ ख. 'ति द्रव्यस' । १० क. 'ति ज्ञानस' । ख. ति
ज्ञानास' । घ. 'ति ज्वालास' । ११ ग. 'तत्त्वे सति द्र' । १२ ग. 'जन्मज' । १३ क.
'न्यम' । १४ ख. ग. 'भूतास' । १५ क. ग. घ. तद्रव्यत्वा' ।

कर्म पञ्चविधम् । उत्क्षेपणापेक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् । भ्रमणरेच-
नादीनां गमन एवान्तर्भावः । उत्क्षेपणादीनामुत्क्षेपणत्वादिजातिर्लक्षणम् । तत्रो-
त्क्षेपणत्वं नामोर्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणसमवेतकर्मत्वापरजातिः । एवमपेक्षेपण-
त्वादीनां लक्षणं कर्तव्यम् ।

सामान्यं द्विविधं परमपरं च । परं सत्ता द्रव्यगुणसमवेता । अपरं द्रव्यत्वादि
तल्लक्षणं प्रागेवोक्तम् ।

विशेषाणामनन्तत्वात्समवायस्य चैकत्वाद्द्विभागो न संभवति । तल्लक्षणं च
प्रागेवादि ।

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे ।

यस्य न स्वलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः ॥

इत्याभाणकस्य सद्भावाद्द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथममिन्द्रि-
यार्थसंनिकर्षः । तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानम् । ततोऽपेक्षाबुद्धिः । ततो द्वित्वोत्पत्तिः ।
ततो द्वित्वत्वसामान्यज्ञानम् । तस्माद्द्वित्वगुणज्ञानम् । ततो द्वे द्रव्ये इति धीः ।
ततः संस्कारः । तदाह—

आदाविन्द्रियसंनिकर्षघटनादेकत्वसामान्यधी-

रेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते ।

द्वित्वत्वप्रामितिस्ततो नु परंतो द्वित्वप्रमाऽनन्तरं

द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रिया ॥ इति ।

द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् । अत्राऽऽहुराचार्याः—अपेक्षा बुद्धि-
द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति । व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् ।
शब्दं प्रति संयोगवदिति । वयं तु ब्रूमः—द्वित्वादिकमेकत्वद्वयविषयानित्यबुद्धि-
व्यङ्ग्यं न भवति । अनेकाश्रितगुणत्वापृथक्त्वादिवदिति ।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते—अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसम-
कालं निवृत्तेः । अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वत्वसामान्यज्ञानाद्द्वित्वगुणबुद्धिसमसंभयम् ।
द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालं मगुर्बुद्धेर्द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्ति-
समकालम् । द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरं संस्कारोदिति । तथा च संग्रहश्लोकाः—

१ क. च. °णावक्षे° । २ ख. °योगस° । ३ क. ख. °णप्रत्ययस° । क. च. णप्रमे-
यस° । ४ घ. -च. °मवक्षे । ५ ख. ग. घ. °णकर्मस° । ६ ख. ग. °त्वात्तद्वि° । ७ घ.
कदीति । ८ क. ख. ग. °तो द्वित्वसा° । ९ घ. द्वित्वसामान्यज्ञानमुत्पद्यते । ततो द्वित्वनि-
र्विकल्पकज्ञानं तस्मा° । १० च. °ते । एकत्वप्र° । ११ क. °रतौ द्वि° । १२ क. च.
°पत्तेः । ते° । १३ क. ख. शर्वं प्र° । १४ च. °कत्वासा° । १५ घ. °मकालम् । द्वि° ।
१६ क. क. °कालम् । १७ घ. °बुद्धितो गुणबुद्धिसं । १८ घ. °बुद्धितः, द्रव्यबुद्धेस्तं ।
१९ घ. °रादीति ।

आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्येदेकत्वजातिधीः ।

द्वित्वोदयसमं पश्चात्सा च तज्जातिबुद्धितः ॥

द्वित्वाख्यगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्तते ।

अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्मकालतः ॥

गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः ।

द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादिति नांशक्रमो मतः ॥ इति ।

बुद्धेर्बुद्धचन्तरविनाशयत्वे संस्कारविनाशयत्वे च प्रमाणम्—विवादाध्यासितानि ज्ञानान्युत्तरात्तरकार्याविनाश्यानि । क्षणिकविभुविशेषगुणत्वात् । शब्दवत् । क्वचिद्द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्याचिन्तया-
ऽऽश्रयनिवृत्तेरेव द्वित्वनिवृत्तिः । कर्मसमकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तनादुभाभ्यामिति संक्षेपः ।

अपेक्षाबुद्धिर्भाविनाशकविनाशप्रतिभोगिनी बुद्धिरिति बोद्धव्यम् ।

अथ द्व्यणुकनाशमारम्भे कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद्व्यणुकमुत्पद्यं रूपादिम-
द्भवतीति जिज्ञासायामुत्पत्तिप्रकारः कथ्यते—नोदनादिक्रमेण द्व्यणुकनाशः । नष्टे द्व्यणुके परमाणावसिंतयोगाच्छ्यामादीनां निवृत्तिः । निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्यादसिंतयोगाद्रकादीनामुत्पत्तिः । उत्पत्तेषु रकादिषु दृष्टवदात्मसंयोगा-
त्परमाणौ द्रव्यारम्भणाय क्रिया । तथा पूर्वदेशाद्विभागः । विभागे पूर्वदेशसंयो-
गनिवृत्तिः । तस्मिन्निवृत्ते परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः । संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भः । आरब्धे द्व्यणुके कारणगुणादिभ्यः कार्यगुणादीनां रूपादीना-
मुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नव क्षणाः । दशक्षणादिप्रकारान्तरं विस्तरभयाच्चेह प्रतन्यते । इत्थं पीलुपाकप्रक्रिया । पिठरपाकप्रक्रिया तु नैयायिकधीसंभता ।

विभागजविभागो द्विविधः—कारणमात्रविभागजः कारणाकारणाविभागजश्च । तत्र प्रथमः कथ्यते—कार्यव्याप्ते कारणे कर्मोत्पत्तौ यदाऽवयवान्तराद्विभागं विधत्ते न तदाऽऽकाशादिदेशाद्विभागः । यदा त्वाकाशादिदेशाद्विभागो न संदाऽवयवान्तरादिति स्थितिनियमः । कर्मणो गगनविभागाकर्तृत्वस्य द्रव्यार-
म्भकसंयोगविरोधिविभागरम्भकत्वेन धूमस्य धूमध्वजवर्गेणैव व्यभिचारा-

१ च. नामकं । २ क. षण्णु । ३ च. न्यज्ञानचिं । ४ घ. नादेकत्वसामान्यचि-
त्तायास्ते परस्परं सन्दोपसुन्दन्यायेनोभां । ५ क. भ्य पुनः कं । ६ ख. थ क्रियादिं ।
७. थ पाकादिं । ७ च. प्रदर्श्यते । ८ क. घ. णानां रू । ९ क. ख. ग. यद्वं ।
घ. यदवयव्यन्तराविभां । १० घ. तदवयव्यन्तरादिस्थिं । ११ क. भागः कं । ख. ग.
घ. भागकं । १२ च. कत्वे । १३ क. ख. घ. वर्गव्यं । च. वर्गव्यभिं ।

नुपलम्भात् । ततश्चावयवकर्मावयवान्तरादेव विभागं करोति नाऽऽकाशादिदेशात् । तस्माद्विभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिः । ततः कारणभावात्कार्याभाव इति न्यायादवयविनिवृत्तिः । निवृत्तेऽवयविनि तत्कारणयोरवयवयोर्वर्तमानो विभागः कार्यविनाशविशिष्टं कालं स्वतन्त्रं वाऽवयवमपेक्ष्य सक्रियस्थैवावयवस्य कार्यसंयुक्तादाकाशदेशाद्विभागमारभते न निष्क्रियस्य । कारणाभावात् । द्वितीयस्तु हस्ते कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं कुर्वदाकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभते । ते कारणाकारणविभागाः कर्म यां दिशं प्रति कार्यारम्भाभिमुखं तामपेक्ष्य कार्याकार्यविभागमारभन्ते^१ । यथा हस्ताकाशविभागाच्छरीराकाशविभागः । न चासौ शरीरक्रियाकार्यः । तदा तस्य निष्क्रियत्वात् । नापि हस्तक्रियाकार्यः । व्यधिकरणस्य कर्मणो विभागकर्तृत्वानुपपत्तेः । अतः पारिशेष्यात्कारणाकारणविभागस्तस्य कारणमङ्गीकरणीयम् ।

यदवादि-अन्धकारादौ भावत्वं निषिध्यत इति । तदसंगतम् । तत्र चतुर्धा विवादसंभवात् । तथाहि-द्रव्यं तम इति भाट्टा वेदान्तिनश्च भणन्ति । आरोपितं नीलरूपमिति श्रीधराचार्याः । आलोकज्ञानाभाव इति प्रामाण्यैकदेशिनः । आलोकभाव इति नैयायिकादय इति चेत्तत्र द्रव्यत्वपक्षो न घटते । विकल्पानुपपत्तेः द्रव्यं भवदन्धकारात्त्वं पृथिव्याद्यन्यतममन्धद्वा । नाऽऽद्यः । यत्रान्तर्भावोऽस्य तस्य यावन्तो गुणास्तावद्गुणकत्वमसङ्गात् । न द्वितीयः । निर्गुणस्य तस्य द्रव्यत्वासंभवेन द्रव्यान्तरत्वस्य सुतरामसंभवात् । ननु तमालश्यामलत्वेनोपलभ्यमानं तमः कथं निर्गुणं स्थादिति^२ चेत्तदस्यारम्भ । गन्धादिव्याप्तस्य नीलरूपस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तेः । अथ नीलं तम इति गतेः का गतिरिति चेत्नीलं नम इतिवद्भ्रान्तिरेवेत्यलं^३ दृष्टवीचयया । अत एव नाऽऽरोपि^४त्त्वं तमः । अधिष्ठानप्रत्ययमन्तरेणाऽऽरोपायोगात् । बाह्यलोकसहकारिरहितस्य चक्षुषो रूपा-रोपे सामर्थ्यानुपलम्भाच्च । न चायमचाक्षुषः प्रत्ययः । तदनुविधानस्यानन्य-ध्यासिद्धत्वात् । अत एव नाऽऽलोकज्ञानाभावः । अभावस्य प्रतियोगिभ्रंहाहके-

१ ख. °कसिद्धौ नि° । २ घ. °काशाद्विभागदे° । ३ घ. °ते । कारणाकारणविभागः क° । ४ क.-घ. च. °मुखता° । ५ घ. कारणाकारणवि° । ६ घ. °न्ते । तां दिशं प्रति कार्याकार्यविभागमारभते । य° । ७ च. गस्य । ८ घ. °ति प्रभा° । ९ क. ग. ड.-व. कारं द्रव्या° । १० च. तत्र । ११ क.-ड. °तिनीलं न° । १२ च. °दृष्टवीचयया । १३ घ. °तनीलरू° । १४ क. °गिति प्रा° ।

द्विपद्यास्त्वनियमेने मानसत्त्वप्रतङ्गनात् । तरमाश्लोकाभाव एव तमः । न च
 *द्विपद्यत्ययवेद्यत्वेनाभावत्वाद्योग इति सांपन्नम् । प्रलयविनाशावसानादिषु
 व्यभिचारात् । न चाभावे साधुवर्गीभारोगे दुःखशब्दादः । दुःखाभावे सुखत्वसो-
 पस्य संयोगात् न विभागतत्वाभावात् न च दुःखत्वात् । न चाऽऽश्लोकाभावेत्यद-
 द्यभाववद्रूपवदभावत्वेनाऽऽश्लोकाभावेत्यद्वयज्ञानविषयत्वं स्यादित्येषितव्यम् ।
 यद्यहे यदपेदा चक्षुस्तदभावग्रहेषु चक्षुःक्षेत इति न्यायेनाऽऽश्लोकग्रह आश्लो-
 कापेक्षाया अभावेन तदभावग्रहेषु चक्षुःक्षेता अभावात् । न चाधिकरणग्रहणा-
 वश्यभावः । अभावपनीताधिकरणैर्ग्रहणं न शक्यंभावानङ्गीकारात् । अपरथा
 निवृत्तः कोऽहल इति शब्दप्रध्वंसः प्रत्यक्षः न स्यादित्यमामाणिकं परवचनम् ।
 तत्सर्वमभिसंधाय भगवान्-अज्ञादः प्रणिनाय पुनर्-द्रव्यगुणकर्तृनिष्ठात्तैवधर्म्याद-
 भावस्तमः (क० सू० ५ । २ । १९) इति ।

अभावस्तु निषेधमुखप्रमाणगम्यः सप्तमो निरूप्यते—स + वासमवायत्वे
 सत्यसमवायः । संक्षेपतो द्विविधः । संसर्गाभावान्धोनाभावनेदात् । संसर्गाभा-
 वोऽपि त्रिविधः । प्राक्काण्डवसात्यन्ताभावनेदात् । तत्रानित्योऽनादितमः प्राग-
 भावः । उत्पत्तिमानविनाशी प्रध्वंसः । प्रतियोग्याश्रयोऽभावोऽत्यन्ताभावः ।
 अत्यन्ताभावव्यतिरिक्तत्वे सन्धनवधिरमाश्रयोऽन्योऽन्ताभावः । नन्वन्धोऽन्याभाव
 एवात्यन्ताभाव इति चेदहो राजमार्ग इव धनः । अन्धोऽन्याभावो हि तादात्म्य-
 प्रतियोगिकः प्रतिषेधः । यथा वटः पटात्मा न भवतीति । संसर्गप्रतियोगिकः
 प्रतिषेधोऽत्यन्ताभावः । यथा वायौ रूपसंबन्धो नास्तीति । न चास्य पुरुषा-
 थौपधिकत्वं नास्तीत्याशङ्कनीयम् । दुःखात्प्रत्यक्षेदापरपर्यायानिःश्रेयसरूपत्वेन
 परमपुरुषार्थत्वात् ।

इति श्रीमत्साधनायवधीये सर्वदर्शनसंग्रह औलूक्यदर्शनम् ॥

* व. पु. टि.—विमतं ततः भावो भवितुमर्हति न जानुलिखितप्रत्ययवेद्यत्वात्प्रवृत्तदिति ।
 + घ. पु. टि.—प्रमवायादिसंबन्धज्ञान्यत्वे सति संबन्धवानित्यर्थः । + घ. पु. टि.—भाव-
 निरूपितः ।

१ च. 'नास' । २ क. 'यत्वं न । अयोगाभावात् इ' । ग. 'द्यत्वं योगो भाव इ' ।
 घ. 'द्यत्वेन आश्लोका इ' । ङ. 'द्यत्वायोगो भाव इ' । च. 'द्यत्वं न चात्र प्रयोगाभावा-
 दिति । ३ ख. घ. वयोः । ङ. वाना । ४ घ. 'हेऽपि य' । ५ व. 'णस्य रत्वाद्ङा-
 स्यात्' । ६ क. ख. घ. 'प्रिकत्वव' । ७ क. ग. घ. 'काणदः । ८ क. ख. ग. + भ्या-
 न्भाव' । ९ क. ख. 'गीन्यो' ।

अथाक्षपाददर्शनम् ॥ ११ ॥

तत्त्वज्ञानाद्दुःखात्यन्तोच्छेदलक्षणं निःश्रेयसं भवतीति * समानतन्त्रेऽपि प्रतिपादितम् । तदाह सूत्रकारः—प्रमाणप्रमेयेत्यादितत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसाधियम इति । इदं न्यायशास्त्रस्याऽऽदिमं सूत्रम् । न्यायशास्त्रं च पञ्चाध्यायात्मकम् । तत्र प्रत्यध्यायैर्नाह्निकद्वयम् । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भगवता गौतमेन प्रमाणाद्विपर्ययवकलक्षणनिरूपणं विधाय द्वितीये वादादिसप्तपर्यय-लक्षणनिरूपणं कृतम् । द्वितीयस्य प्रथमे संशयपरीक्षणं प्रमाणचतुष्टयामापाण्य-शङ्कानिराकरणं च । द्वितीयेऽर्थापत्त्यादेरन्वर्भावनिरूपणम् । तृतीयस्य प्रथम आत्मशरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणम् । द्वितीये बुद्धिमनःपरीक्षणम् । चतुर्थस्य प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रत्यभावफलदुःखावर्गपरीक्षणम् । द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपण-मवयव्यादिनिरूपणं च । पञ्चमस्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणम् । द्वितीये निम्न-स्थानभेदनिरूपणम् ।

मानार्थानां भेयसिद्धिरिति न्यायेन प्रमाणस्य प्रथममुद्देशे तदनुसारेण लक्षणस्य कथनीयतया प्रथमोद्दिष्टस्य प्रमाणस्य प्रथमं लक्षणं कथयते—(१) साध-नाश्रयाद्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणम् । एवं च प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं परमेश्वरप्रामाण्यं सैगृहीतं भवति । यदचकथत्सूत्रकारः—मन्त्रायुर्वेत्प्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति (गौ० सू० २ । १ । ६७) । तथा च न्याय-धर्मन्यायपाराचारपारदृशा विश्वविरुधार्तकीर्तिरुदयनाचार्योऽपि^१ न्यायकुसुमाञ्जली चतुर्थे स्तबके—

मितिः सम्पक्षपरिच्छित्तिस्तद्धता च प्रमातृता ।

तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ (४ । ५) इति ।

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वाराण्येक्षस्थौ

भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्तौविवस्तुंक्रमः ।

लेशादृष्टिनिमित्तैर्दृष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कानुषः

शङ्कान्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥ (४ । ६) इति ।

तच्चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् । (२) प्रमायां यद्धि प्रतिभासते

* घ. पु. टि.—न्यायतन्त्रे ।

१ सू. 'दकल' । २ ग. 'माणप्र' । ३ क.—ग. ड. च. 'यस्याऽऽहनि' । ४ क. ख. घ. 'णर' । द्वि । ५ घ. 'यप्र' । ६ ख. 'षं' 'प्रत्य' । ७ ख. 'न प्रथ' । ८ ख. घ. 'माणव्या' । ९ च. 'रमपा' । १० ड. —च. 'यपा' । ११ ग. 'तस्फ तिरु' । १२ क.—ड. 'वि कु' । १३ घ. 'स्तानिके वस्तुनि । ले' । १४ क. 'स्तु कर्म । ले' । ख. 'स्तुनिः ले' । ग. 'स्तुत्करे । ले' । १५ घ. 'तदृष्टि' । १६ क.—ड. 'त । प्रमेयं द्वा' ।

तत्प्रमेयम् । वच्च द्वादशप्रकारम् । आत्मशरीरेन्द्रियार्थवृत्तिभ्रमः प्रवृत्तिदोषप्रत्य-
 भावफलदुःखापवर्गभेदात् । (३) अनवधारणात्मकं ज्ञानं संशयः । स त्रिविधः ।
 साधारणधर्मासाधारणधर्माविप्रतिपत्तिलक्षणभेदात् । (४) यमधिकृत्य प्रवर्तन्ते
 पुरुषास्तत्प्रबोधनम् । तद्द्विविधम् । दृष्टादृष्टभेदात् । (५) व्याप्तिसंवेदनभूमि-
 दृष्टान्तः । स द्विविधः । साधर्म्यवैधर्म्यभेदात् । (६) प्रामाणिकत्वेनाभ्युपग-
 तोऽर्थः सिद्धान्तः । स चतुर्विधः । सर्वत्रन्वप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमभेदात् ।
 (७) परार्थानुमानवाक्यैकदेशोऽवयवः । स पञ्चविधः । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणो-
 पनयनियमनभेदात् । (८) व्याप्यारोपेणं व्यापकारोपस्तकः । स चैकादश-
 विधः । व्याघातत्माश्रयेत्तराश्रयचक्रकाश्रयानवस्थाप्रतिबन्धिकल्पनालाघव-
 कल्पनागौरवोत्सर्गापवादवैजात्यभेदात् । (९) यथार्थानुभवपर्याया प्रभिति-
 निर्णयः । स चतुर्विधः । साक्षात्कृत्यनुमित्युपमितिशब्दभेदात् । (१०)
 तत्त्वनिर्णयकालः कथाविशेषो वादः । (११) उभयसाधनवर्ती विजिगीषु-
 कथा जल्पः । (१२) स्वपक्षस्थापनहीनः कथाविशेषो वितण्डा । कथा
 नाम वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । (१३) असाधको हेतुत्वेना-
 भिमतो हेत्वाभासः । स पञ्चविधः । सव्यभिचारिविरुद्धप्रकरणसप्तसाध्यसमाप्ती-
 तकालभेदात् । (१४) शब्दवृत्तिव्यत्ययेन प्रतिषेधहेतुश्छलम् । तत्रिविधम् ।
 अभिधानतात्पर्योपचारवृत्तिव्यत्ययभेदात् । (१५) स्वव्याघातकमुत्तरं जातिः ।
 सा चतुर्विंशतिविधा । साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्णयावर्णयाविकल्पसाध्यप्राप्त्य-
 प्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्वानुत्पत्तिसंशयप्रकर्षहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपल-
 ब्धिनित्यानित्यकौर्यसमभेदात् । (१६) पराजयनिमित्तं निग्रहस्थानम् ।
 तद्द्वाविंशतिप्रकारम् । प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासंन्यासहेत्व-
 न्तरार्थान्तरनिरर्थकाविज्ञातार्थापार्थकाप्राप्तकालन्यूनानाधिकपुनरुक्ताननुभाषणाज्ञा-
 नाप्रतिभाविश्लेषमतानुज्ञापर्थनुयोर्ज्योपेक्षणनिरनुयोर्ज्यानुयोगापसिद्धान्तहेत्वाभास-
 भेदात् । अत्र सर्वान्तर्गणिकस्तु विशेषस्तत्र शास्त्रे विस्पष्टोऽपि विस्तरभिया-
 न प्रस्तूयते ।

ननु प्रमाणादिषदार्यषोडशके प्रतिपाद्यमाने कथमिदं न्यायशास्त्रमिति
 व्यपदिश्यते । सत्यम् । तथाऽप्यसाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन

१ च. 'पकारणभे' । २ क. ड.—च. 'प व्यां' । ३ स. 'नगौ' । ४ क.—ग. ड. च.
 'पनाही' । ५ घ. 'हीनक' । ६ क.—ग. ड. च. शब्दत्रु' । ७ क. 'शक्तिधा । स. ग. घ.
 'शक्तिः सां । ८ घ. 'वर्णावर्णवि' । ९ क. घ.—च. 'रणाहं' । १० घ. 'यभे' । ११ स. 'च्योऽङ्ग' ।

व्यायस्य परार्थानुमानापरपर्यायस्य सकलविद्यानुग्राहकतया सर्वकर्मानुष्ठान-
साधनतया प्रधानत्वेन तथा व्यपदेशो युज्यते । तथोऽभाषि सर्वज्ञेन सोऽयं
परमो व्यायो विप्रतिपन्नपुंस्वं प्रतिपादकत्वात् । तथा प्रवृत्तिहेतुत्वाच्चेति
(गौ० सू० वा० १ । १० । १) । षक्षिलस्वामिना च सेयमान्वीक्षिकी विद्या
प्रमाणादिभिः पदार्थैः प्रविभज्यमाना-

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्येद्देशे परीक्षिता ॥ (न्या० सू० भा० १।१।१)इति।

ननु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं भवतीत्युक्तम् । तत्र किं तत्त्वज्ञानादनन्तरमेव
निःश्रेयसं संपद्यते । नेत्युच्यते । किंतु तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्या-
ज्ञानानामुत्तरेऽपराधये तद्वन्तरापायादपवर्ग इति । तत्र मिथ्याज्ञानं नामाना-
त्मनि देहादावात्मबुद्धिः । तदनुकूलेषु रागः । तत्प्रतिकूलेषु द्वेषः । वस्तुतस्त्वात्मनः
प्रतिकूलमनुकूलं वा न किंचिद्देहत्वस्ति । परस्परानुबन्धित्वाच्च रागादीनां मूढो
रंज्यति रक्तो मुह्यति मूढः कुप्यति कुपितो मुह्यतीति । ततस्तेर्षभैः प्रेरितः
प्राणी प्रतिषिद्धानि शरीरेण हिंसास्तेयादीन्वाचरति । वाचाऽनुतादीनि । मनसा
परद्रोहादीनि । सेयं पापरूपा प्रवृत्तिरधर्मः । शरीरेण प्रशस्तानि दानपर-
परित्राणादीनि । वाचा हितसत्यादीनि । मनसाऽजिघांसादीनि । सेयं पुण्यरूपा
प्रवृत्तिधर्मः । सेयमुभयीं प्रवृत्तिः । ततः स्वानुरूपं प्रशस्तं निन्दितं वा जन्मं पुनः
शरीरैर्देः प्रादुर्भावः । तस्मिन्सति प्रतिकूलवैदनीयतया बाधनात्मकं दुःखं
भवति । न ह्यप्रवृत्तस्य दुःखं प्रापद्यत इति कश्चित्प्रपद्यते । त इमे मिथ्या-
ज्ञानादयो दुःखान्ता अविच्छेदप्रवर्तमानाः संसारशब्दार्थो घटीचैकवान्नि-
रवधिरनुवर्तते । यदा कश्चिपुरुषबौरेयः पुरालुप्तसुलतपरिपाकवशादाचार्यो-
पदेशेन सर्वमिदं दुःखायैतन्नं दुःखानुफलं च पश्यति तदा तत्सर्वं हेयत्वेन
बुध्यते । ततस्तन्निवर्तकप्रविद्यादि निवर्तकप्रवृत्तिभिश्छति । तन्निवृत्त्युपायश्च तत्त्वज्ञा-
नमिति । केस्यचिच्चतसृभिर्विधाभिर्विभक्तं प्रमेयं भावयतः सम्यग्दर्शनपदवैदनी-

१ ख. घ. °था च. स। २ घ. °आ निरूपितः। वि। ३ ख. °रुषार्थप्रतिपा। क. ग. ड.-
च. °रुषप्रतिपा। ४ ख. विद्यादे। ५ क. ग. °चित्त्वमस्ति। ख. °चित्तत्त्वमस्ति। ड.-च.
°चित्सम्पत्ति। ६ क. ख. ग. घ. °रञ्जति। ७ घ. धर्मोऽनुकूलरागादिभिस्तैः प्रेरितो धर्ममा-
वहति। श। ८ ड.-च. °साहिंसा। ९ क. ग. ड.-च. °यी वृ। १० ख. घ. °वृत्तिः।
स्वा। घ. °वृत्तिः। स्वा। ११ च. °न्म संपाद्यति पु। १२ च. °रादेर्जन्म प्रा। १३
क-ड. °था वासना। १४ क. ख. घ. °प्रत्याप। १५ च. °द्वयिन्त्रष। १६ क. ग.
°यते दुः। १७ ख. वा। १८ क. ख. ग. घ. कञ्चित्च।

यतया तत्त्वज्ञानं जायते । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति । मिथ्याज्ञानापाये दोषा
अपयान्ति । दोषापाये प्रवृत्तिरपैति । प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति । जन्मापाये दुःख-
मत्यन्तं निवर्तते । साऽऽत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरपवर्गः । निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं
नाम निवर्त्यसजातीयस्य पुनस्तत्रानुत्पाद इति । तथा च परमर्षे सूत्रम्—दुःख-
जन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरौपायादपवर्गः (गौ० सू०
१ । १ । २) इति ।

ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतर्द्ध्यापि * कफोणिगुडायितं वर्तते ।
तत्कथं सिद्धवत्कृत्य व्यवहियत इति चेन्मैवम् । सर्वेषां मोक्षवादिनामपवर्ग-
इश्यायापात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्यस्यार्थस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया
घण्टापथत्वात् । तथाहि—आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽ-
स्तीत्येतावत्तावदाविवादम् । अथ मन्येथाः—शरीरादिवदात्माऽपि दुःखहेतुत्वा-
दुच्छेद्य इति तन्न संगच्छते । विकल्पानुपपत्तेः । किमात्मा ज्ञानसंतानो विव-
क्षितस्तदतिरिक्तो वा । प्रथमे न विप्रतिपत्तिः । कः खल्वनुकूलमाचरति प्रति-
कूलमाचरेत् । द्वितीये तस्य नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानैव । अनित्यत्वे
प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । व्यवहारानुपपत्तिश्चाधिकं दूषणम् । न खलु कश्चित्पेक्षावा-
नात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वतः प्रियतमस्याऽऽत्मनः समुच्छेदाय
प्रयतते । सर्वो हि प्राणी सति धर्मिणि मुक्तं इति व्यवहरति ननु । धर्मिनिवृत्तौ
निर्मलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञानवादिवादे + सामान्यभावः सामानाधि-
करणानुपपत्तिश्च । भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टम् । तच्च क्षणभङ्गपक्षे
स्थिरैकाधारासंभवाल्लङ्घनाभ्यासादिवदनासादितप्रकर्षं न स्फुटमभिज्ञानमभि-
जनयितुं प्रभवति । सोपप्लवस्थ ज्ञानसंतानस्य बद्धत्वे निरुपप्लवस्य च मुक्तत्वे
यो बद्धः स एव मुक्त इति सामानाधिकरण्यं न संगच्छते । आत्ररणमु-
क्तिर्मुक्तिरिति जैनजनाभिमतोऽपि मूर्खो न निसर्गतो निरर्गलः । अङ्ग-
भवान्पृष्टो व्याचष्टां किमावरणम् । धर्माधर्मभ्रान्तय इति चेदिष्टमेव । अथ
देहमेवाऽऽवरणम् । तथा च तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुक्रस्येवाऽऽत्मनः सत-
तोर्ध्वगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यम् । किमयमात्मा मूर्तोऽभूर्तो वा ।

* घ. पु. टि.—कया युक्त्या । अत्यन्तगूढायितम् । + घ. पु. टि.—सामान्यभावे ।

१ क.—ऊ. °की नि° । २ ख. निवृत्त्यसं° । ३ क.—ऊ. °राभावाद° । ४ ख. ग. घ.
°यादिति दुः° । ५ घ. °दभिधायिकपोणागु° । ६ ख. कपोणायितं प्रव° । ७ च. °वं
शङ्कृष्टाः । सं° । ८ क.—ऊ. °तिश्चा° । ९ क.—ऊ. °णी मु° । १० ख. °क्तये व्य° ।
११ क. ख. ग. घ. न तु । १२ घ. °वज्ञा° । १३ घ. °र्गो निसर्गतो न नि° । १४ क.
भे.—च. निर्ग° । १५ ख. °चष्टा कि° ।

प्रथमे निरवयवः सावयवो वा । निरवयवत्वे निरवयवो मूर्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्मवदात्मधर्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसजेत् । सावयवत्वे यत्सावयवं तदनित्यमिति * व्याप्तिबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसरेताम् । अमूर्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव । चलनारिक्तिकायाः क्रियाया + मूर्तत्वप्रतिबन्धात् । पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चार्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेदविवादः । ऐश्वर्यं चेत्सातिशयतया तदृक्षतया च प्रेक्षावर्तौ नाभिमतम् । प्रकृतिपुरुषान्यत्वरूपातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति सांख्यारूपातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽस्त्येव । विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेत्येतावदवशिष्यते । तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते । पुरुषस्य कौटरर्थवस्थाननिरोधापातात् । नापि प्रकृत्याश्रयः । अचेतनत्वात्तस्याः । किञ्च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा विवृत्तिस्वभावा वा । आद्येऽनिर्गोक्षः । स्वभावस्यानपायात् । द्वितीये संप्रति संसारोऽस्तमियात् । नित्यानरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्वज्ञाद्यभिमतेऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव । परंतु नित्यसुखं न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते । श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेत् । योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनधकाशात् । अवकाशे वा ग्रावंह्वयेऽपि तंथाभावप्रसङ्गनात् ।

ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकग्रस्तस्य सौवीररुचिमनुभावयतीति चेत्तदेतन्नाटकपक्षपतितं त्वद्द्वय इत्युपेक्ष्यते । सुखस्य सातिशयतया सदृक्षतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवद्दुःखपक्षनिक्षेपात् । नन्वेकमनुसंधित्सतोऽपरं प्रच्यवत् इति न्यायेन दुःखवत्सुखमप्युच्छिद्यत इत्यकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः । सुखसंपादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तन्नायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्तमानेषु साम्यापातात् । तथाहि—न्यायोपार्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखस्वधोताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि । अन्यायोपार्जितेषु तु यद्गविष्यति तन्मनसाऽपि

*घ. पु. टि.—मूर्तसंबन्धात् । + घ. पु. टि.—आरनालकसौवीरमित्यमरः ।

१ ख. वा निरवयवो । २ ख. प्रसंजेत । घ. प्रसज्येत । ३ घ. 'दृशत' । ४ घ. 'वद्विकल्पासहतया मुक्तेर्दुर्मिरूपत्वापत्तेः । प्र° च. 'वदनुपादेयतयैव स्यात् । प्र° । ५ क. 'तामभि' । ६ क. घ.—च. 'दोऽभ्युपेयते । वि° । ७ क.—ग. ड. च. 'स्थ्यात्स्था' । ८ क. 'ति भावस' । ख. ग. 'ति भादस' । घ. 'ति भगवत्सर्व' । ९ क.—ग. ड. च. 'वयुवे' । १० घ. तथोपलम्भावकाशप्र° ११ क.—ग. ड. 'नुभवती' । घ. 'नुसरती' । १२ ड.—च. 'या प्रत्यक्ष' । १३ ख. ग. 'र्थनप' । १४ क. ग. ड.—च. 'स्वमित्युच्छि' ।

चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत्स्थानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदांकुर्वन्तु विदांवरा भवन्तः । तस्मात्परिशेषात्परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणाऽऽत्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधैरेयस्य दुःस्वनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम् ।

नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा । न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते । रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमानम् । तद्व्यापिलिङ्गाभावात् । नाऽऽगमः । विकल्पासहत्वात् । किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्येऽपसिद्धान्वापातः । द्वितीये परस्पराश्रयापातः । उपमानादिकमर्थक्यशङ्कम् । नियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः शशविपाणायत इति चेतदेतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुम्भवत् । न चायमसिद्धो हेतुः । सावयवत्वेन तस्य सुसाधनत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वम् । अवयवसंयोगित्वमवयवसमवापित्वं वा । नाऽऽद्यः । गगनादौ व्यभिचारात् । न द्वितीयः । तन्तुत्वादावभैकान्त्यात् । तस्मादनुपपत्तमिति चेन्नैवं वादीः । समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अत्रान्तरमहत्त्वेन वा कार्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि विरुद्धो हेतुः । साध्यविपर्ययव्याभेदभावात् । नाप्यनैकान्तिकः । पक्षादत्यत्र वृत्तेरदर्शनात् । नापि कालात्प्रयापदिष्टः । बाधकानुपलम्भात् । नापि सत्प्रतिपक्षः । प्रतिपदादर्शनात् । ननु नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वाद्गगनवादिनि चैतत्पररीक्षाक्षमभीक्ष्यते । न हि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गेशाचः प्रतिपदो भवति । अनन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्याद् । तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्न । अस्मिन्नेः । नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्कङ्कुरः संभवी । अनुकूलतर्कसंभवात् । यद्ययमकर्तृकः स्यात्कार्यमपि न स्यात् । इह जगति नास्त्येव तत्कार्यं नाम यत्कारकचक्रमर्धधीर्याऽऽत्मानमासादयेदित्येतद्विवादम् । तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्थादम् । कर्तृत्वं चेतारकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोजकत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवं च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणकार्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूः प्रसादः । तथैव निरदङ्गि संकराकिंकरणे—

१ ख. 'मवच्छा' । २ ख. 'स्मात्परमे' । ३ क. 'द्व्यापिलि' । ४ घ. 'शङ्कनीयमतिद्वि' । ५ ख. 'शङ्कमधि' । ६ ख. घ. 'स्य सां' । ७ क. ग. ड. च. 'त्ययोप' । ८ क. ख. ग. 'दः साध' । ९ घ. 'दः साध्याभावासा' । १० च. 'ङ्गभावः' । १० क. ख. 'सिद्धे ना' । ग. 'सिद्धेना' । ११ च. 'वसेयमात्मा' । १२ ख. घ. 'शेषाहि' । १३ ख. 'थाहि नि' ।

अनुकूलैर्न तर्केण सनाथे सति साधने ।

साध्यव्यापकताभङ्गान्पक्षे नोपाधिसंभवः ॥ इति ।

यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागतीति चेदी-
श्वरसिद्धयसिद्धिभ्यां व्याघातः । तदुदितमुदयनेन—

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।

आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धवा ॥ (न्या०कु० ३।५) इति ।

न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः । ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहंतत्वात् । स्यादे-
तत् । परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः किमर्था । स्वार्था परार्था वा । आद्ये-
पीष्टप्राप्त्यर्थाऽनिष्टपरिहारार्था वा । नाऽऽद्यः । अजातसकलकामस्य तदनुपपत्तेः ।
अत एव न द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । कः खलु परार्थं प्रवर्तमानं
प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत काश्चित् प्रत्या-
चक्षीत । तर्हि सर्वान्प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः । न दुःखशबलान् ।
करुणाविरोधान् । स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखमंहाणेच्छा हि कारुण्यम् । तस्मादी-
श्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्यैः—

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।

जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेत् ॥ इति ।

अत्रोच्यते । नास्तिकशिरोमणे तावदीर्ष्याकवायिते चक्षुषी निमील्य परि-
भावयतु भवान् । करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव । न च नितसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः ।
सृज्यप्राणिभूतसुभूतदुःभूतपरिपाकविशेषाद्वैषम्योपपत्तेः । न च स्वातन्त्र्यभङ्गः
शङ्कनीयः । स्वाङ्गं स्वव्यवधाषकं न भवतीति न्वायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात् ।
'एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे' (तै० सं० १।८।६) इत्यादि-
रागमस्तत्र प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधिं समाधत्स्वेति चेत्-
स्यानुत्थानात् । किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञतौ वा । नाऽऽद्यः । आग-
मस्येश्वरधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः । नापि ज्ञतौ ।
परमेश्वरस्याऽऽगमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् । नापि तदनित्यत्व-
ज्ञतौ । आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्मोपेतत्वादिना सुगमत्वात् । तस्मान्निव-
र्तकधर्मानुष्ठानवशादीश्वरप्रसादसिद्धावभिपक्षेष्टतिद्धिरिति सर्वमवदातम् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीक्षे सर्वदर्शनसंग्रहेऽक्षराददर्शनम् ॥

१ क. स्व. घ. 'रुच्यते । इ' । २ क.-ग. च. 'हतः स्यात् । तदे' । घ. 'हतेः । स्या' ।

३ च. 'ष्टमङ्गार्था । ४ ड. 'प्रहणे' । ५ ड.-घ. 'न्दो हि प्र' । ६ क. ग. घ. 'गञ्चासु' ।

७ स्व. 'सु । एवं । ८ स्व. घ. 'रमानाधी' । ग. 'रगायाधी । ९ च. 'स्याऽऽन्वाधी' ।

अथ जैमिनिदर्शनम् ॥ १२ ॥

ननु धर्मानुष्ठानवशाद्भिमत्तर्धर्मसाद्धिरिति जेगीयते भवता । तत्र धर्मः किंलक्षणकः किंप्रमाणक इति चेदुच्यते । श्रूयतामयधानेन । अस्य पञ्चस्य प्रतिवचनं प्राच्यां भीमांसायां प्रादर्शि जैमिनिना मुनिना । सा भीमांसा द्वादशलक्षणी । तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादनन्वस्मृतिर्नामधेयार्थकस्य शब्दराशेः प्रामाण्यम् । द्वितीये कर्मभेदोपोद्घातप्रमाणापवादप्रयोगभेदरूपोऽर्थः । तृतीये श्रुतिलिङ्गवाक्यादिविरोधप्रतिपत्तिकर्मनारभ्याधीतबहुप्रधानोपकारकप्रयाजादियाजमानचिन्तनम् । चतुर्थे प्रधानप्रयोजकत्वाप्रधानप्रयोजकत्वजुहूर्णतादिकलराजसूयगतजघन्याङ्गक्षय्यतादिचिन्ता । पञ्चमे श्रुत्यादिक्रमतद्विशेषवृद्धचवर्धनप्राबल्यदौर्बल्याचिन्ता । षष्ठेऽधिकारितद्धर्मद्रव्यप्रतिनिध्यर्थलोपनप्रायश्चित्तसन्देशवृद्धिविचारः । सप्तमे प्रत्यक्षवचनातिदेशशेषनामलिङ्गातिदेशविचारः । अष्टमे स्पष्टास्पष्टप्रबललिङ्गातिदेशापवादाविचारः । नवमे ऊहविचारारम्भसामोर्हपन्त्रोहतप्रसङ्गागतविचारः । दशमे बाधहेतुद्वारलोपविस्तारबाधकारणकार्यैकत्वसमुच्चयग्रहादिसामप्रकीर्णनञर्थविचारः । एकादशे तन्त्रोपोद्घाततन्त्रावापतन्त्रप्रपञ्चनोवापप्रपञ्चनाचिन्तनानि । द्वादशे प्रसङ्गन्विनिर्णयसमुच्चयविकल्पविचारः । तत्राथातो धर्मजिज्ञासेति (जै० सू० १ । १ । १) प्रथममाधिकरणं पूर्वभीमांसारम्भोपपादनपरम् । अधिकरणं च पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः । ते च पञ्चावयवा विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तसंगतिरूपाः ।

तत्राऽऽचार्यमतानुसारेणाधिकरणं निरूप्यते । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्येतद्वाक्यं विषयः । चोदनालक्ष णोऽर्थो धर्मः (जै० सू० १ । १ । २) इत्यारभ्यान्वाहार्यं च दर्शनात् (जै० सू० १ । २ । ४ । ४०) इत्येतदन्तं जैमिनीयं धर्मशास्त्रमनारभ्यमारभ्यं वेति संदेहः । अध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वदृष्टार्थत्वाभ्याम् । तत्रानारभ्यमिति पूर्वः पक्षः । अध्ययनविधेरर्थवबोधलक्षणदृष्टफलकत्वानुपपत्तेः । अर्थवबोधार्थमध्ययनविधिरिति वदन्वादी प्रष्टव्यः—किमत्यन्तप्रमातमध्ययनं विधीयते किंवा पाक्षिकमद्घातवन्नियम्यत इति । न तावदाद्यः । विद्वांसपदं वेदाध्य-

१ ख. 'तसि' । २ क. ग. 'तिमन्त्रना' । ३ ख. 'मानं चि' । ४ च. 'हृपूर्ण' ।

५ ख. 'ल्यचि' । ६ क. ग.—च. 'त्यक्षाव' । ७ ख. 'हत' । ८ च. 'न्त्रोऽन्यत' । ९

ख. 'नाम' । १० क. 'र्थदृ' । ११ घ. 'व.दास्पदं ।

यनमर्थावबोधहेतुरध्ययनत्वाद्भारताध्ययनवादित्यनुमानेन विध्यनपेक्षतर्या प्राप्त-
त्वात् । अस्तु तर्हि द्वितीयो यथा नस्वविदलनादिना तण्डुलनिष्पत्तिसंभवा-
त्पाक्षिकोऽवघातोऽवश्यं कर्तव्य इति विधिना नियम्यते । तथा लिखितपाठे-
नार्थज्ञानसंभवात्पाक्षिकमध्ययनं विधिना नियम्यत इति चेन्नैतच्चतुरस्रम् । दृष्टा-
न्तदार्षान्तिकयोर्वैधर्म्यसंभवात् । अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैः पिष्टपुरोडाशा-
दिकरणेष्वान्तरापूर्वद्वारा दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वमुत्पादयतो नापरथा । अतोऽपूर्व-
मवघातस्य नियमहेतुः । प्रकृते लिखितपाठजन्येनाध्ययनजन्येन वाऽर्थावबोधेन
ऋत्वंनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्त्येव । तस्मादर्थावबोधहेतुविचारशा-
स्त्रस्य वैधर्म्यं नास्तीति । तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत्स्वर्गफल-
कोऽक्षरग्रहणमात्रविधिरिति भवान्परितुष्यत । विश्वजिन्यायेनाश्रुतस्यापि स्व-
र्गस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । यथा स स्वर्गः सर्वान्प्रत्याविशिष्टत्वात् (जै०
सू० ४।३।१३) इति विश्वजित्यश्रुतमप्यधिकारिणं संपादयता तद्विशेषणं स्वर्गः
फलं युक्त्या निरणायि तद्वदध्ययनेऽप्यस्तु । तदुक्तम्—

विनाऽपि विधिना दृष्टलाभाच्च हि तदर्थता ।

कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादिवत् ॥ इति ।

एवं च सति वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतिरनुगृहीता भवति । अत्र हि वेदा-
ध्ययनसमावर्तनयोर्व्यवधानमवगम्यते । तावके मते त्वधीतेऽपि वेदे धर्मवि-
चाराय गुरुकुले वस्तव्यम् । तथा सत्यव्यवधानं बाधेत् । तस्माद्विचारशा-
स्त्रस्य वैधर्माभावात्पाठमात्रेण स्वर्गसिद्धेः समावर्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्र-
मनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः ।

सिद्धान्तस्त्वन्यतः प्राप्तत्वादप्राप्तविधित्वं माऽस्तु । नियमविधित्वपक्षस्तु
बज्रहस्तेनापि नापहस्तयितुं पार्थते । तथाहि—त्वाध्यायोऽध्येतव्य इति
तव्यप्रत्ययः प्रेरणापरपर्यायां पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाभाव्यामभिधाभावना*
प्रत्याशयति । सा ह्यर्थभावनार्थाभाव्यमाकाङ्क्षति । न तावत्समानपदोपात्तमध्य-
यनं भाव्यत्वेन परिरमते । अध्ययनशब्दार्थस्य स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वस्य बाङ्म-
नसव्यापारस्य क्लेशार्थकस्थ भोव्यत्वासंभवात् । नापि समानवाक्योपात्तः

* घ. प. टि.—शाब्दी भावनाम् ।

१ घ. 'हेत्यध्य' । २ क.—इ. वात् । अ० । ३ ख. 'रमपू' । ४ ख. नास्त्येव । ५
क. ख. ग. 'णवि' । ६ ग. बाध्यते । ७ क. 'वर्नां साऽपि भां' । ग. वना साऽपि भां ।
८ घ. नाभां । ९ क.—ग. ड. च. 'यनभाभ्यं प' । १० ख. ग. च. 'नं भाक्य-
भावं प' । ११ ख. ग. भाव्यभावात् । घ. भाव्यासं ।

स्वाध्यायः । स्वाध्यायशब्दार्थस्य वर्णराशेर्नित्यत्वेन विभ्रुत्वेन चोत्पत्त्यादीनां चतुर्णां क्रियाफलानामसंभवात् । तस्मात्सामर्थ्यमाप्तोऽवबोधो भाव्यत्वेनावति-
तिष्ठते । अर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियत इति न्यायेन दर्शपूर्णमासादिविधयः स्व-
विषयावबोधमपेक्षमाणाः स्वार्थबोधे स्वाध्यायं विनियुञ्जते । अध्ययनविधिश्च
लिखितपाठादिव्यावृत्त्याऽध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्यावगमयति । तथा च यथा
दर्शपूर्णमासादिजन्यं परमापूर्वमवघातादिजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकं तथा-
समस्तक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यमपूर्वं कल्पयिष्यति ।
नियमादृष्टानिष्टौ विधिभ्रवणवैकल्यमापद्येत । न च विश्वजिन्यायेन फलकल्प-
नाऽवकल्प्यते । अर्थावबोधे दृष्टे फले सति फलान्तरकल्पनाया अयोगात् ।
तदुक्तम्—

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना ।

विधेस्तु नियमार्थत्वान्नाऽऽनर्थक्यं भविष्यति ॥ इति ।

ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि साङ्गवेदाध्यायिनः पुरुषस्यार्थाव-
बोधसंभवाद्विचारशास्त्रस्य वैकल्यमिति चेत्तदसमञ्जसम् । बोधमात्रसंभवेऽपि
निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् । तद्यथा—अक्ताः शर्करा उपदधाति (तै० ब्रा०
३-१२-५) इत्यत्र घृतेनैव न तैलादिनेत्यर्थं निर्णयो व्याकरणेन निगमेन
निरुक्तेन वा न लभ्यते । विचारशास्त्रेण तु तैजो वै घृतमिति वाक्यशेषवशा-
दर्थनिर्णयो लभ्यते । तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् । न च वेदमधीत्य
स्नायादिति शास्त्रं गुरुकुलनिवृत्तिपरं व्यवधानप्रतिबन्धकं बाध्येतेति मन्तव्यम् ।
स्नात्वा भुङ्क्त इतिवत्पूर्वापरीभावसमानकर्तृकत्वमात्रप्रतिपत्त्याऽध्ययनसमावर्त-
नयोर्नैरन्तर्यामिप्रतिपत्तेः । तस्माद्विधिसामर्थ्यादेवाधिकरणसहस्रात्मकं पूर्वमीमांसा-
शास्त्रमारम्भणीयम् ।

इदं चाधिकरणं शास्त्रेणोपोद्घातत्वेन संबध्यते । तद्वाह—

चिन्तां प्रकृतसिद्धयर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते ॥ इति ।

इदमेवाधिकरणं गुरुमतमनुसृत्योपन्यस्यते—अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्या-
पयीतेत्यत्राध्यापनं नियोगविषयः प्रतिभासते । नियोगश्च नियोज्यमपेक्षते ।
कश्चात्र नियोज्य इति चेदाचार्यकक म एव । संमानन० (पा० सू० १।३।३६)

१ क.—ह. 'विष' । २ ख. 'षयस्वविषया' । घ. 'षयः स्वविषया' । ३ घ. 'माणाः
स्वावबो' । ङ.—च. 'माणास्तस्वबो' । ४ ख. च द' । ५ क. ख. 'वर्णं वै' । ६ घ.—ह.
'स्याव' । ७ क.—ग. ह. च. 'त्यर्थनि' । ८ ङ. 'न्तर्यप्र' । ९ ख. 'पनविनि' ।

इत्यादिना पाणिन्यनुशासनेन ऽऽचार्यके गम्भिराने नयतेर्धातोरात्मनेपदस्य विधानात् । उपनयने षोऽङ्गोऽङ्गः स एवाध्यापनेऽपि । तयोरेकप्रयोजनत्वात् । अत एतौकं मनुना मुनिना—

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।

साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

(म० स्मृ० २ । १४०) इति ।

तथाऽऽचार्यकर्तृकप्रध्यासनं माजवककर्तृकेणाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाध्ययनानुष्ठानं सेत्स्यति । प्रयोज्यव्यापारमन्तरेण प्रयोजकव्यापारस्यानिर्वाहात् । तर्ह्यधेतव्य (तै० आ० २ । १५) इत्यस्य विधित्वं न सिध्यतीति चेन्मा सैत्सीत्का नो हानिः । पृथगध्ययनविधेरभ्युपगमे प्रयोजनाभावात् । विधिवाक्यस्य नित्यानुवादत्वेनाप्युपपत्तेः । तस्मादध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपग्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षौ प्रकारान्तरेण प्रदर्शनीयौ ।

विचारशास्त्रमवैधत्वेनानारब्धव्यमिति पूर्वपक्षो वैधत्वेनाऽऽरब्धव्यमिति राखान्तः । तत्र वैधत्वं वदता वदितव्यं किमध्यापनविधिर्माणवकस्यार्थावबोधमिति भ्रुङ्के किंवा पाठमात्रम् । नाऽऽद्यः । विनाऽप्यर्थावबोधेनाध्यापनसिद्धेः । न द्वितीयः । पाठमात्रे विचारस्य विषयप्रयोजनयोरसंभवात् । आपाततः प्रतिभातः संदिग्धोऽर्थो विचारशास्त्रस्य विषयो भवति । तथा सति यत्रार्थावगतिरेव नास्ति तत्र संदेहस्य का कथा । विचारफलस्य निर्णयस्य प्रत्याशा दूरत एव । तथा च यदसंदिग्धमप्रयोजनं न च तत्पेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरैः । समनस्कोन्द्रियसंनिकृष्टः स्पष्टालोकमध्यमध्यासीनो घट इति न्यायेन विषयप्रयोजनयोरसंभवेन विचारशास्त्रमनारब्धव्यमिति पूर्वः पक्षः ।

अध्यापनविधिनाऽर्थावबोधो मा प्रयोजि । तथाऽपि साङ्गवेदाध्यापिनो गृहीतपदपदार्थसंगतिकस्य पुरुषस्य पौरुषेयेष्विव प्रबन्धेष्वाम्नायेऽप्यर्थावबोधः प्रामोत्येव । ननु यथा विषे भुङ्क्षेत्तत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्ष्यते माऽस्य गृहे भुक्त्वा इति भोजनपतिषेधस्य मातृवाक्यतात्पर्यविषयत्वात् । तथाऽऽम्नायार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावदोषः प्राचीनः प्रादुःप्यादिति चेन्मैवं

१ घ. °ना । उ° । २ च. °जः । सकल्पं स° । ३ घ. °युक्तैवा° । ४ च. न प्रसि° । ५ क.-ङ. °धित्वस्य । ६ च. पूर्वपक्षसिद्धान्तौ । ७ च. °धनम्° । ८ क. ग. घ. प्रयुञ्जते । ख. च. प्रयुज्यन्ते । ९ च. °नाध्ययन° । १० क.-ङ. °स्त्रवि° । ११ च. °त्राव° । १२ घ. °ग. उ. च. °दिश्वप° । १३ घ. उ. च. °रः । यथा स° । १४ ख. अध्ययन° ।

वैचः । दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्वैषम्यसंभवात् । विषभोजनवाक्यस्याऽऽप्तप्रणीत-
त्वेन मुख्यार्थपरिग्रहे बाधः स्यादिति विवक्षा नाऽऽश्रीयते । अपौरुषेये तु
वेदे प्रतीयमानोऽर्थः कुतो न विवक्ष्यते । विवक्षिते च वेदार्थे यत्र यत्र पुरुषस्य
संदेहः स सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयो भविष्यति । तन्निर्णयश्च प्रयोजनम् ।
तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेनावगम्यमानस्यार्थस्य विचाराहंत्वाद्विचारशा-
स्त्रस्य वैधत्वेन विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति राङ्गान्तसंग्रहः ।

स्यादेतत् । वेदस्य कथमपौरुषेयत्वमभिधीयते । तत्प्रतिपादकप्रमाणाभा-
वात् । अथ मन्येथा अपौरुषेया वेदाः संप्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृ-
कत्वादात्मवदिति । तदेतन्मन्दम् । विशेषणासिद्धेः । पौरुषेयवेदवादिभिः प्रत्ये-
संप्रदायविच्छेस्य कक्षीकरणात् । किंच किमिदमस्मर्यमाणकर्तृकत्वं नामार्थ-
मायमाणकर्तृकत्वमस्मरणगोचरकर्तृकत्वं वा । न प्रथमः कल्पः । परमेश्वरस्य
कर्तुः प्रभितेरभ्युपगमात् । न द्वितीयः । विकल्पसहत्वात् । तथा—किमेके-
नास्मरणमभिप्रेयते सर्वैर्वा । नाऽऽद्यः । यो धर्मशीलो जितमानरोष इत्यादिषु
मुक्तकोक्तिषु व्यभिचारात् । न द्वितीयः । सर्वास्मरणस्यासर्वज्ञदुर्ज्ञानत्वात् ।
पौरुषेयत्वे प्रमाणसंभवाच्च । वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात्कालिदासा-
दिवाक्यवत् । वेदवाक्यान्त्याप्तप्रणीतानि प्रमाणत्वे सति वाक्यत्वान्मन्वादिवा-
क्यवदिति । ननु

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनंसामान्यादधुनाध्ययनं यथा ॥

इत्यनुमानं प्रतिज्ञाधनं प्रेगल्भत इति चेत्तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे ।

भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

भारताध्ययनत्वेन सांप्रताध्ययनं यथा ॥

इत्याभाससमानयोगक्षेपत्वात् । ननु तत्र व्यासः कर्तेति स्मर्यते ।

को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।

इत्येवादाविति चेत्तदसारम् । ' ऋचः सामानि जाज्ञिरे । छन्दांसि जाज्ञिरे

तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ' (तै० आ० ३।१२) इति पुरुषसूक्ते वेदस्य सकर्तृ-
कताप्रतिपादनात् । किंचानित्यः शब्दः सामान्येव च्चे सत्यस्मदादिवाह्येन्द्रियाग्राह-
त्वाद्घटवत् । नन्विदमनुमानं स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाप्रमाणप्रतिहत-

१ ख. 'नस्याप्यप्र' । २ क. -ग. ड. च. कथं । ३ घ. 'क्षीकारात् । ४ क. -ड.
'प्रतीय' । ५ घ. 'त् । नापि द्वि' । ६ ख. 'ल्पानुपपत्तेः । तं । ७ च. 'वन्यान्यप्र' । ८
च. 'नवाच्यत्वाद्' । ९ च. प्रतिप्रगं । १० घ. 'त्यादिवचनेनेति ।

मिति चेत्तदतिफलम् । लूनपुनर्जातकेशदलितकुन्दादाविष प्रत्यभिज्ञायाः सामान्यविषयत्वेन बाधकत्वाभावात् । नैन्वशरीरस्य परमेश्वरस्य तात्त्वादिस्थानाभावेन वर्णोच्चारणासंभवात्कथं तत्प्रणीतत्वं वेदस्य स्यादिति चेन्न तद्भद्रम् । स्वभावतोऽशरीरस्यापि तस्य भक्तानुग्रहार्थं लीलाविग्रहग्रहणसंभवात् । तस्माद्देवस्यापौरुषेयत्वंवाचोयुक्तिर्न युक्तेति चेत्तत्र समाधानमभिधीयते । किमिदं पौरुषेयत्वं सिषाधयिषितम् । पुरुषादुत्पन्नत्वमात्रं यथाऽस्मदादिभिरहरहरुच्चार्यमाणस्य वेदस्य । प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्प्रकाशनाय रचितत्वं वा यथाऽस्मदादिभिरेव निबध्यमानस्य प्रबन्धस्य । प्रथमे न विप्रतिपात्तिः । वरमे किमनुमानबलात्तत्साधनभागमबलाद्वा । नाऽऽद्यः । मालतीमाधवादिवाक्येषु सव्यभिचारत्वात् । अथ प्रमाणत्वे सतीति विशिष्यत इति चेत्तदपि न विप्रश्चितो मनसि' वैशद्यमापद्यते । प्रमाणान्तरागोचरार्थप्रतिपादकं हि'वाक्यं वेदवाक्यम् । तत्प्रमाणान्तरागोचरार्थप्रतिपादकमिति साध्यमाने मम माता बन्ध्येति-वद्व्याघातापातात् ।

किञ्च परमेश्वरस्य लीलाविग्रहाभ्युपगमेऽप्यतीन्द्रियार्थदर्शनं न संजायतीति । देशकालस्वभावविपल्लष्टार्थग्रहणोपायाभावात् । न च तच्चक्षुरादिकमेव तौदृक्प्रतीतिर्जननक्षममिति मन्तव्यम् । दृष्टानुसारेणैव कल्पनाया आश्रयणीयत्वात् । तदुक्तं गुरुभिः सर्वज्ञनिराकरणवेलायाम्—

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥ इति ।

अत एव नाऽऽगमबलात्तत्साधनम् । यथा—तेन प्रोक्तमिति (पा० सू० ४ । ३ । १०१) पाणिन्यनुशासने जाग्रत्यपि काठककालापतैत्तिरीयमित्यादिसमाख्याऽध्ययनसंप्रदायप्रवर्तकविषयत्वेनोपपद्यते । तद्द्वन्नापि संप्रदायप्रवर्तकविषयत्वेनाप्युपपद्यते ।

न चानुमानबलाच्छब्दस्यानित्यत्वसिद्धिः । प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । न चासत्यप्येकत्वे सामान्यनिबन्धनं तदिति सांप्रतम् । सामान्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्बाधकोपनिपातादास्थीयते क्वचिद्व्यभिचारदर्शनाद्वा । तत्र क्वचिद्व्यभिचारदर्शने तदुत्प्रेक्षायामुक्तं स्वतःप्रामाण्यवादिभिः—

१ घ. 'ल्यु पु' । २ च. 'शकालिकाण्डाद्वावि' । ३ च. न त्वश' । ४ घ. 'हसं' । ५ ग. 'यत्वं' सि' । ६ घ. 'त्ववचो' । ७ क. ख. घ. चेदत्र । ८ घ. 'मात्रम् । अथवाऽस्म' । ९ ग. 'काशाय' । १० ख. ग. घ. 'शिष्ट इ' । ११ क. ख. घ. वैषम्य' । १२ घ. हि वे' । १३ घ. 'दृग्ज्ञानक्ष' । १४ क. ख. 'तिज्ञानक्ष' । १५ क. 'व्यम् । न्यायात् । इ' । १६ च. कं भद्राचार्यैः । स' ।

उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम् ।

स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा विनश्यति ॥ इति ।

नन्विदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं नै गादिव्यक्तिविषयम् । तासां प्रतिपुरुषं भेदोपलम्भात् । अन्यथा सोमशर्माऽधीत इति विभागो न स्यादिति चेत्तदपि शोभां न विभर्ति । गादिव्यक्तिभेदे प्रमाणाभावेन गत्वादिजातिविषय-कल्पनार्थां प्रमाणाभावात् । यथा गोत्वमजानत एकमेव भिन्नदेशपरिमाणसं-स्थानव्यक्त्युपधानवशाद्भिन्नदेशभिर्बोल्याभिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव पृथक्ते तथा गव्यक्तिमजानत एकाऽपि व्यञ्जकभेदात्तत्तद्धर्मानुबन्धिनी प्रतिभासते । एतेन विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदासिद्धिरिति प्रत्युक्तम् । तत्र किं स्वाभाविको विरुद्धधर्माध्यासो भेदसाधकत्वेनाभिमर्तः प्रातीतिको वा । प्रथमेऽंसीद्धिः । अथरथा स्वाभाविकभेदाभ्युपगमे दश गकारानुदचारयच्चैत्र इति प्रतिपत्तिः स्यात् त्वं दशकृत्वो गकार इति । द्वितीये तु न स्वाभाविकभेदासिद्धिः । न हि परोपाधिभेदेन स्वाभाविकमैक्यं विहन्यते । *भा भूचमसोऽपि कुम्भाद्युपाधि-भेदात्स्वाभाविको भेदः । तत्र व्यावृत्तव्यवहारो नादनिदानः । तदुक्तमाचार्यैः—
प्रयोजनं तु यज्जातेस्तद्वर्णादेव + लप्स्यते ।

व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा ॥ इति ।

तथा च—

प्रत्यभिज्ञा यदा शब्दे जागर्ति निरवग्रहा ।

अनित्यत्वानुमानानि तैव सर्वाणि बाधते ।

एतेनेदमपास्तं यदवादि वागीश्वरेण मल्लमनोहरे—अनित्यः शब्द इन्द्रिय-प्राप्तविशेषगुणत्वाच्चक्षुरूपवदिति । शब्दद्रव्यत्ववादिनं प्रत्यसिद्धेः । ध्वन्यंशे सिद्धसाधनत्वाच्च । अश्रावणत्वोपाधिबाधितत्वाच्च । उदयनस्तु आश्रयाप्रत्यक्ष-त्वेऽप्यभावस्य प्रत्यक्षतां महता प्रबन्धेन प्रतिपादयन्निवृत्तः कोलाहल उत्पत्ताः

* इत आरभ्य यज्जातेरित्यन्तो ग्रन्थो घ. पुस्तके न विद्यते । + घ. पु. टि.—ततः स्वाभाविकमैक्यं वर्णादेव ।

१ ग. न गोदि° । २ घ. °यां गादिव्यक्तिविषयता संभवति । तासां प्रतिपुरुषं भेदे प्र° । ३ क. °था गोश्रत्वम्° । ङ.—च. °था गत्व° । ४ घ. °रिणामसं° । ५ च.—°वाक-ल्प° । ६ क. ख. ग. °क्तिराजा° । ७ च. प्रयुक्तम् । ८ ङ. च. °दसमधि° । ९ घ. °तः प्रती° । १० ग. °भेदासिद्धेः । अ° । ११ ग. °नुच्चार° । १२ क. ग. °विको भे° । ख. °विकी भे° । १३ क. ख. ग. °ते प्र° । १४ च. °दः । तेन तत्र व्यावृत्तनिनादो ना° । १५ घ. °ते । ताराद्यभिव्यक्तिस्तु ना° । १६ क. ग.—च. °दिनां प्रत्यक्षसि° । १७ घ. °नां शब्दे विशेषगुणत्वासिद्धेः । प्रत्यक्षसिद्धेष्व° ।

शब्द इति व्यवहाराचरणे कारणं प्रत्यक्षं शब्दानित्यत्वे प्रमाणायति स्म । सोऽपि विरुद्धधर्मसंसर्गस्थौपाधिकत्वोपपादनन्यायेन दत्तरक्तबलिबेतोलसमः । यो हि नित्यत्वे सर्वदोषलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो न्यायभूषणकारोकैः सोऽपि ध्वनिसंस्कृत-स्योपलम्भाभ्युपगमात्प्रतिक्षिप्तः । अर्त्तु युगपदिन्द्रियसंबन्धित्वेन प्रतिनियतसंस्कारैकसंस्कार्यत्वाभावानुमानं तदात्मन्यनैकान्तिकमित्यलमतिकलहेन । ततश्च वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तैसमस्तशङ्काकलङ्काङ्कुरत्वेन स्वतःसिद्धं धर्मं प्रामाण्यमिति सुस्थितम् । स्यादेतत् ।

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः सांख्याः समाश्रिताः ।

नैयायिकास्ते परतः सौगताश्चरमं स्वतः ।

प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं वेदवादिनः ।

प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम् ॥

इति वादिविवाददर्शनात्कथंकारं स्वतःसिद्धं धर्मं प्रामाण्यमिति सिद्धं वक्तव्यं स्वी क्रियते ।

किंच किमिदं स्वतः प्रामाण्यं नाम । किं स्वत एव प्रामाण्यस्य जन्म । आहोस्वित्स्वाश्रयज्ञानजन्यम् । किमुत स्वाश्रयज्ञानसामग्रीजन्यत्वम् । उताहो ज्ञानसामग्रीजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् । किंवा ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् । तत्राऽऽद्यः । सावद्यः । कार्यकारणभावस्य भेदसमानाधिकरणत्वेनैकस्मिन्नसंभवात् । नापि द्वितीयः । गुणस्य सतो ज्ञानस्य प्रामाण्यं प्रति सत्त्वाधिकारणतया द्रव्यत्वापातात् । नापि तृतीयः । प्रामाण्यस्योपादित्वे जातिरेव वा जन्मायोगात् । स्मृतित्वानधिकरणस्य ज्ञानस्य बाधात्यन्ताभावः प्रामाण्योपाधिः । न च तस्योत्पत्तिर्भेदः । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् । अत एव न जातेरेपि जनिर्युज्यते । नापि चतुर्थः । ज्ञानविशेषो ह्यप्रभौ । विक्षेपसामग्र्यां च सामान्यसामग्र्यनुप्रविशति शिंशपासामग्र्यामिव

१ क. ग. °हारवारणे का° । ख. °हारका° । घ. हारः का° । २ घ. °त्यक्षश° । ३ च. °ल्लिरेव भेतालः । ४ क. ख. °बेतालमयोऽपि नि° । ग. °बेतालसमयो हि । घ. °बेतालमय एतेनापि नि° । ५ घ. °सङ्गेति न्या° । ६ घ. °रोक्तपक्षः सो° । ७ घ. °निकृतत्वोप° । ८ ग. °चु यदि° । ९ ख. घ. °रसं° । १० च. °कमसति कलकले । त° । घ. °कमित्यलमतिकलकलेन । ततो बे° । ११ ख. °स्तश° । १२ ड. °वचस्प । १३ ख. °धिकत्वे° । १४ ग. घ. °भवी । अ° । १५ घ. °शेषे हि प्रामाण्यम् । प्रामाण्यवि° । १६ क. ख. °माणवि° ।

वृक्षसामग्री । *अपरथा +नस्याऽऽकस्मिन्कत्वं प्रसंज्येत । तस्मात् ×
परतस्त्वेन स्वीकृताप्रामाण्यं विज्ञानसादान्वयसामग्रीजन्याश्रितमित्यतिव्यापिराप-
द्येत । पञ्चमविकल्पं विकल्पयामः । किं दोषाभावतहृत्त्वज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव
ज्ञानसामग्रीभावजन्यत्वं किं वा दोषाभावासहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वम् । नाऽऽद्यः ।
दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव परतः प्रामाण्यमिति परतःप्रामाण्यवादि-
भिरुपरीकरणात् । नापि द्वितीयः । दोषाभावसहकृतत्वेन साध्यां सहकृतत्वे
सिद्धेऽनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकसिद्धतया दोषाभावस्य कारणताया वज्रलेपाय-
मानत्वात् । अभावः कारणमेव न भवतीति चेत्तदा वक्तव्यमभावस्य कार्यत्व-
मस्ति न वा । यदि मास्ति तदा पटप्रध्वंसानुपपत्त्यै पटस्य नियताप्रसङ्गः ।
अथास्ति किमपराद्धं कारणत्वेनेति शेषमुभयतःपाशा रज्जुः । तदुदितमुद्दयेनेन-
भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्ततः । (न्या०कु० १११०) इति ।
तथाच प्रयोगः—विभक्तं प्रामाण्यं ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनं कार्यत्वे सति तद्विशे-
षाश्रितत्वादप्रामाण्यवत् । प्रामाण्यं परतो ज्ञायतेऽनभ्यासदृशायां सांशयिक-
त्वादप्रामाण्यवत् । तस्माद्दुरतौ ज्ञतौ च परतस्त्वे प्रमाणसंभवात्स्वतः सिद्धं
प्रामाण्यमित्यतस्त्वैतत्कृष्णपण्डित इति चेत्तदेतदाकाशमुष्टिहननायते । विज्ञानसा-
मग्रीजन्यत्वे सति □ तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वमिति निरुक्ति-
संभवात् । अस्ति चादानुमानम् । विमता प्रमा विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तद-
तिरिक्तजन्या न भवति अप्रमात्वानधिकरणत्वात् । घटादिप्रमावत् । न चैद-
यनमनुमानं परतस्त्वसाधकमिति शङ्कनीयम् । प्रमा दोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वति-
रिक्तजन्या न भवति ज्ञानत्वादप्रमायादिति प्रतिसाधनग्रह्यस्त्वत्वात् ज्ञानसाम-

* घ. पु. टि.—अपरथा विशेषसामग्रीजन्यत्वात् । + व. पु. टि.—तस्य विशेषविज्ञान-
नस्य । × घ. पु. टि.—सामान्यसामग्रीजन्यत्वात् विशेषसामग्रीजन्याश्रितत्वं परतस्त्वयः । □ इत
आरभ्य सति इत्यन्तो ग्रन्थः च. पुस्तके नास्ति ।

१ क. 'संज्ञेत' । ख. 'संज्ञेत' । घ.—च. 'संज्ञेत' । २ क. ख. ग. घ. 'प्रामाण्यवि' । ३ क.
ख. 'श्रितेति' । घ. 'श्रित इति व्या' । ४ ख. 'पद्यते' । ५ ग. 'तसा' । च. तसाम-
ग्र्याभावज' । ६ क. ग. 'न्यत्वं ज्ञा' । ७ क. ख. ग. 'नमात्रसा' । ८ क. ड. च. 'किं
दो' । ९ ख.—च. भावस' । १० ख. 'त्वे सि' । ११ ख. ग. 'भग्न्या दोषाभावस' । घ.
'मग्न्या दोषाभावासहकृतत्वासिद्धेः । अ' । १२ क. 'द्वेऽन्य' । १३ ग. 'वकर' । १४
क. ख. ग. 'णतया' । १५ च. 'त' । अथ, अ' । १६ घ. 'दा घट' । १७ व. 'नुत्प्रत्या' ।
१८ ख. 'त्या घट' । १९ घ. 'दयेन' । २० क.—ग. ड. च. 'मता प्रमा ज्ञा' । २१ क.
ग.—च. 'त्वादप्रमावत्' । २२ ख. ग. घ. 'वत्प्रामा' । २३ व. 'स्त्वे प्रामाण्यसं' । २४
घ. 'ण्डायितामिति' । २५ ख. 'ति प्र' ।

ग्रीमात्रादेव प्रमोत्सत्तिसंभवे तदतिरिक्तस्य गुणस्य दोषाभावस्य वा कारणत्व-
कल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । ननु दोषस्याप्रमाहेतुत्वेन तदभावस्य प्रमां
प्रति हेतुत्वं दुर्निवारमिति चेत् । दोषाभावस्याप्रमाप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासि-
द्धत्वान् ।

तस्माद्गुणेषु दोषाणामभावस्तदभावतः ।

अप्रामाण्यद्वयसत्त्वं तेनोत्सर्गो नयोदितः ॥ इति ।

तथा प्रमाज्ञप्तिरपि ज्ञानज्ञापकसामग्रीत एव जायते । न च संशयानुदयप्र-
सङ्गे बाधक इति युक्तं वक्तुम् । सत्यपि प्रतिभासपुष्कलकारणे प्रतिबन्धकदो-
षादिसमवधानात्तदुपपत्तेः । किंच तावकमनुमानं स्वतः प्रमाणं न वा । आद्येऽ-
नैकान्तिकता । द्वितीये तस्यापि परतः प्रामाण्यमेवं तस्य तस्यापीत्यनवस्था
दुरवस्था स्यात् ।

यदत्र कुसुमाञ्जलावुदयनेन झटिति प्रचुरप्रवृत्तेः प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वाभा-
वमापादयता प्रणयगादि । प्रवृत्तिर्हीच्छाममेक्षते । तत्प्रचुर्ये इच्छामाचुर्यम् ।
इच्छा चेष्टसाधनताज्ञानम् । तच्चेष्टजातीयवलिङ्गनभ्रवम् । सोऽपीन्द्रियार्थसं-
निकर्षम् । प्रामाण्यग्रहणं तु न क्वचिदुपयुज्यत इति । तदपि तस्करस्य पुरस्ता-
त्कक्षे सुवर्णमुपेत्य सर्वाङ्गोद्वाटनमिव प्रतिभाति । यतः समीहितसाधनताज्ञान-
मेवं प्रमाणतयाऽवगम्यमानमिच्छा जनयतीत्यत्रैव स्फुट एव प्रामाण्यग्रहणस्यो-
पयोगः । किंच क्वचिदपि चेन्निरर्थिकित्सा प्रवृत्तिः संशयादुपपद्येत तर्हि सर्वत्र
तथाभावसंभवात्प्रामाण्यनिश्चयो निरर्थकः स्यात् । तथोक्तम्—अनिश्चितस्य
सत्त्वमेव दुर्लभमिति । यदि सत्त्वं सुलभं भवेत्तदा प्रामाण्यं दत्तजलाञ्जलिकं
भवेदित्यलमतिप्रपञ्चेन यस्मादुक्तम्—

तस्मात्सद्बोधकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणाता ।

अर्थान्यथात्वेहेतुत्वदोषज्ञानादुपपद्यते ॥ इति ।

१ ख. दोषमा । २ ख. प्रमाहे । ३ ख. स्यामिति । ४ घ. प्रामाण्यसत्त्वं तेनोत्सर्गस्य
प्रामाण्यस्यानयोदितत्वादिति । ५ ख. सत्त्वे ते । ६ क. त्सर्गे न । ७ क. ख. ग. घ.
ति च यु । ८ च. धानवशादनुप । ९ क. ख. ग. घ. स्था तदवस्था स्या । १०
घ. प्रकृतप्र । ११ क. ख. घ. दिति प्र । १२ घ. हीनेच्छा । १३ घ. ति । किं
तत्प्रचुर्येच्छा । १४ क. चुर्येच्छा । ख. चुर्ये इच्छा । चुर्ये चे १५ च. ङ्गा-
भावम् । १६ घ. भवः सोऽ । १७ घ. कर्षमा । १८ घ. णं विना क । १९ च.
र्णमपलपतः स । २० घ. पेतं स । २१ क. ड. भावः । अतः । २२ क. घ. ड.
नज्ञा । ख. ग. नमज्ञा । २३ च. णयतोऽव । २४ घ. तदमा । २५ क. ग. ड.
त । अ । २६ क. ग. क. च. ति प्रा । २७ घ. ज्ञथान्य ।

तस्माद्धर्मं स्वतःसिद्धप्रमाणभावे ज्योतिष्टोमेन स्वर्गक्रामो यजेत यादिविध्य-
थंवाद्मन्त्रनामधेयात्मके वेदे यजेतेत्यत्र तंप्रत्ययः प्रकृत्यर्थोपरकां भावनामभिधत्त
इति सिद्धे व्युत्पत्तिमभ्युपगच्छतामभिहितान्यवादिनां भट्टाचार्याणां सिद्धान्तः ।
यागविषयं नियोगमिति कार्ये व्युत्पत्तिमनुसरतामश्विताभिवानवादिनां प्रभाक-
रगुरूणां सिद्धान्त इति सर्वमवदातम् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे जैमिनिदर्शनम् ॥

अथ पाणिनिदर्शनम् ॥ १३ ॥

नन्वयं प्रकृतिर्भागोऽयं प्रत्ययभाग इति प्रकृतिप्रत्ययविभागः कथमवगम्यत
इति चेत्पीतपातञ्जलजलानामेतच्चोद्यं चमत्कारं न करोति । व्याकरणशास्त्रस्य
प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रतिपादनपरतायाः प्रसिद्धत्वात् । तथाहि—पतञ्जलेर्भगवतो
महाभाष्यकारस्येदमादिमं वाक्यम्—अथ शब्दानुशासनामेति (पात० म० भा०
१।१।१) । अस्यार्थः—अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते । अधिकारः
प्रस्तावः । प्रारम्भ इति यावत् । शब्दानुशासनशब्देन च पाणिनिप्रणीतं व्याकर-
णशास्त्रं विवक्ष्यते । शब्दानुशासनामेत्येतावत्प्रामिधीयमाने संदेहः स्यात् । किं
शब्दानुशासनं प्रस्तूयते' न वेति । तथा मा प्रसाङ्गक्षीदित्यथशब्दं प्रोयुङ्क्त ।
अर्थशब्दप्रयोगवलेनार्थान्तरव्युदासेन प्रस्तूयत इत्यस्यार्थस्याभिधीयमानत्वात् ।
अनेन हि वैदिकाः शब्दाः 'शं नो देवीरभिष्टये' (अ० सं० १।१) इत्याद-
यस्तदुपकारिणो लौकिकाः शब्दा गौरधः पुरुषो हस्ती शकुनिरित्यादय-
श्चानुशिष्यन्ते व्युत्पाद्य संस्कृत्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागवत्तया बोध्यन्ते इति
शब्दानुशासनम् ।

अत्र केचित्पर्यनुयुञ्जते—अनुशासिक्रियायाः सकर्मकत्वात्कर्मभूतस्य शब्दस्य
कर्तृभूतस्याऽऽचार्यस्य प्राप्तौ सत्यामुभयप्राप्तौ कर्मणि (पा० सू० २ । ३ ।
६६) इत्यनुशासनबलात्कर्मण्येषा षष्ठी विधातव्या । तथा च कर्मणि चेति

१ च. 'वेन ज्यो' । २ घ. तद्ध्रं । ३ घ. भावानां । ४ क.—ग. ड. च. 'षयो
नियोग इति । ५ 'णां राद्धा' । ६ च. 'भावोऽयं । ७ च. 'शंकारम्' । ८ क. स. ग.
अलानां । च. 'अलिज' । ९ स. ड.—च. 'गप' । १० च. 'देहो जायते । किं । ११
क. 'ते वे' । ख. म. घ. 'ते स्तूयते वे । १२ घ. च. प्रयुङ्क्ते । १३ क. 'थ प्र' । १४
क.—ड. 'इत्यं' ।

(पा० सू० २ । २ । १४) समासप्रतिषेधसंभवाच्छब्दानुशासनशब्दो न प्रमाणपथमवतरतीति । अत्रायं समाधिरभिधीयते—यस्मिच्छत्पत्ये कर्तृकर्मणोरुभयोः प्राप्तिरस्ति तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति न कर्तरीति बहुव्रीहि-विज्ञानमलान्त्रियम्यते । तद्यथाऽऽश्वर्यो गवां दोहोऽशिक्षितेन गोपालकेनेति । कर्तर्यपि षष्ठी भवतीति केचिद्ब्रुवते । अत्र एवोक्तं कश्चिद्वृत्तौ—केचिदविशेषणैव विभाषामिच्छन्ति शब्दानामनुशासनमाचार्येणाऽऽचार्यस्य वेति । शब्दानुशासनमित्यत्र तु शब्दानामनुशासनं नार्थानामित्येतावतो विवक्षितस्यार्थस्याऽऽचार्यस्य कर्तुरुपादानेन विनाऽपि सुप्रतिपादत्वादाचार्योपादाननार्कित्करम् । तस्मादुभयप्राप्तेरभावादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येषा षष्ठी न भवति । किंतु कर्तृकर्मणोः कृतीति (पा० सू० २ । ३ । ६५) कृद्योगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवतीति कृद्योगलक्षणा षष्ठी भविष्यति । तथा चेध्वप्रव्रश्चनपलाशशातनादिवत्समासो भविष्यति । अथवा शेषलक्षणैः षष्ठी । तत्र किमपि चोद्यं नावतरत्येव । यद्येवं तर्हि शेषलक्षणाया षष्ठ्याः सर्वत्र सुवचत्वात्षष्ठी समासप्रतिषेधसूत्राणामानर्थक्यं प्राप्नुयादिति चेत्सत्यम् । तेषां स्वरचिन्तायामुपयोगो वाक्यपदीये हरिणा स्मृद्दर्शि । तदाह महोपाध्यायवर्धमानः—

लौकिकव्यवहारेषु यथेष्टं चैष्टतां जनः ।

वैदिकेषु तु मार्गेषु विशेषोक्तिः प्रवर्तताम् ॥

इति पाणिनिसूत्राणामर्थवत्त्वमसौ यतः ।

जनिकर्तुरिति ब्रूते तत्प्रयोजक इत्यपि ॥ इति ।

तथा च शब्दानुशासनापरनामधेयं व्याकरणशास्त्रमारब्धं वेदितव्यमिति वाक्यार्थः संपद्यते ।

तस्यार्थस्य झटिति प्रतिपत्तयेऽथ व्याकरणमित्येवामिधीयताम् । अथ शब्दानुशासनमित्यधिकार्क्षरं मुधा*ऽभिधीयत इति । मैवम् । शब्दानुशासनमित्यन्वर्थसमारूपोपादाने तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनान्वाख्यानसिद्धेः । अन्यथा प्रयोजनानभिधाने व्याकरणाध्ययनेऽध्येतृणां प्रवृत्तिरेव न प्रसज्येत् । ननु निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येतव्य इत्यध्येतव्यैत्वविधानादेव प्रवृत्तिः

*इत आरभ्य प्रयोजनानभिधान इत्यन्तो ग्रन्थो घः पुस्तके न विद्यते ।

१ घ. °ति चेदत्रा° । २ घ. यस्मात् । ३ घ. °सुलभत्वा° । ४ क.-ङ. °ये प्रा° । ५ घ. °त्राणां स्वरमात्रमिदं यतः । ६ क.-ग. ङ. °र्थमत्राभ्याद्यतः । ७ च. °म् । ननु । ८ क. ग. °क्षरोपादाने व्या° । ९ ख. °धा न व्या° । १० क. °ति चेन्मै° । ११ क. प्रसज्येत । १२ क.-ङ. °व्यवि° ।

सैतस्यतीति चेन्मैवम् । तथा विधानेऽपि तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनान-
भिधाने तेषां प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तथाहि—पुरा किल वेदमधीत्याध्येतारस्वरितं
वक्तारो भवन्ति ।

वेदान्तो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः ।

तस्मादनर्थकं व्याकरणमिति । तस्माद्वेदाङ्गत्वं मन्यमानास्तदध्ययने प्रवृत्तिम-
कार्षुः । ततश्चेदानींतनानामपि तत्र प्रवृत्तिर्न सिध्येत् । सा मा प्रसाङ्क्षीदिति
तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकं प्रयोजनमन्वाख्येयमेव । यद्यन्वाख्यातेऽपि प्रयोजने
न प्रवृत्तेरस्ताहिं लौकिकशब्दसंस्कारज्ञानरहितास्ते याज्ञे कर्मणि प्रत्यवायभाजो
भवेयुः । धर्माख्येयैरन् । अत एव याज्ञिकाः पठन्ति—अहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य
पायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । अतस्तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयो-
जनान्वाख्यानार्थमथ शब्दानुशासनमित्येव कथ्यते नाथ व्याकरणमिति । भवति
च शब्दसंस्कारो व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनम् । तस्य तदुद्देशेन प्रवृत्तेः ।
यथा स्वर्गोद्देशेन प्रवृत्तस्य यागस्य स्वर्गः प्रयोजनम् । तस्माच्छब्दानुशिष्टिः
संस्कारपदवेदनीया शब्दानुशासनस्य प्रयोजनम् ।

नन्वेवमप्यभिमतं प्रयोजनं न लभ्यते । तदुपायाभावात् । अथ प्रतिपदपाठ
एवाभ्युपाय इति मन्येथास्तर्हि स ह्यनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठो
भवेत् । शब्दापशब्दभेदेनाऽऽनन्त्याच्छब्दानाम् । एवं हि समान्नायते—बृहस्पति-
रिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदपाठविहितानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच
नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रोऽध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः ।
न च पौरावाप्तिरभूत् । किमुताद्य यश्चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति । अधी-
तिबोधाचरणप्रचारणैश्चतुर्भिरुपायैर्विद्योपयुक्ता भवति । तत्राध्ययनकालेनैव सर्व-
मायुरुपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ इति
प्रयोजनं न सिध्येदिति चेन्मैवम् । शब्दप्रतिपत्तेः प्रतिपदपाठसाध्यत्वानङ्गीकात् ।
प्रकृत्यादिविभागकल्पनावत्सु लक्ष्येषु सामान्यविशेषरूपाणां लक्षणानां पर्जन्य-
वत्सकृदेव प्रवृत्तौ बहूनां शब्दानामनुशासनोपलम्भाच्च । तथाहि—कर्मण्यण
(पा० सू० ३ । २ । १) इत्येकेन सामान्यरूपेण लक्षणेन कर्मोपपदाद्धातु-
मात्रादणप्रत्यये कृते कुम्भकारः काण्डलाव इत्यादीनां बहूनां शब्दानामनुशास-

१ च. °जनत्वान° । २ घ. °वृत्तिं माऽका° । ३ च. °ति । शब्दानुशासनव्या° ।
४ घ. °पायश° । ५ च. पारप्राप्ति° । ६ क. —ड. । °ति । अधीतबो° । ७ ग. °तिबोध्यार्च° ।
८ ख. °मायुः पुरुषस्योप° । ९ च. °वं बोचः । श° ।

नमुपलभ्यते । एवमातोऽनुपसर्गे कः (पा० सू० ३ । २ । ३) इत्येकेन विशेषलक्षणेनाऽऽकारान्ताद्धातोः कप्रत्यये कृते धान्यदो धनद इत्यादीनां बहूनां शब्दानामनुशासनमुपलभ्यते । बृहस्पतिरिन्द्रायेति प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वप्रतिपादनपरोऽर्थवादः ।

नन्वप्येष्वङ्गेषु सत्सु किमित्येतदेवाऽऽद्रियते । उच्यते । प्रधानं च षट्-स्वङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति । तदुक्तम्—

आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।

प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः ॥ (वाक्यप० १।११) इति । तस्माद्वाक्यकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनं भवति साक्षात्प्रयोजनम् ! पारम्पर्येण तु वेदरक्षादीनि । अत एवोक्तं भगवता भाष्यकारेण—रक्षोहागमलद्वयसंदेहाः प्रयोजनमिति (पा० म० भा० १ । १ । १) ।

साधुशब्दप्रयोगवशादभ्युदयोऽपि भवति । तथा च कथितं कात्यायनेन—शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । अन्यैरप्युक्तम्—एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति । तथा—

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्बद्धवाग्रथैः ।

अथ पत्काषिणो यान्ति ये चिक्कमितभाषिणः ॥

नन्वचेतनस्य शब्दस्य कथमीदृशं सामर्थ्यमुपपद्यत इति चेन्मैवं मन्येथाः । महता देवेन साम्यश्रवणात् । तदाह श्रुतिः—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविशेश ॥ (म० ना० १० । १) ॥ व्याचकार च भाष्यकारः—चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिर्पाताः । त्रयो अस्य पादा लडादिविषयास्त्रयो भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः । द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदात् । सप्त हस्तासो अस्य तिडा सह सुब्विभक्तयः । त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धः । वृषभ इति प्रसिद्धवृषभत्वेन रूपणं क्रियते । वर्षणात् । वर्षणं च ज्ञानपूर्वकानुष्ठानेन फलप्रदत्वम् । रोरवीति । शब्दं करोति । रौतिः शब्दकर्मा । इह शब्दशब्देन प्रपञ्चो विवक्षितः । महो देवो मर्त्यां आविवेश । महान्देवः शब्दो मर्त्यां मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेशेति ।

१ च. °पपद्यते । २ क.—ड. । °गे इ° । ३ घ. °परार्थ° । ४ क. °पातन्न° । ५ क. द्वौ नित्यानित्यात्मा° । ६ घ. °न रोरूयर्ण° । ७ क.—°र्षणश्च ।

महता देवेन परेण ब्रह्मणा साम्यमुक्तं स्यादिति (पात०म०भा०पृ०३५०१७) ।

जगन्निदानं स्फोटारूपो निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्मैवेति हरिणोऽभाषि
ब्रह्मकाण्डे—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं तदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन * क्रिया जगतो यतः॥ (वाक्यप० १।१) इति ।

ननु नापाख्यातभेदेन पदत्रैविध्यप्रतीतेः कथं चातुर्विध्यमुक्तमिति चेन्नैवम् ।

प्रकारान्तरस्य प्रसिद्धत्वात् । तदुक्तं प्रकीर्णके—

द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधाऽपि वा ।

अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥ इति ।

कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्वमिति हेलाराजो व्याख्यात-
वान् । कर्मप्रवचनीयास्तु क्रियाविशेषोपजनितसंबन्धावच्छेदहेतव इति संबन्ध-
विशेषद्योतनद्वारेण क्रियाविशेषद्योतनादुत्सर्गेऽप्येवान्तर्भवन्तीत्याभिसंधाय पद-
चातुर्विध्यं भाष्यकारेणोक्तं युक्तमिति विवेकव्यम् ।

ननु भवता स्फोटःत्मा नित्यः शब्द इति निजौगद्यते । तन्न मृष्यामेह ।
तत्र प्रमाणाभावादिनां केचित् । अत्रोच्यते—प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणम् । गौरित्येकं
पदमिति नानावर्णातिरिक्तैकपदावगतेः सर्वजनीनत्वात् । न ह्यसति बाधके पदा-
नुभवः शक्यो भिद्येति वक्तुम् । पदार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽपि स्फोटोऽभ्यु-
पगन्तव्यः । न च वर्णेभ्य एव तत्प्रत्ययः प्रादुर्भवतीति परीक्षाक्षमम् । विक-
ल्पासहत्वात् । किं वर्णाः समस्ता व्यस्ता वाऽर्थप्रत्ययं जनयन्ति । नाऽऽद्यः ।
वर्णानां क्षणिकानां संभूहासंभवात् । नान्यः । व्यन्तवर्णेभ्योऽर्थप्रत्ययासंभ-
वात् । न च व्याससर्भासाम्भ्यामन्यः प्रकारः समस्तीति । तस्माद्वर्णानां वाच-

* घ. पु. टि.—स्वविषयमसत्ताके स्वभावे न मायया ।

१ घ. °णां क्षरत्र° । २ क. —ड. अदक्षरम् । ३ क. °म् । निर्वर्ति । च. °म् ।
विवक्षते । ४ च. °ध्यप्रसिद्धेः क° । ५ घ. निगद्यते । ६ च. °दुर्भावपरीक्षाक्षमो वि° ।
७ च. किं व्यस्ता वर्णा अर्थं प्रतिपद्यन्ति समस्ता वा । नाऽऽद्यः । इतरवर्णवैयर्थ्यप्रस-
ङ्गात् । एकैकस्माद्वर्णादर्थप्रतिपत्तेश्च । नापि द्वितीयः । उत्पन्नप्रध्वस्तवर्णानां समस्तत्वाभावात् ।
न च व्यां । ८ घ. °मस्तवर्णा व्यस्तवर्णा वा । नाऽऽद्यः । वर्णानां सं । ९ ख. वा । ना° ।
१० क. ग. °मि समस्ता वा । ना° । ११ क. ग. °द्यः । ततोऽर्थप्रत्यय नुपलब्धेः । न
द्वितीयः । क्ष° । १२ क. ग. समुदायसं° । १३ क. ग. °त् न च । १४ घ. °ध्रंत्याय-
कृत्वासं° । १५ क. °मासाभ्याम° । १६ ग. °भ्यासम° ।

कत्वानुपपत्तौ यद्बलादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोटः । वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्य-
ङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोट इति तद्विदो वदन्ति । अत एव
स्फुटयते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्ग्यः स्फुटति स्फुटी भक्त्य-
स्मादर्थ इति स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति स्फोटशब्दार्थमुभयथा निराहुः । तथा
चोक्तं भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये—अथ गौरित्यत्र कः शब्दो येनाच्चारितेन
सास्नालाङ्गूलककुदखरविषाणानां संप्रत्ययो भवति स शब्दः (पात० म० भा०
पृ० १ पं० ६) इति । विवृतं च कैयटेन—वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य
वाचकत्वमिच्छन्ति । वर्णानां वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णाच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गादि-
त्यादिना तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरण वाक्यपदीये
व्यवस्थापित इत्यन्तेन प्रबन्धेन ।

ननु स्फोटस्याप्यर्थप्रत्यायकत्वं न घटते । विकल्पात्तद्वत्वात् । किमभिव्यक्तः
स्फोटोऽर्थ प्रत्याययत्यनभिव्यक्तो वा । न चरमः । सर्वदाऽर्थप्रत्ययलक्षणकार्यो-
त्पादप्रसङ्गात् । स्फोटस्य नित्यत्वाम्युपगमेन निरपेक्षस्य हेतोः सदा सत्त्वेन
कार्यस्य विलम्बायोगात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षयाऽभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थ प्रत्या-
ययतीति कक्षी क्रियते तथोऽप्यभिव्यञ्जयन्तो वर्णाः किं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्ति
संभूय वा । पक्षद्वयेऽपि वर्णानां वाचकत्वपक्षे भवता ये दोषा भाषितास्त एव
स्फोटाभिव्यङ्गकत्वपक्षे व्यावर्तनीयाः । तदुक्तं भट्टाचार्यैर्भासाञ्चोक्तवार्तिके—

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।

सोऽपि पर्यनुयोगेन नैकेनापि विमुच्यते ॥ इति ।

विभक्तान्तेष्वेव वर्णेषु ' सुभिङ्गन्तं पदम् ' (पा सू० १ । ४ । १४) इति
पाणिनिना ' ते विभक्त्यन्ताः पदम् । (गौ० २ । २ । ६०) इति गौत-
मेन च पदरुक्षाया विहितत्वात्संकेतग्रहणेनानुग्रवशाद्द्वर्णेष्वेव पदबुद्धिर्भविष्यति ।
तर्हि सर इत्येतस्मिन्पदे यावन्तो वर्णास्तावन्त एव रस इत्यत्रापि । एवं वनं नवं
नदी दीना रामो मारो राजा जरित्यादिष्वर्थभेदप्रतीतिर्न स्यादिति चेच्च ।
कर्मभेदेन भेदसंभवात् । तदुक्तं तैत्तिरीयैः—

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्तै तथैवावबोधकाः ॥ इति ।

१ ख. ड.—च. 'ट इति व' । २ ख. ड.—च. 'ङ्गयः स्फुटी' । ३ ख. ब्दार्थं निं ।
४ ख. ग. स्फोटार्थं । ५ क.—ग. ड. च. 'थाऽभि' । ६ क.—ड. 'षु पा' । ७ च. 'क्यन्तं
प' । ८ ख. 'ग्रहेणानु' । ९ ख. ग. 'चेत्काम' । १० च. 'मन्वतामेव वर्णानां वाचकत्वसा-
मर्थ्याः' उपगम इति । त. ११ क. 'त' । तदंतत्कां ।

तस्माद्यश्चोभयोः समो दोषो न तेनैकश्चोद्यो भवतीति न्यायाद्वर्णानामेव वाच-
कत्वोपपत्तौ नातिरिक्तस्फोटकल्पनाऽवकल्पत इति चेत्तदेतत्काशकुशावलम्बन-
कल्पम् । विकल्पानुपपत्तेः किं वर्णमात्रं पदप्रत्ययावलम्बनं वर्णसमूहो वा ।
नाऽऽद्यः । परस्परविलक्षणवर्णमालायामभिन्नं निमित्तं पुष्पेषु विना सूत्रं माला-
प्रत्ययवदित्थेकं पदमिति प्रतिपत्तेरनुपपत्तेः । नापि द्वितीयः । उच्चरितप्रध्व-
स्तानां वर्णानां समूहभावासंभवात् । तत्र हि समूहव्यपदेशो ये पदार्था एक-
स्मिन्पदेशे सहावस्थिततया बहवोऽनुभूयन्ते । यथैकस्मिन्पदेशे सहावस्थितत-
याऽनुभूयमानेषु धवस्वदिरपलाशादिषु समूहव्यपदेशो यथा वा गजनरतुरगादिषु ।
न च ते वर्णास्तथाऽनुभूयन्ते । उत्पन्नप्रध्वस्तत्वात् । अभिव्यक्तिपक्षेऽपि क्रमे-
णैवाभिव्यक्तिः । समूहासंभवात् । नापि वर्णेषु कालानिकः समूहः कल्पनीयः ।
परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । एकार्थप्रत्यायकत्वसिद्धौ तदुपाधिना वर्णेषु पदत्वप्रती-
तिस्तत्सिद्धावेकार्थप्रत्यायकत्वसिद्धिरिति । तस्माद्वर्णानां । वाचकत्वासंभवासंभ-
वात्स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः ।

ननु स्फोटव्यञ्जकतापक्षेऽपि प्रागुक्तविकल्पभसरेण घट्टकंटीप्रभातायितमिति
चेत्तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणम् । वैषम्यसंभवत् । तथाहि—अभिव्यञ्जकोऽपि
प्रथमो ध्वनिः स्फोटमस्फुटमभिव्यनक्ति । उत्तरोत्तराभिव्यञ्जकक्रमेण स्फुटं
स्फुटतरं स्फुटतमम् । यथा स्वाध्यायः सकृत्पठ्यमानो नावधार्यते । अभ्यासेन
तु स्फुटावसायः । यथा वा रत्नतत्त्वं प्रथमप्रतीतौ स्फुटं न चकास्ति । चरमे
चेत्तत्ति यथावदाभिव्यज्यते ।

* नाद्रीरहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ (वाक्यप० १।८५)

इति प्रामाणिकोक्तेः । तस्माद्स्माच्छब्दार्थं प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारव-
शाद्वर्णानामर्थवाचकत्वानुपपत्तेः प्रथमे काण्डे तत्रभवद्भिर्मूर्तहरिभिरभिहितत्वान्नि-
र्व्ययवमर्थप्रत्यायकं शब्दतत्त्वं स्फोटाख्यमभ्युपगन्तव्यमिति । एतत्सर्वं परमा-

* घ. पु. टि.—नादाघातजन्या ।

१ स्व. घ. ड.—च. 'मूहे वा । १ क. स्व. ग. घ. समूहाभा । ३ स्व. 'भावसं । ४ घ.
'तया । ५ घ. 'तया । ६ घ. 'व्यक्तस्य स' । ७ घ. 'नीयस्य प' । ८ घ. 'कसि' । ९
घ. 'मां साधनात्मकत्वसं । १० 'कुट्टेप्र' । ११ क. स्व. ग. घ. 'टः स्फु' । १२ घ.
'राहतं' । १३ क. स्व. ग. घ. 'मन्त्येन । १४ च. 'ति व्य' । १५ घ. 'म इ' । १६ क.
स्व. ग. स्फोटभावम् ।

र्थसंवल्लक्षणसत्ताजातिरेव सर्वेषां शब्दानामर्थ इति प्रतिपादनपरे जातिसमुद्देशे प्रतिपादितम् ।

यदि सत्तैव सर्वेषां शब्दानामर्थस्तर्हि सर्वेषां शब्दानां पर्यायता स्यात् । तथा च क्वचिदपि युगमत्रिवतुरपदप्रयोगायोग इति महच्चातुर्यमायुष्मतः । तदुक्तम्—
पर्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यते ।

पर्यायेणैव ते यस्माद्द्वन्द्व्यर्थं न संहताः ॥ इति ।

तस्मादयं पक्षो न क्षोदक्षम इति चेत्तदेतद्गगनरोमन्थकल्पम् । नीललोहितपी-
ताद्युत्तरञ्जकद्रव्यभेदेन स्फटिकमणेरिव संबन्धिभेदात्सत्तायास्तदात्मना भेदेन
प्रतिपत्तिसिद्धौ गोसत्तादिरूपगोत्वादिभेदनिबन्धनव्यवहारवैलक्षण्योपपत्तेः । तथा
चाऽऽप्तवाक्यम्—

स्फटिकं विमलं द्रव्यं यथा युक्तं पृथक्पृथक् ।

नीललोहितपीताद्यैस्तद्वर्णमुपलभ्यते ॥ इति ।

तथा हरिणाऽप्युक्तम्—

संबन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।

सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥ इति ।

आश्रयभूतैः संबन्धिभिर्भिद्यमाना कल्पितभेदां गवाधादिषु सत्तैव महासामा-
न्यमेव जातिः । गोत्वादिर्कमपरं सामान्यं परमार्थतस्ततो भिन्नं न भवति । गोस-
त्तैव गोत्वं नापरमन्वयि प्रतिभासते । एवमथसत्ताऽधत्वमित्यादि वाच्यम् । एवं
च तस्यामेव गवादिभेदभिन्नायां सत्तायां जातौ सर्वे गोशब्दादयो वाचकत्वेन
व्यवस्थिताः । प्रातिपदिकार्थश्च सत्तेति प्रसिद्धम् । भाववचनो धातुरिति पक्षे
भावः सत्तैवेति धात्वर्थः सत्ता भवत्येव । क्रियावचनो धातुरिति पक्षेऽपि ।

जातिमन्थे क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।

इति क्रियासमुद्देशे क्रियाया जातिरूपत्वप्रतिपादनाद्धात्वर्थः सत्ता भवत्येव ।
तस्य भावस्त्वतलाविति (पा० सू० ५ । १ । ११९) भावार्थे त्वतलादीनां
विधानात्सत्तावाचित्वं युक्तम् । सा च सत्तोदयव्ययवैधुर्यान्नित्या । सर्वस्य

१ क. °तिरेव सर्वेषां शब्दानामर्थ इति प्र° । २ क. °न प्रतिपत्तिसिद्धौ स्फटि° । ३
घ. °था चोक्तं महद्भिरिदं वा° । ४ ख. विद्यमाना । ५ क. °भेदो ग° । ६ घ. °विकं
प° । ७ क. ख. ग. घ. ङ. °ति । जातिपदार्थनयानुसारेणानेकव्यक्तिः° । ८ घ.
°र्था नित्या ।

पपञ्चस्य तद्विवर्ततया देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यात्सा सत्ता महानात्मेति व्यपदिश्यत इति कारिकाद्वयार्थः ।

द्रव्यपदार्थवादिनोऽपि नये संविलक्षणं तत्त्वमेव सर्वशब्दार्थं इति संबन्धसमुद्देशे समर्थितम्—

सत्यं वस्तु तदाकारैरसत्यैरवधार्यते ।

असत्योपाधिभिः शब्दैः सत्यमेवाभिधीयते ॥

अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा ।

गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते ॥ इति ।

भाष्यकारेणापि सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इत्येतद्वार्तिकव्याख्यानावसरे द्रव्यं हि नित्यामित्यनेन ग्रन्थेनासत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यं सर्वशब्दार्थं इति निरूपितम् ।

जातिशब्दार्थवाचिनो वाजप्यायनस्य मते गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेतजातिमभिदधति । तस्यामवगाह्यमानायां तत्संबन्धाद्द्रव्यमवगम्यते । शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते । गुणे तत्संबन्धात्प्रत्ययः । द्रव्ये संबन्धिसंबन्धात् । संज्ञाशब्दानामुत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाच्छैश्वकौमारयौवनाद्यवस्थाद्विभेदेषु स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययबलार्त्सिद्धा देवदत्तत्वादिजातिरभ्युपगन्तव्या । क्रियास्वपि जातिरालक्ष्यते । सैव धातुवाच्या पंचतीत्यादावनुवृत्तप्रत्ययस्य प्रादुर्भावात् । द्रव्यपदार्थज्ञादिवर्षादिनये शब्दस्य व्यक्तेरवाभिधेयतया प्रतिभासते । जातिस्तूपलक्षणतयेति नाऽऽनन्त्यादिदोषावकाशः । पाणिन्याचार्यस्योभयं समतम् । यतो जातिपदार्थमभ्युपगम्य जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् (पा० सू० १ । २ । ५८) इत्यादिव्यवहारः । द्रव्यपदार्थमङ्गीकृत्य स्वरूपप्रामेक्येषु एकविभक्तौ (पा० सू० १ । २ । ६४) इत्यादिः । व्याकरणस्य सर्वपार्षदत्वान्मतद्वयाभ्युपगमे न कश्चिद्विरोधः । तस्माद्द्वयं सत्यं परं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दार्थं इति स्थितम् । तदुक्तम्—

तस्माच्छक्तिविभागेन सत्यः सर्वः सदात्मकः ।

एकैऽर्थैः शब्दवाच्यत्वे बहुरूपः प्रकाशते ॥ इति ।

१ अ. °तत्त्वशब्दं द्र° । २ क.—ग. ड. च. °भिप्र° । ३ क. ग. °सिद्धत्वा° । ख. °सिद्धादिजा° । घ. °सिद्धा जा° । ४ ड.—च. पठती° । ५ क. ख. °त् । नद्र° । ग. °त् । स्वद्र° । ६ घ. °व्यालिनं° । ७ क. ख. ग. °दिः । इत्यादिव्या° । ८ क. सर्वं पा° । ९ घ. °ब्राह्म° । १० ख. एकार्थश° । ११ क. ग. घ. °कोऽर्थश° ।

सत्यस्वरूपमपि हरिणोक्तं संबन्धसमुद्देशे—

यत्र द्रष्टा च दृश्यं च दर्शनं चाविकल्पितम् ।

तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुस्त्रयन्तवेदिनः ॥ इति ।

द्रव्यसमुद्देशेऽपि—

विकारापगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा ।

विकारापगमो यत्र तामाहुः प्रकृतिं पराम् ॥ इति ।

अभ्युपगताद्वितीयत्वनिर्वाहाय वाच्यवाचकयोरविभागः प्रदर्शितः—

वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाच्च न पृथक्ततः ।

अपृथक्त्वेऽपि संबन्धस्तयोर्जीवात्मनोरिव ॥ इति ।

तत्तदुपाधिपरिकल्पितभेदबहुलतया व्यवहारस्याविद्यामात्रकल्पितत्वेन प्रति-
नियताकारोपधीयमानरूपभेदं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दविषयः । अमेदे च पारमार्थिके
संवृतिवशाद्ब्रह्मव्यवहारदशायां स्वप्नावस्थावदुच्चावचः प्रपञ्चो विवर्तत इति कारि-
कार्थः । तदाहुर्वेदान्तवादिनिपुणाः—

यथा स्वप्नपञ्चोऽयं माये मायाविजृम्भितः ।

एवं जाग्रत्पञ्चोऽपि मयि मायाविजृम्भितः ॥ इति ।

तदित्थं कूटस्थे परस्मिन्ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपे प्रत्यगभिन्नेऽवगतेऽनाद्यवि-
द्यानिवृत्तौ तादृग्ब्रह्मात्मनाऽवस्थानलक्षणं निःश्रेयसं सेत्स्यति ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।

इत्यभियुक्तोक्तेः । तथा च शब्दानुशासनशास्त्रस्य निःश्रेयससाधनत्वं सिद्धम् ।
तदुक्तम्—

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रचक्षते ॥ (वाक्यप० १।१४)इति ।

तथा—इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमार्गानामजिह्वा राजपद्धतिः ॥ (वाक्यप० १।१६)इति ।

तेस्माद्ब्रह्माकरणशस्त्रं परमपुरुषार्थसाधनतयाऽध्येतव्यमिति सिद्धम् ।

इति श्रीप्रत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे पाणिनिदर्शनम् ॥

१ घ. 'गमेऽथाऽऽहुः प्रकृतिं च प' । च. 'गमे सत्यां ता' । २ घ. 'गतद्वितीयत्व-
निर्वाहार्थं वाचकयोर्विभा' । ३ ख. 'त्रपरिक' । ४ ख. न । ५ घ. 'वादिनि' । ६ क. ख.
'दृग्ब्रह्मा' । ७ घ. 'नपार्व' । ८ क.—ग ह. च. 'मार्गानाम्' । ९ घ. 'राज्ययावति' ।
१० घ. 'तद्व्या' ।

अथ सांख्यदर्शनम् ॥ १४ ॥

अथ सांख्यैराख्याते परिणामवादे परिपन्थिनि जागरूके कथंकारं विवर्त-
वाद् आदरणीयो भवेत् । एष हि तेषामाघोषः । संक्षेपेण हि सांख्यशास्त्रे
षट्सौ विधाः संभाव्यन्ते । कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव कश्चिद्विकृतिः प्रकृतिश्च कश्चि-
द्विकृतिरेव कश्चिदनुभय इति ।

तत्र केवला प्रकृतिः प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः । तासावन्यस्य कस्य
चिद्विकृतिः । प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्या-
वस्थाया अभिधानात् । तदुक्तं—मूलप्रकृतिरविकृतिरिति (सां० का० ३) ।
मूलं चासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः । महदादेः कार्यकलापस्यासौ मूलं न त्वस्य
प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति । अनवस्थापातात् । न च बीजाङ्कुरवदनवस्थादोषो
न भवतीति वाच्यम् । प्रमाणाभावादिति भावः ।

विकृतयश्च प्रकृतयश्च महदहंकारतन्मात्राणि । तदप्युक्तं—महदाद्याः प्रकृ-
तिविकृतयः सप्तेति (सां० का० ३) । अस्यार्थः—प्रकृतयश्च ता विकृ-
तयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महादादीनि तत्त्वानि । तत्रान्तःकरणादिपदवे-
दनीयं महत्तत्त्वमहंकारस्य प्रकृतिः । मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहंकारतत्त्व-
मभिमानापरनामधेयं महतो विकृतिः । प्रकृतिश्च तदेवाहंकारतत्त्वं तामसं सत्त्व-
श्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानाम् । तदेव सात्त्विकं सत्प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां
बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानां कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपाद-
पायूपस्थाख्यानामुभयात्मकस्य मनसश्च । रजसस्तूभयत्र क्रियोत्पादनद्वारेण
कारणत्वमस्तीति न वैयर्थ्यम् । तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

अभिमानोऽहंकारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।

एकादशकैरणगणस्तन्मात्रापञ्चकं चैव ॥

सात्त्विकं एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।

वाक्पादपाणिपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्यहः ॥

१ च.—कचिद° । २ ग. °द्विवृतिः । ३ ग. °द्विवृतिः । ४ घ. मूला चा° । ५ घ.
°त्वं नाम ता° । ६ ख. ग. °णम् । ७ क.—ग. ड. च. कश्च ग° । ८ क.—ग. ड. च.
°कमेकादशकः प्र° । ९ क. ख. ग. घ. °स्थाख्यानि ।

उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यादिति (सां० का० २४ । २७) विवृतं च तत्त्वकौमुद्यामाचार्यवाचस्पतिभिः ।

केवला विकृतिस्तु वियदादीनि पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च । तदुक्तं—षोडशकस्तु विकारः (सां० का० ३) इति । षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणः षोडशको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथाऽपि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरामिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतम् । गोघटादीनां स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोः समानत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावः तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः पूर्वपूर्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्च महाभूतानि वियदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुष्पञ्चगुणानि जायन्ते । इन्द्रियसृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता । तदुक्तम्—

प्रकृतेर्महांस्तते ऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ (सां०का० २२) इति ।

अनुभयात्मकः पुरुषः । तदुक्तं—न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः (सां० का० ३) इति । पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्पचित्प्रकृतिर्नापि विकृतिः कस्यचिदित्यर्थः ।

एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्रयमभिमतम् । तदप्युक्तम्—

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ (सां०का० ४) इति ।

इह कार्यकारणभावे चतुर्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति । असतः सज्जायत इति सौगताः *संगिरन्ते । नैयायिकादयः सतोऽसज्जायत इति । वेदान्तिनः सतो विवर्तः कार्यजातं न वस्तु सति । सांख्याः पुनः सतः सज्जायत इति ।

तत्रासतः सज्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः । असतो निरुपाख्यस्य शशविषाणवत्कारणत्वानुपपत्तेः । तुच्छातुच्छयोस्तादात्म्यानुपपत्तेश्च ।

नापि सतोऽसज्जायते । कारकव्यापारात्प्रागसतः शशविषाणवत्सत्तासंबन्धलक्षणोत्पत्त्यनुपपत्तेः । न हि नीलं निपुणतमेनापि पीतं कर्तुं पार्यते । ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत्तद्वचारु । असति धर्मिणि तद्धर्म इति व्यपदेशानुपपत्त्या धर्मिणः सत्त्वापत्तेः ।

* घ. पु. टि.—संप्रतिपद्यन्ते ।

१ घ. 'यं' चेति । उभयसाधर्म्यात् । वि० । २ ख. ग. ड.—च. 'श्च भू०' । ३ ड.—च. 'श्च भू०' । ४ घ. 'त्येतरसंभवात् । न ।

तस्मात्कारकव्यापारात्प्रागपि कार्यं सदेव । सतश्चाभिव्यक्तिरुपपद्यते । यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य दोहनेन सौरभेषु पयसः । असतः कारणे किमपि निदर्शनं न दृश्यते । किञ्च कार्येण कारणं संबद्धं तज्जनकमसंबद्धं वा । प्रथमे कार्यस्य सत्त्वपायात् । सतोरेव संबन्ध इति नियमात् । चरमे सर्वं कार्यजातं सर्वस्माज्जायते । असंबद्धत्वाविशेषात् । तदारूपायि सांख्याचार्यैः—

असत्त्वान्नास्ति संबन्धः कारणैः सत्त्वसाङ्गिभिः ।

असंबद्धस्य चोतात्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥ इति ।

अथैवमुच्येत संबद्धमपि तत्तदेव जनयति यत्र यच्छक्तम् । शक्तिश्च कार्यदर्शनोन्नेयेति । तन्न संगच्छते । तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र तैलस्यासत्त्वे संबद्धत्वासंबद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणायोमार्त् । कार्यकारणयोरभेदाच्च कारणात्पृथक्कार्यस्य सत्त्वं न भवति । पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते । तद्धर्मत्वात् । न यदेवं न तदेवं यथा गौरधः । तद्धर्मश्च पटः । तस्मान्चाश्चान्तरम् । तर्हि प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्यं कुर्युरिति चेन्न । संस्थानभेदेनाऽऽविर्भूतपटभावनानां प्रावरणार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः । यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरो भवन्ति निःसरन्ति चाऽऽविर्भवन्त्येवं कारणस्य तन्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते । निविशमानास्तिरो भवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते । न पुनरसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः । यथोक्तं भगवद्गीतायाम्—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । (२।१६) इति ।

ततश्च कार्यानुमानात्तत्प्रधानासिद्धिः । तदुक्तम्—

असदेकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात्कारेणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ (सां०कां०९) इति ।

नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्तः प्रपञ्चः । बाधानुपलम्भात् । अधिष्ठानारोप्ययोश्चिज्जहयोः कलधौतं शुक्त्यादिवत्सात्त्वैव्याभावेनाऽऽरोपासंभवाच्च ।

१ घ. 'वेवास' । २ घ. 'नं ह' । ३ ख. 'द्धं सत्तज्ज' । ४ ख. 'ज्जभ्यते । अ' । ५ ख. 'बन्धत्वा' । ६ क. -ग. च. 'बन्धम्' । ७ क. ख. ग. घ. 'पि तदे' । ८ ड. -च. 'त् । पृथङ् न । ९ क. कार्यस्यासत्त्वं न । ग. कार्यस्य सत्त्वं न । घ. कार्यस्य सत्त्वं कारणात्पृथ' । १० घ. 'स्थामे' । ११ च. 'सदुपकरणादुपादानम्' । १२ क. -ग. ज्ञ. 'द्वकारणत्वाद्' । १३ ख. ग. 'रणाभा' । १४ क. -ग. ड. च. 'तरूप्यमि' । १५ क. ख. 'रूप्यभेदेनापि सं' । ग. 'रूप्यभेदेनारोपासं' । च. - 'रूप्यभा' । १६ घ. 'नीपि संभवाभावा' ।

तत्रैव सुखदुःखमोहात्मकस्य प्रपञ्चस्य तथाविधकारणमवधारणीयम् ।
 तथा च प्रयोगः—विमतं भावजातं सुखदुःखमोहात्मककारणकं तदन्वितत्वात् ।
 यद्येनान्वीयते तत्तत्कारणकं यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकम् ।
 तथा चेदं तस्मात्तथेति । तत्र जगत्कारणे येयं सुखात्मकता तत्सत्त्वं या
 दुःखात्मकता तद्रजो या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः ।
 तथाहि—प्रत्येकं भावास्त्रैयगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा भैत्रदारेषु सत्यवत्यां
 भैत्रस्य सुखमाविरस्ति । तं प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भावात् । तत्सपत्नीनां दुःखम् । ताः
 प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात् । तामलभमानस्य चैत्रस्य मोहो भवति तं प्रति
 तमोगुणसमुद्भवात् । एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखं करोति । परैरप-
 ह्यिमाणं दुःखा करोति । उदासीनस्योपेक्षाविषयत्वेनोपतिष्ठते । उपेक्षाविष-
 यत्वं नाम मोहः । मुह वैचित्ये, इत्यस्माद्धातोर्माहशब्दानिष्पत्तेः । उपेक्षणीयेषु
 चित्तवृत्त्यनुदयात् । तस्मात्सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानका-
 रणकमवगम्यते । तथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते—

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः *प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
 अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः
 ॥ (४ । ५) इति ।

अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रञ्जकत्वप्रकाशकत्वावरकत्वसाधर्म्याद्रजःसत्त्व-
 तमोगुणत्रयप्रतिपादनपराः ।

नन्वचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्ये न व्यापियते । अतः केन-
 चिच्चेतनेनाधिष्ठाना भवितव्यम् । तथा च सर्वार्थदर्शी परमेश्वरः स्वीकर्तव्यः
 स्यादिति चेत्तदसंगतम् । अचेनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवशेन प्रवृत्त्युपपत्तेः ।
 दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्तमानं यथा वत्सविवृद्धध्यर्थमचेतनं
 क्षीरं प्रवर्तते यथा च जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्तते तथा प्रकृतिरचेतनाऽपि
 पुरुषविमोक्षाय प्रवर्तयति । तदुक्तम्—

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ (सां०का० ५७) इति ।

यस्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्तक इति परमेश्वरास्तित्वादिनां डिण्डिमः
 सं गर्भसोवेण गतः । विकल्पानुपपत्तेः । स किं सृष्टेः प्राक्प्रवर्तते सृष्ट्युत्तरकालं वा ।

* सर्वदर्शनसंग्रहपुस्तके तु प्रजा जनयन्तीमिति पाठः ।

१ क.—ह. 'स्य तं' । २ क.—'वर्णाका' । ३ क. तत्पत्नी । ग. तत्पत्नीनां । ४
 च. 'त्वेन व्यवति । ५ स. 'पि प्रयो' । ६ क. स. ग. घ. 'वार्थे प्र' । ७ क. स. ग.
 'वृद्ध्यर्थे क्षी' । ८ क.—ह. स प्रायेण ।

आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः । द्वितीये परस्परश्रयप्रसङ्गः । करुणया सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति । तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः । यथा निर्व्यापारस्याप्ययस्कान्तस्य संनिधानेन लोहस्य व्यापारस्तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य संनिधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते । प्रकृतिपुरुषसंबन्धश्च पङ्गवन्धवत्परस्परपेक्षानिबन्धनः । प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते । पुरुषोऽपि भेदाग्रहाद्बुद्धिच्छायापत्या तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः कैवल्यमपेक्षते । तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनं न च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । यथा खलु कौचित्पङ्गवन्धौ पथि सार्थेन गच्छन्तौ दैवकृतादुपप्लवात्परित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्रमन्तौ भयाकुलौ दैववशात्संयोगमुपगच्छेताम् । तत्र चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपितः । ततश्च पङ्गुदर्शितेन मार्गेणान्वः समीहितं स्थानं प्राप्नोति पङ्गुरपि स्कन्धाधिरूढः । तथा परस्परपेक्षप्रधानपुरुषनिबन्धनः सर्गः । यथोक्तम्—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्गवन्धवदुभयोरपि संबन्धस्तत्कृतः सर्गः ॥ (सां० का० २१) इति ।

ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः । निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यत इति चेदुच्यते । यथा भर्ता दृष्टदोषा स्वैरिगी भर्तारं पुनर्नोपैति यथा वा कृतप्रयोजना नर्तकी निवर्तते तथा प्रकृतिरपि । यथोक्तम्—

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथोऽऽत्मानं प्रकाशय विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ (सां० का० ५९) इति ।

एतेच्च निरीक्षरसांख्यशास्त्रप्रवर्तककपिलौदिमतानुसारिणां मतमुपन्यस्तम् ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे सांख्यदर्शनम् ॥

१ ख. सृष्टेः का० । २ घ. 'ष्ट्या का० । ३ क. स्व. ग. घ. 'युक्तप्र० । ४ च. 'धनिबन्ध० । ५ क. स्व. 'न्धनो न । ६ गं. ड. ततः प० । ७ च. 'नदर्शनसंबन्धनि० । ८ घ. 'की नर्तनं त० । च. 'की नृत्यान्निव० । ९ क. नृत्तात् । १० ख. घ. 'थाऽऽनन्दप्र० । ११ घ. तदर्थं नि० । १२ ख. ड.—च. 'लानु० ।

अथ पातञ्जलदर्शनम् ॥ १५ ॥

सांप्रतं सेश्वरसांख्यप्रवर्तकपतञ्जलिप्रभृतिमुनिमतमनुवर्तमानानां मतमुपन्यस्यते ।

तत्र सांख्यप्रवचनापरनामधेयं योगशास्त्रं पतञ्जलिप्रणीतं पादचतुष्टयात्मकम् । तत्र प्रथमे पादे—अथ योगानुशासनम् (पा० यो० सू० १ । १) इति योगशास्त्रारम्भप्रतिज्ञां विधाय ' योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ' (पा० यो० सू० १ । २) इत्यादिना योगलक्षणमभिधाय समाधिं सप्रपञ्चं निरदिक्षद्गवान्तञ्जलिः । द्वितीये ' तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ' (पा० यो० सू० २ । १) इत्यादिना व्युत्थितचित्तस्य क्रियायोगं यनादीनि^१ च पञ्च बहिरङ्गानि सधनानि । तृतीये ' देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ' पा० यो० सू० ३ । १) इत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरेङ्गं संयमपदवाच्यं तद्वान्तरर्फलं विभूतिजातम् । चतुर्थे ' जन्मौषधिमन्त्रतपः समाधिजाः सिद्धयः ' (पा० यो० सू० ४ । १) इत्यादिना सिद्धिपञ्चकप्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रयोजनं कैवल्यम् । प्रधानादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्राचीनान्येव संमतानि । षड्विंशस्तु परमेश्वरः क्लेशकर्षविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषः स्वेच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसंप्रदायप्रवर्तकः संसाराङ्गारे तप्यमानानां प्राणभूतामनुग्राहकश्च ।

ननु पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य तस्य तप्यभावः कथमुपपद्यते येन परमेश्वरोऽनुग्राहकतया कक्षी क्रियत इति चेदुच्यते । तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यं बुद्ध्यात्मना परिणमत इति संख्ये परितप्यमाने तदारोपवशेन तदभेदावगाहिपुरुषोऽपि तप्यत इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

सत्त्वं तप्यं बुद्धिभावेन वृत्तं भावो ये वै राजसास्तापकास्ते ।

तप्याभेदग्राहिणी तामसी या वृत्तिस्तस्यां तप्य इत्युक्तं आत्मा ॥ इति ।

पञ्चशिखेनाप्युक्तम्—अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परि-

१ क. ख. घ. 'ख्यप्राग्व' । २ ग. अथो यो' । ३ क-ग. ड. च. 'नि प' । ४ क. ग. 'बन्धं चित्त' । ५ क. ग. 'न्तरं सं' । ६ घ. 'मपाद' । ७ क.—ग. ड. च. तत्रावा' । ८ क. 'फलवि' । ९ क. ख. ग. 'त्रकल्पः सं' । १० ड.—तापः । ११ क. ग. 'सत्ये त' । १२ क.—ड. तमोत्र' । १३ ड.—'वास्ते धा' । १४ क. धा मानसा' । १५ क. ग. 'त्युक्तमात्मा ।

णामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपपत्तीति । भोक्तृशक्तिरिति चिच्छक्ति-
रुच्यते । सा चाऽऽत्मैव । परिणामिन्यर्थे बुद्धितत्त्वे प्रतिसंक्रान्तेव प्रतिबिम्बि-
तव तद्वृत्तिमनुपपत्तीति बुद्धौ प्रतिबिम्बिता सा चिच्छक्तिर्बुद्धिच्छायापत्त्या
बुद्धिवृत्त्यनुकारवतीति भावः । तथा शुद्धोऽपि पुरुषः प्रेत्यर्थे^१ बोद्धमनुपपत्त्यावि-
तमनुपपत्त्यन्तदात्माऽपि तदात्मक इव प्रतिभासत इति । इत्थं तप्यमानस्य
पुरुषस्याऽऽद्वैतैरन्तर्यदीर्घकालानुबन्धियमानियमाद्यष्टाङ्गयोगानुष्ठानेन परमेश्वर-
प्रणिधानेन च सत्त्वपुरुषान्तर्यताख्यातावनुपप्लवायां जातायामविद्यादयः पञ्च
क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति । कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता
भवन्ति । ततश्च पुरुषस्य निर्लेपस्य कैवल्येनावस्थानं कैवल्यमिति सिद्धम् ।

तत्राथ योगानुशासनम् (पा० यो० सू० १।१) इति प्रथमसूत्रेण प्रेक्षा-
वत्प्रवृत्त्यङ्गं विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिरूपमनुबन्धचतुष्टयं प्रतिपाद्यते ।

अत्राथशब्दोऽधिकारार्थः स्वी क्रियते । अथशब्दस्यानेकार्थत्वे संभवति कथं-
मारम्भार्थत्वपक्षे पक्षपातः संभवेत् । अथशब्दस्य मङ्गलाद्यनेकार्थत्वं नामलिङ्गानु-
शासनेनानुशिष्टम्—मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ (अमर० ३।३।२४६)
इति । अत्र प्रश्नकात्स्न्येयोरसंभवेऽप्यनन्तर्यमङ्गलपूर्वप्रकृतापेक्षारम्भलक्षणानां
चतुर्णामर्थानां संभवादारम्भार्थत्वानुपपत्तिरिति चेन्मेवं मंस्थाः । विकल्पासह-
त्वात् । आनन्तर्यमथशब्दार्थ इति पक्षे यतः कुतश्चिदानन्तर्यं पूर्ववृत्तशमाद्य-
साधारणात्कारणादानन्तर्यं वा । न प्रथमः । न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठ-
त्यकर्मकृत् । (भ० मी० ३ । ५) इति न्यायेन सर्वो जन्तुरवश्यं किञ्चि-
त्करोत्येवेति तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्ततया तदर्थशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसक्तेः ।
न चरमः । शमाद्यनन्तरं योगस्य प्रवृत्तावपि तस्यानुशासनप्रवृत्त्यनुबन्धत्वेनो-
पात्ततया शब्दतः प्राधान्याभावात् । न च शब्दतः प्रधानभूतस्यानुशासनस्य
शमाद्यानन्तर्यमथशब्दार्थः किं न स्यादिति वदितव्यम् । अनुशासनमिति
हि शास्त्रमाह । अनुशिष्यते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलसहितो योगो येन
तदनुशासनमिति व्युत्पत्तेः । अनुशासनस्य च तत्त्वज्ञानचिरूपापयिषानन्तरभा-
वित्वेन शमदमाद्यानन्तर्यनियमाभावात् । जिज्ञासाज्ञानयोस्तु शमाद्यानन्तर्यभा-

१ ङ.—च. °न्ते च त° । २ ग. तद्वृत्ति । ३ ङ.—च. °न्ते च प्र° । ४ ङ.—च. °न्ते
त° । ५ क. प्रलयं । ६ च. °यं बीजम् । ७ घ. °षस्य नै° । ८ घ.—च. °न्यथाख्या° ।
९ घ. °न्यङ्गवि° । १० ख. °थमाधिकारार्थत्वप° । ११ क.—ङ. जन्तुः किं° ।

म्नायते—तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत् । (बृ० ४ । ४ । २३) इत्यादिना । नापि तत्त्वज्ञानचिरुपापयिषानन्तर्यमथशब्दार्थः । तस्य संभवेऽपि श्रोतृप्रतिपत्तिप्रवृत्त्योरनुपयोगेनानभिधेयत्वात् । तवापि निःश्रेयसहेतुतया योगानुशासनं प्रमितं न वा । आद्ये तदभावेऽप्युपादेयत्वं भवेत् । द्वितीये तद्भवेऽपि हेयत्वं स्यात् । प्रमितं चास्य निःश्रेयसनिदानत्वम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति (का० २ । १२) इति श्रुतेः । समर्धावच्छला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि (भ० गी० २ । ५३) इति स्मृतेश्च । अत एव शिष्यप्रश्नतपश्चरणरसायनाद्युपयोगानन्तर्यं परारूढम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र० सू० १ । १ । १) इत्यत्र तु ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वेनाधिकारार्थत्वं परित्यज्य साधनचतुष्टयसंपत्तिविशिष्टाधिकारिसमर्पणाय शमदमादिवाक्यविहिताच्छमादेरानन्तर्यमथशब्दार्थ इति शंकराचार्यैर्निरटङ्किः ।

अथ मा नाम भूदानन्तर्यार्थोऽथशब्दः । मङ्गलार्थः किं न स्यात् । न स्यात् । मङ्गलस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावात् । अगर्हिताभीष्टावाप्तिर्मङ्गलम् । अभीष्टं च सुखावाप्तिदुःखपरिहाररूपतयेष्टम् । योगानुशासनस्य च सुखदुःखनिवृत्त्योरन्यतरत्वाभावाच्च मङ्गलता । तथा च योगानुशासनं मङ्गलमिति न संपनीपद्यते । मृदङ्गध्वनेरिवाथशब्दश्रवणस्य कार्यतया मङ्गलस्य वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोरसंभवाच्च । यथाऽऽर्थिकार्थो वाक्यार्थे न निविशते तथा कार्यमपि न निविशेत् । अपदार्थत्वाविशेषात् । पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते । अन्यथा शब्दप्रमाणकानां शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते इति मुद्रामङ्गलः कृतो भवेत् । ननु प्रारिप्सितप्रबन्धपरिसमाप्तिपरिपन्थिप्रत्यूहव्यूहप्रशमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय च शास्त्रारम्भे मङ्गलाचरणमनुष्ठेयम् । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, आयुष्मत्पुरुषकाणि वीरपुरुषकाणि च भवन्ति (पा० म० भा० पृ० ७४०) इत्यभियुक्तोक्तेः । भवति च मङ्गलार्थोऽथशब्दः—

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

१ क. ग.—च. °कार्यार्थ° । २ क. °त् । स्या° । ३ ड. संपद्यते । ४ ख. °क्यार्थो नि° । ५ क.—ग. ड. च. °र्थे नि° । ६ क. ख. घ. °पि । अ° । ७ क. ग.—च. पूर्येति ।

इति स्मृतिसंभवात् । तथा च वृद्धिरादैच् (पा० सू० १ । १ । १) इत्यादौ वृद्ध्यादिशब्दवदथशब्दो मङ्गलार्थः स्यादिति चेन्नैवं भाषिष्ठाः । अर्थान्तराभिधानाय प्रयुक्तस्याथशब्दस्य वीणावेणवादिध्वनिवच्छूर्वाणमात्रेण मङ्गलफलत्वोपपत्तेः । अर्थान्तरारम्भवाक्यार्थधीफलकस्याथशब्दस्य कथमन्यफलकतेति चेन्न । अन्यार्थं नयमानोऽकुम्भोपलम्भवत्तत्संभवात् । न च स्मृतिव्याकोपः । माङ्गलिकाविति मङ्गलप्रयोजनत्वविवक्षया प्रवृत्तेः ।

नापि पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दः । फलत आनन्तर्याव्यतिरेकेण प्रागुक्तदूषणानुषङ्गात् । किमयमथशब्दोऽधिकारार्थोऽथाऽऽनन्तर्यार्थं इत्यादिविमर्शवाक्ये पक्षान्तरोपन्यासे तत्संभवेऽपि प्रकृते तदसंभवाच्च । तस्मात्पारिशेष्यादधिकारंपदवेदनीयप्रारम्भार्थोऽथशब्द इति विशेषो भाष्यते । यथाऽथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरित्यत्राथशब्दः क्रतुविशेषप्रारम्भार्थः परिगृहीतो यथा चाथ शब्दानुशासनम् (पात० म० भा० १ । १) इत्यत्राथशब्दो व्याकरणशास्त्राधिकारार्थस्तद्वत् । तदभाषि व्यासभाष्ये योगसूत्रविवरणपरि—अथेत्ययमधिकारार्थः प्रयुज्यत इति । तद्व्याचख्यौ वाचस्पतिः । तदित्थम्—अमुष्याथशब्दस्याधिका-
रार्थत्वपक्षे शास्त्रेण प्रस्तूयमानस्य योगस्योपवर्तनात्समस्तशास्त्रतार्पर्यार्थव्याख्यानेन शिष्यस्य सुखावबोधप्रवृत्तिर्भवतीत्यथशब्दस्याधिकारार्थत्वमुपपन्नम् ।

ननु 'हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः' इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः पतञ्जलिः कथं योगस्य शासितेति चेदद्धा । अत एव तत्र तत्र पुराणादौ विशिष्य योगस्य विप्रकीर्णतया दुर्ग्राह्यार्थत्वं मन्यमानेन भगवता कृपासिन्धुना फणिपतिना सारं संजिघृक्षुणाऽनुशासनमारब्धं न तु साक्षाच्छासनम् । यदाऽयमथशब्दोऽधिकारार्थस्तदैवं वाक्यार्थः संपद्यते—योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति । तस्मादयमथशब्दोऽधिकारद्योतको मङ्गलार्थश्चेति सिद्धम् ।

तत्र शास्त्रे व्युत्पाद्यमानतया योगः ससाधनः सफलो विषयः । तद्व्युत्पादनमवान्तरफलम् । व्युत्पादितस्य योगस्य कैवल्यं परमप्रयोजनम् । शास्त्रयोगयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः संबन्धः । योगस्य कैवल्यस्य च साध्यसाधनभाव-

१ क. स. ग. घ. °वणम° । ङ-°वणे मङ्गलकार्यतयोपपत्तेः । २ घ. अर्था° । ३ ख. नानार्थ° । ४ क.-ग. °जकम् । ना° । ङ. च. °जकत्ववि° । ५ क.-ग. च. °वृत्तिः । ना° । ६ ख. °सेन त° । ७ घ. °रकप° । ८ क.-ग. च. विष्वग्ज्यो° । ९ ङ. =च. °त्पर्यव्या° । १० क.-ग. ङ. च. °तिरास्तामित्युप° । ११ घ. °याऽग्राह्या° ।

लक्षणः संबन्धः । स च श्रुत्यादिप्रसिद्ध इति प्रागेवावादिषम् । मोक्षमपेक्षमाणा
 एवाधिकारिण इत्यर्थसिद्धम् । न चाथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र० सू० १।१।१)
 इत्यादावधिकारिणोऽर्थतः सिद्धिराशङ्कनीया । तत्राथशब्देनाऽऽनन्तर्यामिर्धौन-
 प्रणाडिकयाऽधिकारिसमर्पणसिद्धावार्थिकत्वशङ्कानुदयात् । अत एवोक्तं श्रुति-
 प्राप्ते प्रकरणादीनामनवकाश इति । अस्यार्थः—यत्र हि श्रुत्याऽर्थो न लभ्यते
 तत्रैव प्रकरणादयोऽर्थे समर्पयन्ति नेतरत्र । यत्र तु शब्दादेवार्थस्योपलम्भस्तत्र
 नेतरस्य संभवः । शीघ्रबोधिन्त्या श्रुत्या विनियोगस्य बोधनेन निराकाङ्क्षतये-
 तरेषामनवकाशात् । किंच श्रुत्या बोधितेऽर्थे तद्विरुद्धार्थं प्रकरणादि समर्पयत्य-
 विरुद्धं वा । न प्रथमः । विरुद्धार्थबोधकस्य तस्य बाधितत्वात् । न चरमः ।
 वैयर्थ्यात् । तदाह—श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य-
 मर्थविप्रकर्षात् (जै० सू० ३।३।१४.) इति ।

बाधिकेव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।

मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥ इति च ।

तस्माद्विषयादिमत्वाद्ब्रह्मविचारकशास्त्रवद्योगानुशासनं शास्त्रमारम्भणायामिति
 स्थितम् ।

ननु व्युत्पाद्यमानतया योग एवात्र प्रस्तुतो न शास्त्रमिति चेत्सत्यम् ।
 प्रतिपाद्यतया योगः प्राधान्येन प्रस्तुतः । स च तद्विषयेण शास्त्रेण प्रतिपाद्यत
 इति तत्प्रतिपादने करणं शास्त्रम् । करणगोचरश्च कर्तृव्यापारो न कर्मगोचर-
 तामाचरति । यथा छेतुर्देवदत्तस्य व्यापारभूतमुद्यमननिपातनादि कर्म करण-
 भूतपरशुगोचरं न कर्मभूतवृक्षादिगोचरम् । तथा च वक्तुःपतञ्जलेः पवचनव्यापा-
 रापेक्षया योगविषयस्याधिकृतता करणस्य शास्त्रस्य । अभिधानव्यापारापेक्षया
 तु योगस्यैवेति विभागः । ततश्च योगशास्त्रस्याऽऽरम्भः संभावनां भजते । अत्र
 चानुशासनायो योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्युच्यते । ननु युजिर्योग इति संयोगार्थ-
 तया परिपठिताद्युजेर्निष्पन्नो योगशब्दः संयोगवचन एव स्यात्तु निरोधवचनः।
 अत एवोक्तं याज्ञवल्क्येन—

संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः ॥ इति ।

१ क. ख. ग. °दिष्टम् । मो° । घ. °दिष्टमो° । २ क.—ङ. °माणा श्रवणाधि° । ३
 ङ.—च. °धाने प्र° । ४ क. ख. ग. घ. प्रमाणा° । ५ क. ख. °सनशा° । ६ क. °रं क° ।
 ७ घ. °स्यैव प्रतिपाद्यतेति ।

तदेतद्वार्तम् । जीवपरयोः संयोगे कारणस्यान्यतरकर्मादेरसंभवात् । अजसंयोगस्य कणभक्षाक्षचरणादिभिः प्रतिक्षेपाच्च । मीमांसकमतानुसारेण तदङ्गीकारेऽपि नित्यसिद्धस्य तस्य साध्यत्वाभावेन शास्त्रवैफल्यपत्तेश्च । धातूनामनेकार्थत्वेन युजेः समाध्यर्थत्वोपपत्तेश्च । तदुक्तम्—

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥ इति ।

अत एव केचन युजिं समाधावपि पठन्ति युज समाधाविति । नापि याज्ञवल्क्यवचनव्याकोपः । तत्रस्थस्यापि योगशब्दस्य समाध्यर्थत्वात् ।

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।

ब्रह्मण्येव स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥

इति तेनैवोक्तत्वाच्च । तदुक्तं भगवता व्यासेन—योगः समाधिः (योगभा० पृ० २ । १ इति ।

नन्वेवमष्टाङ्गयोगे चरमस्याङ्गस्य समाधित्वमुक्तं पतञ्जलिना—यमनियमासन-प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि योगस्य (पात० यो० सू० २ । २९) इति न चाङ्गत्वेवाङ्गतां गन्तुमुत्सहते । उपकार्योपकारकभावस्य दर्शपूर्णमासप्रयाजादौ भिन्नायतनत्वेनात्यन्तभेदात् । अतः समाधिरपि न योगशब्दार्थो युज्यत इति चेत्तन्न युज्यते । व्युत्पत्तिमात्राभिधित्सया तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः (पात० यो० सू० ३ । ३) इति । निरूपितचरमाङ्गवाचकेन समाधिशब्देनाङ्गिनो योगस्याभेदाविवक्षया व्यपदेशोपपत्तेः । न च व्युत्पत्तिबलादेव सर्वत्र शब्दः प्रवर्तते । तथात्वे गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेस्तिष्ठन्गौर्न स्यात् । गच्छन्देवदत्तश्च गौः स्यात् । प्रवृत्तिनिमित्तं च प्रागुक्तमेव चित्तवृत्तिनिरोध इति । तदुक्तं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः (पात० यो० सू० १ । २) इति ।

ननु वृत्तीनां निरोधश्चेद्योगोऽभिमतस्तासां ज्ञानत्वेनाऽऽत्माश्रयतया तन्निरोधोऽपि प्रध्वंसपदवेदनीयस्तदाश्रयो भवेत् । प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमानाश्रयत्वनियमात् । ततश्च

उपयन्त्रपयन्धर्मो विकरोति हि धर्माणम् ।

इति म्यायेनाऽऽत्मनः कौटस्थ्यं विहन्येतेति चेत्तदपि न धर्तते । निरोधप्र-

१ घ. 'तदार्तं' । २ क. ग. 'युजिसं' । ३ क.—ग. छ. च. 'ति । यद्येधं' । ४ ख. 'पि यो' । ५ ख. 'र्भासस्व' । ६ घ. 'पितं च' । ७ ख. 'वक्ष्याया' । ८ ख. घ. 'निवर्तेतेति' । ९ घ. 'ते नासनि' ।

तियोगिभूतानां प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिस्वरूपाणां वृत्तीनामन्तःकरणाद्यपरपर्यायचित्तधर्मवाङ्गीकारात् । कूटस्थनित्या चिच्छक्तिरपरिणामिनी विज्ञानधर्माश्रयो भवितुं नार्हत्येव । न च चितिशक्तेरपरिणामित्वमसिद्धमिति मन्तव्यम् । चितिशक्तिरपरिणामिनी सदा ज्ञातृत्वात् । न यदेवं न तदेवं यथा चित्तौदि—इत्यनुमानसंभवात् । तथा यद्यसौ पुरुषः परिणामी स्यात्तदा परिणामस्य कादाचित्कत्वात्तासां चित्तवृत्तीनां सदा ज्ञातृत्वं नोपपद्येत । चिद्रूपस्य पुरुषस्य सदैवाधिष्ठातृत्वेनावस्थितस्य यदन्तरङ्गं निर्मलं सत्त्वं तस्यापि सदैव स्थितत्वात् । येन येनार्थेनोपरक्तं भवति तस्य दृश्यस्य सदैव चिच्छायापत्त्या भानोपपत्त्या पुरुषस्य निःसङ्गत्वं संभवति । ततश्च सिद्धं तस्य सदाज्ञातृत्वमिति न कदाचित्परिणामित्वशङ्काऽवतरति । चित्तं पुनर्येन विषयेणोपरक्तं भवति स विषयो ज्ञातः, येनोपरक्तं न भवति तदज्ञातामिति वस्तुनोऽयस्कान्तमणिकल्पस्य ज्ञानाज्ञानकारणभूतोपरागानुपरागधर्मित्वादयःसधर्मकं चित्तं परिणामित्युच्यते ।

ननु चित्तस्येन्द्रियाणां चाऽऽहंकारिकाणां सर्वगतत्वात्सर्वविषयैरस्ति सदा संबन्धः । तथा च सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येतेति चेन्न । सर्वगतत्वेऽपि चित्तं यत्र शरीरे वृत्तिमत्तेन शरीरेण सह संबन्धो येषां विषयाणां तेष्वेवंस्य ज्ञानं भवति नेतरेष्वित्यतिप्रसङ्गभावात् । अत एवायस्कान्तमणिकल्पां विषया अयःसधर्मकं चित्तमिन्द्रियप्रणालिकयाऽभिसंबन्धोपरञ्जयन्तीत्युक्तम् । तस्माच्चित्तस्य धर्मा वृत्तयो नाऽऽत्मनः । तथा च श्रुतिः—‘ कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्मीरित्येतत्सर्वं मन एव ’ (बृ० १।५।३) इति । चिच्छक्तेरपरिणामित्वं पञ्चशिखाचार्यैरारुष्यायि—अपरिणामिनी भोक्तृशक्तिरिति । पतञ्जलिनाऽपि—सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् (पात० यो० सू० ४ । १८) इति । चित्तपरिणामित्वेऽनुमानमुच्यते—चित्तं परिणामि ज्ञाताज्ञातविषयत्वाच्छ्रोत्रादिवदिति ।

परिणामश्च त्रिविधः प्रसिद्धो धर्मलक्षणावस्थाभेदात् । धर्मिणश्चित्तस्य नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामः । यथा कनकस्य कटकमुकुकटकेभूरादि । धर्मस्य

१ घ. °द्रास्व° । २ घ. °त्ताद्य° । ३ घ. °च्या निः° । ४ क. -ग. -च. न काचि° । ५ क. -ग. -ङ. च. °मित्वाश° । ६ क. °तः, यदुपरक्तं भ° । ग. °तः, नानुपरक्तं भ° । ख. ङ. °तः, यदुपरक्तं न भ° । ७ ख. °स्तुतोऽयं । ८ घ. ज्ञानं । ९ क. ग. °गत्वां । १० घ. °वाज्ञां । ११ घ. °ल्पा चिच्छक्तिर्यतो विचि° । १२ घ. °त्वं च प° । १३ व. °वृत्तिरप्येतत् ।

वर्तमानत्वादिर्लक्षणपरिणामः । नीलाद्यालोचनस्य स्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः । कटकदेस्तु नेवपुराणत्वादिरवस्थापरिणामः । एवमन्यत्रापि यथासंभवं परिणामत्रितयमूहनीयम् । तथा च प्रमाणादिवृत्तीनां चित्तैर्धर्मत्वात्तन्निरोधोऽपि तदाश्रय एवेति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

ननु वृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गिकारे सुषुप्त्यादौ क्षिप्तमूढादिचित्तवृत्तीनां निरोधसंभवाद्योगत्वप्रसङ्गः । न चैतद्युज्यते । क्षिप्ताद्यवस्थासु क्लेशप्रहाणादेरसंभवान्निःश्रेयसपरिपन्थित्वाच्च । तथाहि—क्षिप्त नाम तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणमस्थिरं चित्तमुच्यते । तप्तःसमुद्रे मग्नं निद्रावृत्तिभाषितं मूढमिति गीयते । क्षिप्ताद्विशिष्टं चित्तं विक्षिप्तमिति गीयते । विशेषो नाम—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् । (भ० गी० ६ । ३४)

इति न्यायेनास्थिरस्यापि मनसः कादाचित्कसमुद्भूतविषयस्यैर्यसंभवेन स्थैर्यम् । अस्थिरत्वं च स्वाभाविकं व्याध्याद्यनुशयजनितं वा । तदाह—व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकर्तृत्वानवस्थितत्त्वानि चित्तविक्षेपांस्तेऽन्तरायाः (पात० यो० सू० १ । ३०) इति । तत्र दोषत्रयवैषम्यनिमित्तो ज्वरादिव्याधिः । चित्तस्याकर्मण्यत्वं स्त्यानम् । विरुद्धकोटिद्वयावगाहि ज्ञानं संशयः । समाधिसाधनानामभावनं प्रमादः । शरीरवाक्चित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिरालस्यम् । विषयाभिलाषोऽविरतिः । अतस्मिन्स्त्वबुद्धिभ्रान्तिदर्शनम् । कुतश्चिन्मिचित्तात्समाधिभूमेरलाभोऽलब्धभूमिकत्वम् । लब्धायामपि तस्यां चित्तस्याप्रतिष्ठाऽनवास्थितत्वमित्यर्थः । तस्मान्न वृत्तिनिरोधो योगपक्षनिक्षेपमर्हतीति चेन्नैवं वोचः । हेयभूतक्षिप्ताद्यवस्थात्रये वृत्तिनिरोधस्य योगत्वासंभवेऽप्युपादेययोरैकाग्रनिरुद्धावस्थयोर्वृत्तिनिरोधस्य योगत्वसंभवात् । एकतानं चित्तमेकाग्रमुच्यते । निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमावशेषं चित्तं निरुद्धमिति भण्यते ।

स च समाधिर्द्विविधः । संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदात् । तत्रैकाग्रचेतसि यः प्रमाणादिवृत्तीनां बाह्यविषयाणां निरोधः स संप्रज्ञातसमाधिः । सम्यक्प्रज्ञायतेऽस्मिन्प्रकृतेर्विविक्ततया ध्येयमिति व्युत्पत्तेः । स चतुर्विधः । सवितर्कादिभेदात् । समाधिर्नाम भावना । सा च भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि

१ क. ख. ग. न च पु० । २ ग. 'न्यञ्चापि । ३ घ. 'त्तिनिरो' । ४ घ. 'क्षिप्तादि-चित्तवृत्तेर्मूढा' । ५ घ. न त्वेत' । ६ क. ख. ग. 'षु वि' । ७ ड.—च. 'त्ति मच्चित्तं मू' । ८ घ. 'त्वास्थिरत्वविक्षेपयोगान्त' । ९ क. ग. 'तत्त्वविक्षेपयोगान्त' । १० च. 'पा योगान्त' । ११ ग. 'दः । चि' । १२ क. ग. घ. 'मित्त्वम् । १३ 'पक्षे नि' । १४ क.—ड. 'स्य हेयत्वसं' । १५ घ. रे चे' ।

पुनः पुनर्निवेशनम् । भाव्यं च द्विविधम् । ईश्वरस्तत्त्वानि च । तान्यपि द्विविधानि । जडाजडभेदात् । जडानि प्रकृतिमहदहंकारादीनि चतुर्विंशतिः । अजडः पुरुषः । तत्र यदा पृथिव्यादीनि स्थूलानि विषयत्वेनाऽऽदाय पूर्वापरानुसंधानेन शब्दार्थोल्लेखसंभेदेन च भावना प्रवर्तते स समाधिः सवितर्कः । यदा तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य देशाद्यवच्छेदेन भावना प्रवर्तते तदा सविचारः । यदा रजस्तमोलेशानुविद्धं चित्तं भाव्यते तदा सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्योद्रेकात्सानन्दः । यदा रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमालम्बनीकृत्य या प्रवर्तते भावना तदा तस्यां सत्त्वस्थं न्यग्भावाच्चितिशक्तेरुद्रेकाच्च संत्तामात्रावशेषत्वेन सास्मितः समाधिः । तदुक्तं पतञ्जलिना—वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः (पात० यो० सू० १ । १७) इति । सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातः समाधिः । ननु सर्ववृत्तिनिरोधो योग इत्युक्ते संप्रज्ञाते व्याप्तिर्न स्यात् । तत्र सत्त्वप्रधानायाः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणाया वृत्तेरनिरोधादिति चेत्तदेतद्वार्तम् । क्लेशकर्माविपाकाशयपरिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारात् । क्लेशाः पुनः पञ्चवा प्रसिद्धाः—अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः (पात० यो० सू० २ । ३) इति ।

नन्वविद्येत्यत्र किमाश्रीयते । पूर्वपदार्थप्राधान्यममक्षिकं वर्तत इतिवत् । उत्तरपदार्थप्राधान्यं वा राजपुरुष इतिवत् । अन्यपदार्थप्राधान्यं वाऽमक्षिको देश इतिवत् । तत्र न पूर्वः । पूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽविद्यायां प्रसज्यप्रतिषेधोपपत्तौ क्लेशादिकारकरत्वानुपपत्तेः । अविद्याशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभावापत्तेश्च । न द्वितीयः । कस्यचिदभावेन विशिष्टाया पिद्यायाः क्लेशादिपरिपन्थित्वेन तद्विजित्वानुपपत्तेः । न तृतीयः । नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्चेति वृत्तिकारवचनानुसारेणाविद्यमाना विद्या यस्याः साऽविद्या बुद्धिरिति समासार्थसिद्धौ तस्या अविद्यायाः क्लेशादिबीजत्वानुपपत्तेः । विवेकख्यातिपूर्वकसर्ववृत्तिनिरोधसंपन्नायास्तस्यास्तथात्वप्रसङ्गश्च । उक्तं चात्मितादीनां क्लेशानामविद्यानिदानत्वम्—अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोर्दाराणाम् (पात० यो० सू० २ । ४) इति । तत्र प्रसुप्तेषां प्रबोधसहकार्यभावेनानभिऽपक्तिः । तनुत्वं प्रतिपक्षभावनया शिथिलीकरणम् । विच्छिन्नत्वं बलवता क्लेशानामिभयः । उदारत्वं सहकारि-

१ क. ख. ग. °न भा° । २ च. °दा स° । ३ क. ख. ग. घ. तस्य । ४ घ. °स्य प्रत्यग्भा° । ५ ड.—सत्त्वमा° । ६ क. °न्दात्मिकारिम° । ७ घ. °तदार्तम् । ८ घ. °द्यायाः प्र° । ९ घ. °स्य तृतीयपत्तौ त्रिलि° । १० क. ख. °र्वप्रवृ° । ११ क.—ड. °त्तिसं° । १२ घ. °दारवमि° । ड. °दारणमि° ।

संनिधिवशात्कार्यकारित्वम् । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रेण व्यासभाष्यव्याख्यायाम्—

प्रसुप्तास्तच्चलीनानां तन्ववस्थाश्च योगिनाम् ।

विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम् ॥ इति ।

द्वंद्ववत्स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्रधानैत्वं नाऽऽशङ्कितम् । तस्मात्पक्ष-
त्रयेऽपि क्लेशादिनिदानत्वमविद्यायाः प्रसिद्धं हीयेतेति चेत्तदपि न शोभनं विभाति ।
पर्युदासशक्तिमाश्रित्याविद्याशब्देन विद्याविरुद्धस्य विपर्ययज्ञानस्याभिधानमिति
वृद्धैरङ्गीकारात् । तदाह—

नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ।

वर्द्धत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनी ॥ इति ।

वृद्धप्रयोगगर्भयो हि शब्दार्थः सर्व एव नः ।

तेन यत्र प्रयुक्तो यो न तस्मादपनीयते ॥ इति ।

वाचस्पतिमिश्रेण्युक्तम्—लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थयोः संबन्धः । लोके
चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञ् उत्तरपदाभिधेयोपमर्दकस्य तद्विरुद्धतया तत्र
तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुद्धे प्रवृत्तिरिति ।

एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मंख्यातिर-
विद्या (पात० यो० सू० २ । ५ इति) । अतस्मिंस्तद्वृद्धिर्विपर्यय इत्युक्तं
भवति । तद्यथा—अनित्ये घटादौ नित्यस्वाभिमानः । अशुचौ कायादौ शुचि-
त्वप्रत्ययः—

स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निष्यन्दान्निधनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात्पाण्डिता ह्यशुचिं विदुः ॥ इति ।

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणैर्वृत्त्यविराधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः (पात०
यो० सू० २ । १५) इति न्यायेन दुःखे स्रक्चन्दनवनितादौ सुखत्वारोपः ।
अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिः । तदुक्तम्—

अनात्मनि च देहादावात्मबुद्धिस्तु डेहिनाम् ।

अविद्या तत्कृतो बन्धस्तन्मौशो मोक्ष उच्यते ॥ इति ।

१ घ. °म् । अत उक्तं । २ घ. °सुप्ततनुली° । ३ ग. °नत्वे ना° । ४ क-ग. ड. च.
°क्षद्वये° । ५ च. °धकृत् । व° । ६ ग. °दन्त्यब्रा° । ७ ड.-च. °गम्या हि शब्दार्थाः
सं । ८ च. °क्तोऽयं न । ९ क. ग. °कत्वस्य । १० घ. °त्मज्ञतिर° । ११ क. ग. °गुणावृ° ।
१२ घ. °धाय दु° । १३ स. ड.-च. °नाशे मो° ।

एवमियमविद्या चतुष्पदा भवति । नन्वेतेष्वविद्याविशेषेषु किञ्चिदनुगतं सामान्यलक्षणं वर्णनीयम् । अन्यथा विशेषस्यासिद्धेः । तथा चोक्तं भट्टाचार्यैः—
सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा विशेषस्यैव लक्षणम् ।

न शक्यं केवलं वक्तुमतोऽप्यस्य न वाच्यता ॥ इति ।

तदपि न वाच्यम् । अतस्मिन्स्तद्बुद्धिरिति सामान्यलक्षणाभिधानेन दत्तोत्तरत्वात् । सत्त्वपुरुषयोरहमस्मित्येकतामिमानोऽस्मिता । तदप्युक्तं—दृक्दर्शनशक्तयोरेकात्मतेवास्मिता (पात० यो० सू० २ । ६) इति । सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वकः सुखसाधनेषु तृष्णारूपो गर्धो रागः । दुःखाभिज्ञस्य तदनुस्मृतिपुरःसरं तत्साधनेषु निवृत्तिर्द्वेषः । तदुक्तं—सुखानुशयी रागः (पात० यो० सू० २ । ७) दुःखानुशयी द्वेषः (पात० यो० सू० २ । ८) इति । किमत्रानुशयिशब्दे ताच्छील्यार्थे णिनिरिनिर्वा मत्वर्थीयोऽभिमतः । नाऽऽद्यः । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये (पा० सू० ३ । २ । ७८) इत्यत्र सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्रह्मणस्येपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वेन सोपसर्गाद्धातोर्णिनैरनुत्पत्तेः । यथाकथंचित्तदङ्गीकारेऽप्यचोऽङ्गिति (पा० सू० ७ । २ । ११५) इति वृद्धिप्रसक्तावतिशयादिपदवदनुशायिपदस्य प्रयोगप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ।

एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ।

इति तत्प्रतिषेधात् । अत्र चानुशयशब्दस्याजन्तत्वेन कृदन्तत्वात् । तस्मादनुशयिशब्दो दुरुपपाद इति चेन्नैतद्भद्रम् । भावानवबोध्यात् । प्रायिकाभिप्रायमिदं वचनम् । अत एवोक्तं वृत्तिकारेणै—इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिसंबध्यत इति । तेन क्वचिद्भवति कार्यी कार्याकस्तण्डुली तण्डुलिक इति । तथा च कृदन्ताज्जातेष्व प्रतिषेधस्य प्रायिकत्वम् । अनुशयशब्दस्य कृदन्ततयेनेरुपपत्तिरिति सिद्धम् ।

पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानुभववासनाबलात्सर्वस्य प्राणभून्मात्रस्याऽऽकृमेरौ च विदुषः संजायमानः शरीरविषयादेर्मम वियोगो मा भूदिति प्रत्यहं निमित्तं विना प्रवर्तमानो भयैरूपोऽभिनिवेशः षञ्चमः क्लेशः । मा न भूवं हि भूयासमिति मार्थनायाः प्रत्यात्मनमनुभवसिद्धत्वात् । तदाह—स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा

१ ख. घ.—च. 'तुष्पाद्वा । २ क. 'क्षणं मुक्त्वा । ग. 'क्षणं मुक्त्वा । ३ घ. 'स्मितेति । तं । ४ क.—ङ. दुःखज्ञं । ५ क.—ग. ङ. च. निन्दाद्वेषः । ६ च. 'नुगादिशं । ७ क.—ग. ङ. च. 'चिदं । ८ क.—ग. ङ. च. 'तिशय्या । ९ घ. 'शयशं । १० घ. भावनानं । ११ घ. 'बोधप्रायिं । १२ च. 'णेतिकरणेन । इं । १३ घ. कार्यं कां । च. कार्यं कार्या कार्यकस्तण्डुलिर्मण्डलिं । १४ क. 'रा विं । १५ घ. भवरूं । १६ घ. भूत्वा संतिष्ठामीति ।

रूढोऽभिनिवेशः (पात० यो० सू० २ । ९) इति । ते चाविद्यादयः पञ्च सांसारिकविविधदुःखोपहारहेतुत्वेन पुरुषं क्लिञ्चन्तीति क्लेशाः प्रसिद्धाः ।

कर्माणि विहितप्रतिषिद्धरूपाणि ज्योतिष्टोमब्रह्मत्यादीनि । विपाकाः कर्मफलाणि जात्यायुर्भोगाः । आ फलविपाकाच्चित्तभूमौ शेरत इत्याशया धर्माधर्मसंस्काराः । तत्परिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योगः । निरोधो नाभावमात्रमभिमतेम् । तस्य तुच्छत्वेन भावैरूपसाक्षात्कारजननक्षमत्वासंभवात् । किंतु तदाश्रयो मधुमतीमर्धुमतीकाविशोकासंस्कारशेषाव्यपदेश्यश्चित्तस्यावस्थाविशेषः । निरुध्यन्तेऽस्मिन्प्रमाणाद्याश्चित्तवृत्तय इति व्युत्पत्तेरुपपत्तेः ।

अभ्यासवैराग्याभ्यां वृत्तिनिरोधः । तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः (पात० यो० सू० १ । १२-१३) । वृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः प्रशान्तवाहितारूपः परिणामविशेषः स्थितिः । तं निमित्तीकृत्य यत्नः पुनः पुनस्तथात्वेन चेतसि निवेशनमभ्यासः । चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवन्निमित्तार्थेयं सप्तमीत्युक्तं भवति । दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् (पात० यो० सू० १ । १५) । ऐहिकपारत्रिकविषयादौ दोषदर्शनान्निरभिलाषस्य ममैते विषयो वश्या नाहमेतेषां वश्य इति विमर्शो वैराग्यमित्युक्तं भवति । समाधिपरिपन्थिक्लेशतनूकरणार्थं समाधिलाभार्थं च प्रथमं क्रियायोगविधानपरेण योगिना भवितव्यम् । क्रियायोगसंपादनेऽभ्यासवैराग्ययोः संभवात् । तदुक्तं भगवता—

आरुरुक्षोर्मनेयोगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते (भ० गी० ६ । ३) इति ।

क्रियायोगश्चोपदिष्टः पतञ्जलिना—तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानीनि क्रियायोगः (पात० यो० सू० २ । १) इति । तपःस्वरूपं निरूपितं याज्ञवल्क्येन—

विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।

शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उत्तमम् ॥ इति ।

प्रणवगायत्रीप्रभृतीनामध्ययनं स्वाध्यायः । ते च मन्त्रा द्विविधाः । वैदिकांस्तान्त्रिकाश्च । वैदिकाश्च द्विविधाः । प्रगीता अपगीताश्च । तत्र प्रगीताः सामानि ।

१ घ. विपाकः । २ क. 'फलजा' । ३ च. 'तत्त्वप' । ४ क. स्व. घ. नाम भा' । ५ स्व. घ. 'तम् । न त्वभावमात्रम् । तं । ६ स्व. 'वसाक्षात्कारज' । ७ स्व. म. ड.—च. 'पसंस्कारज' । ८ स्व. 'धुराप्र' । ९ घ. 'रविशेषाव्य' । १० स्व. 'त्र निवेशनमभ्या' । ११ क. स्व. स्थितो । १२ क. 'नुश्रावि' । १३ घ. 'र्ष्य वि' । १४ घ. 'या न व' । १५ । क. स्व. घ. 'नादीक्रि' । १६ स्व. 'तीनां मन्त्राणाम' । १७ घ. 'काश्चावैदि' ।

अप्रगीताश्च द्विविधाः । छन्दोबद्धास्तद्विलक्षणाश्च ! तत्र प्रथमा ऋचो द्वितीया यजूषि । तदुक्तं जैमिनिना—तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्दः (जै० सू० २ । १ । ३३-३५) इति । तन्त्रेषु कामिककारणप्रपञ्चाद्यागमेषु ये ये वर्णितास्ते तान्त्रिकाः । ते पुनर्मन्त्रास्त्रिविधाः । स्त्रीपुंनपुंसकभेदात् । तदाह—

स्त्रीपुंनपुंसकत्वेन त्रिविधा मन्त्रजातयः ।

स्त्रीमन्त्रा वह्निजायान्ता नमोन्ताः स्युर्नपुंसकाः ॥

शेषाः पुमांसस्ते शस्ताः सिद्धा वश्यादिकर्मणि । इति ।

जननादिसंस्काराभावेऽपि निरस्तसमस्तदोषत्वेन सिद्धिहेतुत्वात्सिद्धत्वम् । स च संस्कारो दशविधः कथितः शारदातिलके—

मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः ।

निर्दोषतां प्रयान्त्याशु ते मन्त्राः साधु संस्कृताः ॥

जननं जीवनं चैव ताडनं बोधनं तथा ।

अभिषेकोऽथ विमलीकरणाप्यायने पुनः ॥

तेर्षणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ।

मन्त्राणां मातृकोयन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम् ॥

प्रणवान्तरितान्कृत्वा मन्त्रवर्णाञ्जपेत्सुधीः ।

मन्त्रार्णसंख्यया तद्धि जीवनं संप्रचक्षते ॥

मन्त्रवर्णान्समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा ।

प्रत्येकं वायुबीजेन ताडनं तदुदाहृतम् ॥

विलिख्य मन्त्रवर्णांस्तु प्रसूनैः करवीरजैः ।

मन्त्राक्षरेण संख्यातैर्हन्यात्तद्बोधनं मतम् ॥

स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया ।

अधत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये ॥

संचिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत् ।

मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं हि तत् ॥

१ क. घ. शेषं यं । २ क. °ति । ताडना° । ख. घ. °ति । स्नाना° । ग. छ. च. °ति । स्नापना° । ३ घ. °नं चैव बन्धनम् । अ° । ४ ग. दर्पणं । ५ क. ख. ग. घ. °कावर्णादु° । छ.-च. °कावर्णादु° । ६ क. °रेणासं° ।

तारव्योर्माग्निमनुयुग्जोतिर्मन्त्र उदाहृतः ।
 कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः ॥
 वारिबीजेन विधिवदेतदाप्यायनं मतम् ।
 मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्मृतम् ॥
 तारैर्मायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ।
 जैष्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ॥
 संस्कारा दश मन्त्राणां सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ।
 यत्कृत्वा संप्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते ॥
 रुद्धकीलितविच्छिन्नसुप्तशप्तादयोऽपि च
 मन्त्रदोषाः प्रणश्यन्ति संस्कारैरेभिरुक्तैः इति ।

तदलमकाण्डताण्डवकल्पेन मन्त्रशास्त्ररहस्योद्घोषणेन ।

ईश्वरप्रणिधानं नामाभिहितानामनभिहितानां च सर्वासां क्रियाणां परमेश्वरे
 परमगुरौ फलानपेक्षया समर्पणम् । यत्रेदमुक्तम्—

कामतोऽकामतो वाऽपि यत्करोमि शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं त्वयि विन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥ इति ।

क्रियाफलसंन्यासोऽपि भक्तिविशेषापरपर्यायं प्रणिधानमेव । फलाभिसंधा-
 नं कर्मकरणात् । तथा च गीयते गीतासु भगवता—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ (२।४७) इति ।

फलाभिसंधेरुपघातकत्वमभिहितं भगवद्भिर्नीलकण्ठभारतीश्रीचरणैः—

अपि प्रयत्नसंपन्नं कामेनोपहतं तपः ।

न तुष्टये महेशस्य श्लीढमिव पायसम् ॥ इति ।

सा च तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानात्मिका क्रिया योगसाधनत्वाद्योग इति शुद्ध-
 सारोपलक्षणावृत्त्याश्रयणेन निरूप्यते यथाऽऽयुर्वृतमिति । शुद्धसारोपलक्षणा
 नाम लक्षणाप्रभेदः । मुख्यार्थबाधतद्योगाभ्यामर्थान्तरप्रतिपादनं लक्षणा । सा
 द्विविधा । रूढिमूला प्रयोजनमूला च । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

१ क. ख. घ. 'मानि नियुतं ज्यो' । २ ख. घ. 'णं ताद्विति स्मृ' । ३ क. तारया
 मारयोयोगो । ख. तारया माययोर्योगो । ग. तारयोर्मारया योगो । ४ घ. 'रव्यामारयोर्योगो ।
 ५ घ. जाप्य' । ६ क.—ग. ङ. च. 'म' अत्रे । ७ घ. 'नेनाक' । ८ घ. 'धेरपकारक' ।
 ९ क. यावकम् । घ. पावकम् ।

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥ (२।९) इति ।

यच्छब्देन लक्ष्यत इत्याख्याते गुणीभूतं प्रतिपादनमात्रं परामृश्यते । सा लक्षणेति प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वोपपत्तिः । तदुक्तं कैयटैः— निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तलिङ्गमुपादत्त इति । तत्र कर्मणि कुशल इत्यादि रूढिलक्षणाया उदाहरणम् । कुशाल्लंतीति व्युत्पत्त्या दर्मादानकर्तारि यौगिकं कुशलपदं विवेकत्वसारूप्यात्मवीणे प्रवर्तमानमनादिवृद्धव्यवहारपरम्परानुपातित्वेनाभिधानवत्प्रयोजनमनपेक्ष्य प्रवर्तते । तदाह—

निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् (त०वा०) इति ।

तस्मान् रूढिलक्षणायाः प्रयोजनापेक्षा नास्ति । यद्यपि प्रयुक्तः शब्दः प्रथमं मुख्यार्थं प्रतिपादयति तेनार्थेनार्थान्तरं लक्ष्यत द्रव्यार्थधर्मोऽयं लक्षणा तथाऽपि तत्प्रतिपादके शब्दे समारोपितः सञ्जशब्दव्यापार इति व्यपदिश्यते । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं लक्षणाऽऽरोपिता क्रियेति ।

प्रयोजनलक्षणा तु षड्विधा । उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा गौणसारोपा गौणसाध्यवसाना शुद्धसारोपा शुद्धसाध्यवसाना चेति^१ । कुन्ताः प्रविशन्ति । मन्त्राः क्रोशन्ति । गौर्वाहीकः । गौरयम् । आयुर्घृतम् । आयुरेवेदमिति यथाक्रममुदाहरणानि द्रष्टव्यानि । तदुक्तम्—

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥

सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

विषयन्तःकृतेऽन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका ॥

भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा ।

गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ लक्षणा तेन षड्विधा ॥

(का०प० २।१०—१२) इति ।

तदलं काठ्यमीमांसामर्निर्मन्थनेन ।

स च योगो यमादिभेदशब्दादृङ् इति निर्दिष्टः । तत्र यमा आर्हिसादयः ।

तदाह पतञ्जलिः—आर्हिसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः (पात० यो०

१ क. स्व. ग. घ. 'र्मो यस्य ल' । २ क. स्व. घ. 'णसमारो' । ३ च. 'ति । काप्याः
४ ' । ५ क. स्व. 'र्वाहिकः । ५ स्व. 'क्षणा चे' । ६ क. 'र्मथने' ।

सू० २।३०) इति । नियमाः शौचादयः । तदप्याह—शौचसंतोषतपःस्वाध्या-
येश्वरप्रणिधानानि नियमाः (पात० यो० सू० २।३२) इति । एते च यम-
नियमा विष्णुपुराणे दर्शिताः—

ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्माणि परं परस्मिन्प्रवर्णं मनः ॥
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विशिष्टफलदाः कामे निष्कामाणां विमुक्तिदाः ॥

(वि० पु० ६।७।३६—३८) इति ।

स्थिरसुखमासनं पद्मासनभद्रासनवीरासनस्वस्तिकासनदण्डकासनसोपाश्रयपर्य-
ङ्ककौञ्चनिषदनोष्णनिषदनसमसंस्थानभेदाद्दशविधम् ।

पादाङ्गुष्ठौ निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।
ऊर्वोरुपरिविप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे ॥
पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामभिपूजितम् ।

इत्यादिना याज्ञवल्क्यः पद्मासनदिस्वरूपं निरूपितवान् । सत्सर्वं तत् एवाव-
मन्तव्यम् । तस्मिन्नासनस्थैर्ये सति प्राणायामः प्रतिष्ठितो भवति । स च श्वास-
प्रश्वासयोर्गतिविच्छेदस्वरूपः । सत्र श्वासो नाम बालस्य वायोरन्तरानयनम् ।
प्रश्वासः पुनः कोष्ठस्य बहिर्निःसारणम् । तयोरुभयोरपि संचारणाभावः
प्राणायामः । ननु नेदं प्राणायामसामान्यलक्षणम् । तद्विशेषेषु रेचकूरककुम्भ-
कम्भकारेषु तदनुगतेरयोगादिति चेन्नैष दोषः । सर्वत्रापि श्वासप्रश्वासगतिविच्छेद-
संभवात् । तथाहि—कोष्ठस्य वायोर्बहिर्निःसरणं रेचकः प्राणायामो यः प्रश्वा-
सत्वेन प्रागुक्तः । बालंवायोरन्तर्धारणं पूरको यः श्वासरूपः । अन्तःस्तम्भवृत्तिः
कुम्भकः । यस्मिञ्जलमिव कुम्भे निश्चलतया प्राणारुद्यो वायुरवस्थाप्यते । तत्र
सर्वत्र श्वासप्रश्वासैर्द्वयगतिविच्छेदोऽस्त्येवेति नास्ति शङ्कावकाशः । तदुक्तम्—
तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः (पात० यो० सू० २।४९) इति ।

१ क. ख. घ. °यमः। २घ. °हिंसा च । ३घ. °ग्रहाः। से°। ४ क.ख.ग. घ. च. °मानां वि° ।
५घ. °निषाद° । ६घ. याज्ञवल्क्येन । ७घ. °पितं तत्स° । ८ घ. स चोच्छ्वासप्र° । ९घ. तत्रो-
च्छ्वासो । १० घ. °ह्यस्य वा° । ११ घ. °णं पूरक उच्छ्वास° । १२ घ. सयोर्द्वयोर्गति° ।

स च वायुः सूर्योदयमारम्भ सार्धवटिकाद्वयं वटीमन्त्रस्थितघटभ्रमणन्यायेन-
कैकर्यां नाड्यां भवति । एवं सत्यहर्निशं श्वासप्रधासयोः पटशताधिकैकविंश-
तिसहस्राणि जायन्ते । अत एवोक्तं मन्त्रसमर्पणरहस्यवेदिभिरजपामन्त्रसमर्पणे—

षट्शतानि गणेशाय षट्सहस्रं स्वयंभुवे ।

विष्णवे षट्सहस्रं च षट्सहस्रं पिनाकिने ॥

सहस्रमेकं गुरवे सहस्रं परमात्मने ।

सहस्रमात्मने चैवमर्पयाभि कृतं जपम् ॥ इति ।

तथा नाडीसंचारणदशायां वायोः संचरणे पृथिव्यादीनि तत्त्वानि वर्णविशेषव-
शात्पुरुषाथामिलाषुकैः पुरुषैरवगन्तव्यानि । तदुक्तमभियुक्तैः—

सार्धं घटीद्वयं नाड्योरेकैर्कांस्कोदमाद्वहेत् ।

अरघटघटीभ्रान्तिन्यायो नाड्योः पुनः पुनः ॥

शतानि तत्र जायन्ते निःश्वासोच्छ्वासयोर्नव ।

स्वस्वषट्कद्विकैः संख्याऽहोरात्रे सकले पुनः ॥

षट्त्रिंशद्गैरुवर्णानां या वेला भणने भवेत् ।

सा वेला मरुतो नाड्यन्तरे संचरतो भवेत् ॥

भृत्येकं पञ्च तत्त्वानि नाड्योश्च बहमानयोः ।

बहन्त्यहर्निशं तानि ज्ञातव्यानि यतात्मभिः ॥

ऊर्ध्वं वह्निरिदंस्तोयं तिरश्चीनः समीरणः ।

भूमिपर्वपटे व्योम सेवंगं प्रवहेत्पुनः ॥

वायोर्वह्नेरपां पृथ्व्या व्योम्नस्तत्त्वं वहेत्क्रमात् ।

बहन्त्योरुभयोर्नाड्योर्ज्ञातव्योऽयं क्रमः सदा ॥

पृथ्व्याः पलानि पञ्चाशच्चत्वारिंशत्तथाऽम्भसः ।

अग्नेस्त्रिंशत्पुनर्वापोर्विशतिर्नभसो दश ॥

प्रवाहकालसंख्येयं हेतुस्तत्र प्रदर्शयते ।

पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानलः ॥

१ क. 'योश्च' । ख. घ. 'योः पृथिव्यादिनिःसंचारणं चित्तावस्थावर्णविशेषकरणेऽत्र
वशा' । २ ख. घ. 'काञ्चोद' । ३ ड.—च. तस्य । ४ च. 'व स्वस्वषट्करैः सं' । ५ घ.
'करकैः' । ६ क.—ड. 'द्गुणव' । ७ च. 'तो नाड्यां नाड्यां सं' । ८ क. ख. नाड्यां संच-
रतो गलत् । घ. नाड्यां प्रत्येकं च' । ९ घ. गलतः । १० घ. 'रधो वारि ति' । ११ घ. सर्वगः ।
१२ क.—ड. 'नैवाक्रम' । घ. । १३ क. ख. ग. ड. च. 'तुर्विह्वलशोरश्च । घ' ।

त्रिगुणो द्विगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत् ।

गुणं प्रति दश पदान्युर्व्या पञ्चाशदित्यतः ॥

एकैकहानिस्तोयादेस्तथा पञ्च गुणाः क्षितेः ।

गन्धो रसश्च रूपं च स्पर्शः शब्दः क्रमादमी ॥

तत्त्वाभ्यां भूजलाभ्यां स्याच्छान्तिः कार्ये फलोन्नतिः ।

दीप्तास्थिराब्यूहवृत्तिस्तेजोवाय्वम्बरेषु च ॥

पृथ्व्यप्तेजोमरुद्द्वयोमतत्त्वानां चिह्नमुच्यते ।

आद्ये स्थैर्यं स्वचित्तस्य शैत्ये कामोद्भवो भवेत् ॥

तृतीये कोपसंतापौ चतुर्थे चञ्चलात्मता ।

पञ्चमे शून्यतैव स्यादथवाऽधर्मवासना ॥

श्रुत्योरङ्कुष्ठकौ मध्याङ्गुल्यौ नासापुटद्वये ।

सृक्किण्योः प्रान्त्यकोपान्त्याङ्गुली शेषे दृगन्तयोः ॥

न्यस्यान्तःस्थपृथिव्यादितत्त्वज्ञानं भवेत्क्रमात् ।

पीतश्चेतारुणस्यामैर्बिन्दुभिर्निरुपाधि खम् ॥ इत्यादिना ।

यथावद्वायुतत्त्वमवगम्य तन्नियमने विधीयमाने विवेकज्ञानावरणकर्मक्षयो भवति । तपो न परं प्राणायामादिति ।

दहन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

प्राणायामैस्तु दहन्ते तद्द्विन्द्रियजा मलाः ॥ इति च ।

तदेवं यमादिभिः संस्कृतमनस्कस्य योगिनः संश्रमाय प्रत्याहारः कर्तव्यः । चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रतिनियतरञ्जनीयकोपनीयमोहनीयप्रषणत्वप्रहङ्गोनावि-
कृतस्वरूपप्रवणचित्तानुकारः प्रत्याहारः । इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतीपमाह्वि-
न्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । ननु तदा चित्तमभिनविशते नेन्द्रियाणि । तेषां बाह्य-
विषयत्वेन तत्र सामर्थ्याभावात् । अतः कथं चित्तानुकारः । अद्धा । अत एव
वस्तुतस्तस्यासंभवमभिसंधाय सादृश्यार्थमिवशब्दं चकार सूत्रकारः—स्वविषया-
संप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः । (पात० श्रौ० सू० २।
५४) । सादृश्यं च चित्तानुकारनिमित्तं विषयासंप्रयोगः । यदा चित्तं
निरुध्यते तदा चक्षुरादीनां निरोधे प्रयत्नान्तरं नापेक्षणीयम् । यथा-

१ क. ख. ग. घ. °णोऽथ भवेद्वायुं । २ क. ख. ग. घ. °तिपलदशानुर्व्या । ३ च. °स्थिता-
दिधि । ४ क. ख. घ. °म्बरे भुवः । छ.—च °म्बरे तु च । ५ ख. °विक्राम । इ. ° । ६ च. °ने
भवेत् । सत्त्वजा । ७ क.—ग. छ. च. °यपन्नगाः । इ. ° । ८ क.—ग. छ. च. °यमप्र ।

मधुकरराजं मधुमक्षिका अनुवर्तन्ते तथेन्द्रियाणि चित्तमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे—
 शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।
 कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
 वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
 इन्द्रियाणामवश्यैस्तेन योगी योगसाधकः ॥

(६ । ७ । ४३—४४) इति ।

नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकनासाग्रादावाध्यात्मिके हिरण्यगर्भवासवप्रजापतिप्रभृ-
 तिके बाह्ये वा देशे चित्तस्य विषयान्तरपरिहारेण स्थिरीकरणं धारणा । तदाह—
 देशबन्धश्चित्तस्य धारणा (पात० यो० सू० ३।१) इति । पौराणिकाश्च—

माणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।
 वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रये

(वि० पु० ६ । ७ । ४५) इति ।

तस्मिन्देशे ध्येयावलम्बनस्थे प्रत्ययस्य विसदृशप्रत्ययप्रहाणेन प्रवाहो ध्या-
 नम् । तदुक्तं—तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् (पात० यो० सू० ३।२) इति ।
 अन्यैरप्युक्तम्—

तद्रूपप्रत्ययैर्काङ्क्षा संसतिश्चान्यानेःस्पृहा ।

तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥

(वि० पु० ६ । ७ । ८९) इति ।

प्रसङ्गान्तरमङ्गं प्रागेव (पृ० १२८) प्रत्यर्पिपदाम् ।

तदनेन योगाङ्गानुष्ठानेनाऽऽर्दरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितेन समाधिपतिपक्षकलेश-
 प्रक्षयेऽभ्यासवैराग्यवशान्मधुमत्यादिसिद्धिलाभो भवति ।

अथ किमेवमकस्माद्स्मानतिविकटाभिरत्यन्ताप्रासिद्धाभिः कर्णाटगौडलाटभा-
 षामिर्भीषयते भवान् । नहि वयं भवन्तं भीषयामहे । किंतु मधुमत्यादिपदार्थ-
 व्युत्पादनेन तोषयामः । ततश्चाकुतोभयेन भवता श्रूयतामवधानेन । तत्र मधु-
 मती नामाभ्यासवैराग्यादिवशादपास्तरजस्तभोत्तेशसुखप्रकाशमयसत्त्वभावनयाऽ-
 नवद्यवैशारद्यविद्योतनरूपकृतंभरपज्ञारूपा समाधिसिद्धिः । तदुक्तम्—

१ स्व. ग, °दिषु प्रसक्ता° । २ घ.—च. °श्रयम् । इ° । ३ घ. °स्य धिप्र° । ४ क. ग.
 °काङ्ग्यसं° । ५ च. °निष्प्रभा । ६ स्व. °दरं नै° । ७ घ. °कालासे° । ८ स्व. °राग्यव° ।
 ९ क. °भरा तत्र प्र° ।

ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा (पात० यो० सू० १ । ४८) इति । ऋतं सत्यं विभक्तिं कदाचिदपि न विपर्ययेणाऽऽच्छाद्यते । तत्र स्थितौ दाढर्ये सति द्वितीयस्य योगिनः सा प्रज्ञा भवतीत्यर्थः । चत्वारः स्वलु योगिनः प्रसिद्धाः प्राथमक-
ल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्चेति । तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्र-
ज्योतिः प्रथमः । न त्वनेन परचित्तादिगोचरज्ञानरूपं ज्योतिर्वशीकृतमित्युक्तं
भवति । ऋतंभरप्रज्ञो द्वितीयः । भूतेन्द्रियजयी तृतीयः । परवेराग्यसंपन्नश्चतुर्थः ।
मनोजवित्वादयो मधुप्रतीकसिद्धयः । तदुक्तं—मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधान-
जयश्च (पात० यो० सू० ३ ४८) इति । मनोजवित्वं नाम कायस्य मनो-
वदनुत्तमो गतिलाभः । विकरणभावः कायनिरपेक्षाणामिन्द्रियाणामभिमतदेशका-
लविषयापेक्षवृत्तिलाभः । प्रधानजयः प्रकृतिविकारेषु सर्वेषु वशित्वम् । एताश्च
सिद्धयः करणपञ्चकरूपजयात्तृतीयस्य योगिनः प्रादुर्भवन्ति । यथा मधुन एक-
देशोऽपि स्वदते तथा प्रत्येकमेव ताः सिद्धयः स्वदन्त इति मधुप्रतीकाः । सर्व-
भावाधिष्ठातृत्वादिरूपां विशोका सिद्धिः । तदाह—सस्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य
सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं च (पात० यो० सू० ३ । ४९) इति । सर्वेषां
व्यवसायाव्यवसायात्मिकानां गुणपरिणामरूपाणां भावानां स्वामिवदाक्रमणं सर्व-
भावाधिष्ठातृत्वम् । तेषामेव शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां विवेकज्ञानं
सर्वज्ञातृत्वम् । तदुक्तम्—विशोका वा ज्योतिष्मति (पात० यो० सू० १ ।
३६) इति । सर्ववृत्तिप्रत्यस्तंभे परं वैराभ्यमाश्रितस्य जात्यादिबीजानां क्लेशानां
निरोधसमर्थो निर्बीजः समाधिरसंप्रज्ञातपदवेदनीयः संस्कारशेषताव्यपदेश्यश्चित्त-
स्यावस्थाविशेषः । तदुक्तम्—विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः (पात०
यो० सू० १ । १८) इति । एवं च सर्वतो विरज्यमानस्य तस्य पुरुषधौ-
रेयस्य क्लेशबीजानि निर्दग्धशालिबीजकल्पानि प्रसवसामर्थ्याविधुराणि मनसा
सार्धं प्रत्यस्तं गच्छन्ति ।

तद्वेषु प्रलीनेषु निरुपष्टवविवेकख्यातिपरिपाकवशात्कार्यकारणात्मकानां
प्रधाने लयः चितिशक्तिः स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसंज्ञाभिंसंबन्धविधुरा वा
कैवल्यं लभत इति सिद्धम् । द्वयी च मुक्तिरुक्ता पतञ्जलिना—पुरुषार्थशू-

१ क. °रूप्यं वै ज्यो° । २ ड.—च. °रणाभा° । ३ ख. मनुवदनात्मो° । ४ क. घ.
वदनुत्तमो° । ड.—च. °वदुत्तमो° । ५ ड.—च. °रणाभा° । ६ ख. प्रधानवि° । ७ च. °म् ।
श्रुताश्च । ८ ड. °वाद्यवि° । ९ क.—ग. ड. च. °पादिरूपा वि° । १० क. घ. °वसेया° ।
११ घ. °त्मकगु° । १२ घ. °मयप° । १३ ख. °रता° । १४ क. ख. °रामः प्र° । १५
घ. °घबीजनिर्दग्धशा° । १६ ख. घ.—च. °सत्ताभि° । १७ क.—ग. ड. च. °रा कै° ।

ध्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः (पात० यो०
 सू० ४।३४) इति । न चास्मिन्स्तथपि कस्मान्न जायते जन्तुरिति वदितव्यम् ।
 कारणाभावात्कार्याभाव इति प्रमाणसिद्धार्थे नियोगानुयोगयोरयोगात् ।
 अपरथा कारणभावेऽपि कार्यसंभवे मणिवेधादयोऽन्धादिभ्यो भवेयुः । तथा चानु-
 पपन्नार्थतायां भाषाणको लौकिक उपपन्नार्थो भवेत् । तथा च श्रुतिः—अन्धो
 मणिमविन्दत् । तमनङ्गुलिरावयत् । अग्नीवः प्रत्यमुञ्चत् । तमजिह्वा असञ्चत
 (वै० आ० १।११।५) अविन्ददविध्यत् । आवयद्गृहीतवान् । प्रत्यमुञ्च-
 त्पिनद्धवान् । असञ्चताभ्यपूजयत्स्तुतवानिति यावत् । एवं च चिकित्साशास्त्र-
 बध्मोगशास्त्रं चतुर्व्यूहम् । यथा चिकित्साशास्त्रं रोगो रोगहेतुरारोग्यं भेषजमिति
 तथेदमपि संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षोपाय इति । तत्र दुःखमयः संसारो हेयः ।
 प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयभोगहेतुः । तस्याऽऽत्यन्तिकी निवृत्तिर्हानम् ।
 तदुपायः सम्पददर्शनम् । एवमन्यदपि शास्त्रं यथासंभवं चतुर्व्यूहमूहनीयमिति
 सर्वसंबदात् + ।

इति श्रीमत्सायणभाषणीये सर्वदर्शनसंग्रहे पातञ्जलदर्शनम् ॥

+ इतः परं सर्वदर्शनशिरोमणिभूतं शांकरदर्शनमन्यत्र लिखितमित्यत्रोपेक्षितामिति ।
 इयं पङ्क्तिः केषुचित्पुस्तकेषु वर्तते ।

१ घ. 'ति । नाङ्गास्मि' । २ घ. जयति । ३ घ. 'या आभा' । ४ स. उभयत्रार्थो' ।
 ५ घ. 'ग्यं तदुपायो भे' । ६ ङ. —च. 'पि सं' । स. 'पि संसारासं' ।

अथ शांकरदर्शनम् ॥ १६ ॥

सोऽयं परिणामवादः प्रामाणिकगर्हणमर्हति । न ह्यचेतनं प्रधानं चेतनान-
धिष्ठितं प्रवर्तते । सुवर्णादौ^१ रुचकाद्युपादाने हेमकारादिचेतनाधिष्ठानोपलम्भेन
नित्यत्वसाधककृतकत्ववत्सुखदुःखमोहात्मनाऽन्वितत्वादेः साधनस्य साध्यविप-
र्ययव्याप्ततया विरुद्धत्वात् । स्वरूपासिद्धत्वाच्च । आन्तराः त्वत्वमी सुखदुः-
खमोहा बाह्येभ्यश्चन्दनादिभ्यो विभिन्नप्रत्ययवेदनीयेभ्यो व्यतिरिक्ता अध्यक्ष-
मीक्ष्यन्ते । यद्यमी सुखादिस्वभावा भयेयुस्तदा हेमन्तेऽपि चन्दनः सुखः स्यात् ।
न हि चन्दनः कदाचिदचन्दनः । तथा निदाघेष्वपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो
भवेत् । न ह्यसौ कदाचिदकुङ्कुमपङ्क इति । एवं कण्टकः क्रमेलकस्येव मनु-
ष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यात् । न ह्यसौ कांश्चित्प्रत्येव कण्टक इति ।
तस्माच्चन्दनकुङ्कुमादयो विशेषाः कालविशेषाद्यपेक्षया सुखादिहेतवो न तु
सुखादिस्वभावा इति रमणीयम् । तस्माद्धेतुरसिद्ध इति सिद्धम् ।

नापि श्रुतिः प्रधानकारणत्ववदे प्रमाणम् । यतः—यदग्ने रोहितं रूपं
तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य (छा० ६ । ४ । १)
इति छान्दोग्यशाखायां तेजोबन्नात्मिकायाः प्रकृतेर्लोहितशुक्लकृष्णरूपाणि
समाम्नातानि तान्येवात्र प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्र श्रौतप्रत्यभिज्ञायाः प्राबल्या-
होहितादिशब्दानां मुख्यार्थसंभवाच्च तेजोबन्नात्मिका जरायुजाण्डजस्वे-
दजोद्भिज्जचतुष्टयस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिरवसीयते । यद्यपि तेजोबन्नानां प्रकृ-
तेर्जातत्वेन योगवृत्त्या न जायत इत्यजत्वं न सिध्यति तथाऽपि रूढिवृत्त्याऽव-
गतमजात्वमुक्तप्रकृतौ सुखावबोधाय भेकल्प्यते । यथाऽसौ वाऽऽदित्यो देव-
मधु (छा० ३ । १ । १) इत्यादिवाक्येनाऽऽदित्यस्य मधुत्वं परिकल्प्यते
तथा तेजोबन्नात्मिका प्रकृतिरेवाजेति अतोऽजामेकामित्यादिका श्रुतिरपि न
प्रधानप्रतिपादिका ।

यदवादि निदर्शनं पूर्ववामदिना क्षीरादिकमचेतनं चेतनोऽधिष्ठितमेव वस्तुविवृ-
द्धार्थं प्रवर्तते इति । नैतद्रमणीयम् । बुद्धिविशेषशालिनः परमेश्वरस्य तत्रा-
प्यधिष्ठातृत्वाम्युपगमात् । न च परमेश्वरस्य करुणया प्रवृत्त्यङ्गीकारे प्रामुक्-

१ ग. 'दौ कठका' । २ क. 'त्यसा' । ३ ख. ग. 'दुःखादि' । ४ क. ग. 'विच्छिन्न' ।
५ ख. 'न्ते' । विचन्दनः सदा विचन्दनः स्यात्तदा नि' । ६ ख. 'ज्ञायां प्रा' । ७ ख.
'ज्ञात्मकज' । ८ क. तदाऽपि । ९ ख. परिकल्प्यते । १० क. 'दिसाक्षी' । ११ 'नाधि' ।

विकल्पावसरः । सृष्टेः प्राक् प्राणिनां दुःखसंबन्धासंभवेऽपि तन्निदानादृष्टसंबन्धसंभवेन तत्प्रहाणेच्छया प्रवृत्त्युपपत्तेः । किंच पुरुषार्थप्रयुक्ता प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तं तद्विवेकव्यम् । किं प्रधानं केवलं भोगार्थं प्रवर्तते किंवा केवलमोक्षार्थमाहोस्विदुभयार्थम् । न तावदाद्यः कल्पोऽवकल्पते । अनाधेयाशयस्य कूटस्थानित्यस्य पुरुषस्य तात्त्विकभोगासंभवात् । अनिमोक्षप्रसङ्गश्च । येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन विधातव्यम् । भोगेन चैतत्प्रवर्तितमिति तमेव विदध्याच्च मोक्षमिति । नापि द्वितीयः । चिद्धातोर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावतया कर्मानुभववासनानामसंभवेन प्रधानप्रवृत्तेः प्रागपि मुक्ततया तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । शब्दाद्युपभोगार्थमप्रवृत्तत्वेन प्रधानस्य तदजनकत्वप्रसङ्गश्च । नापि तृतीयः । प्रागुक्तदूषणलङ्घनालङ्घितत्वात् । प्रवृत्तिस्वभावायाः प्रकृतेरौदासीन्यायोगाच्च । ननु सत्त्वपुरुषान्यतारूप्यातिः पुरुषार्थः । तस्यां जातायां सा निवर्तते कृतकार्यत्वादिति चेत्तदसमञ्जसम् । अचेतनायाः प्रकृतेर्विचार्य कार्यकारित्वायोगात् । यथैवं कृतेऽपि शब्दाद्युपलम्बे तदर्थं पुनः प्रवर्तते एवमत्रापि पुनः प्रवर्तते । स्वभावस्यानपायात् । किंच सा प्रकृतिर्विवेकरूप्यातिवशादुच्छिद्यते न वा । उच्छेदे सर्वस्य संप्रति संसारोऽस्तमियात् । अनुच्छेदे न कस्यचिन्मोक्षः । ननु प्रधानाभेदेऽपि तत्तत्पुरुषाविवेकरूप्यातिलक्षणाविद्यासदसत्त्वानिबन्धनौ बन्धमोक्षावुपपद्येयातामिति चेद्धन्त तर्हि कृतं प्रकृत्यां । अविद्यासदसद्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः । नन्वविद्यापक्षेऽप्येष दोषः प्रादुःष्यादिति चेत्तदेतत्प्रत्यवस्थानमस्थाने । न हि वयं प्रधौनवदविद्यां सर्वेषु जीवेष्वेकामाचक्षुषहे धेनैवमुपालम्भेमाहि । अपि त्वयं प्रतिजीवं भिद्यते । तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पद्यते तस्यैवाविद्या समुच्छिद्यते नान्यस्य । भिन्नायतनयोस्तयोर्परोधानभावात् । अतो न सप्रस्तसंसारोच्छेदमसङ्गदोषः । तस्मात्परिणामः प्रसिद्धः । स्वीकर्षव्यश्च विवर्तवादः । ननु जीवजडयोः सारूप्याभावेन चिद्धिवर्तत्वं प्रपञ्चस्य न संपरिपद्यत इति प्रागवादिभ्योति चेन्नैतत्साधु । न हि सारूप्यनिबन्धनाः सर्वे विभ्रमा इति व्याप्तिरस्ति । असरूपादपि कामादेः कान्तालङ्घनार्थादिविव स्वमविभ्रमस्योपलम्भात् । किंच कादाचित्के विभ्रमे सारूप्यापेक्षा नानाद्यविद्यानिबन्धने प्रपञ्चे । तदवोपेक्षाचार्यवाचस्पतिः—

१ ख. °लङ्घात° । २ ख. °कृतेः कादाचित्कत्वायो° । ३ क. अतनु° । ४ क. °त्यामवि° । ५ ख. °धानाव° । ६ क. °लम्भेम° । ७ ख. °पय° । ८ ख. °दिवस्व° । ९ क. °नावि° । १० ख. °व्यदा° ।

विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥ इति ।

तदेतत्सर्वं वेदान्तशास्त्रपरिश्रमशालिनां सुगमं च ।

तच्च वेदान्तशास्त्रं चतुर्लक्षणम् । भगवता बादरायणेन प्रणीतस्य वेदान्त-
शास्त्रस्य प्रत्यग्रस्यैक्यं विषय इति शंकराचार्याः प्रत्यर्पयन् । तत्र प्रथमे
समन्वयाध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्येण पर्यवसानम् । द्वितीयेऽविरो-
धाध्याये सांख्यादितर्कविरोधनिराकरणम् । तृतीये साधनाध्याये ब्रह्मविद्यासाध-
नम् । चतुर्थे फलाध्याये विद्याफलम् । तत्र प्रत्यध्यायं पादचतुष्टयम् । तत्र
प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गं वाक्यजातं प्रीमांस्यते । द्वितीयेऽ-
स्पष्टब्रह्मलिङ्गमुपास्यविषयम् तृतीये तादृशं ज्ञेयविषयम् । चतुर्थेऽव्यक्ताजापदादि
संदिग्धं पदजातमिति । अविरोधस्य द्वितीयस्य प्रथमे सांख्ययोगकण्ठादि-
स्मृतिविरोधपरिहारः । द्वितीये सांख्यादिमतानां दुष्टत्वम् । तृतीये पञ्चमहाभूत-
श्रुतीनां जीवश्रुतीनां च परस्परविरोधपरिहारः । चतुर्थे लिङ्गकारिणश्रुतीनां
विरोधपरिहारः । तृतीयस्य प्रथमे जीवस्य परलोकगमनागमनीवचारदुःस-
वैराग्यम् । द्वितीये त्वंपदत्वदार्थपरिशोधनम् । तृतीये सगुणविद्यासु गुणोपसं-
हारः । चतुर्थे निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरङ्गान्तरङ्गाश्रमयज्ञशमादिसाधनजातम् ।
चतुर्थस्य प्रथमे ब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवतः पापपुण्यक्लेशवैधुर्यलक्षण-
मुक्तिः । द्वितीये मरणोत्क्रमणप्रकारः । तृतीये सगुणब्रह्मोपासकस्योत्तरमार्गः । चतुर्थे
निर्गुणसगुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यब्रह्मलोकावस्थानानि । तदित्थं ब्रह्मविचार-
शास्त्राध्यायपादार्थसंग्रहः ।

तत्र प्रथममधिकरणमथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र० सू० १।१।१) इति ब्रह्ममी-
मांसारम्भोपपादनपरम् । अधिकरणं च पञ्चावयवं प्रसिद्धम् । ते च विषयादयः
पञ्चावयवा निरूप्यन्ते । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः (२ । ४ । ५) इत्येतद्वाक्यं
विषयः । ब्रह्म जिज्ञासितव्यं न वेति संदेहः । जिज्ञास्यत्वव्यापकयोः संदेह-
प्रयोजनयोः संभवासंभवाभ्याम् ।

तत्र कस्येदं जिज्ञास्यत्वमवगम्यते । अहमनुभवगम्यस्य श्रुतिगम्यस्य वा ।
नाऽऽद्यः । सर्वजनीनेनाहमनुभवेनेदमास्पददेहादिभ्यो विवेकेनाऽऽत्मानु-
भासमानत्वात् । ननु स्थूलोऽहं सूक्ष्मोऽहमित्यादिदेहवर्मापानाधिकरणानु-

१ क. °रिभ्रम° । २ क. °त्यवयवं त° । ३ स. °व्यक्तं° । ४ क.-इ. °नपु° । ५
क. °श्रय्यज्ञादि° । ६ क. °थपदा° । ७ क. इत्यत्रैत° । ८ स. °धेन दे° ।

भवाद्ध्यस्तात्मभावेहात्मन्बनोऽयमहंकार इति चेत् । बाल्याद्यवस्थासु भिन्न-
परिमाणतया बदरामलकादिवत्परस्परभेदेन शरीरस्य प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेः ।
अथोच्येत यथा पीलुपाकपक्षे पिठरपाकपक्षे वा कालभेदेनैकस्मिन्वस्तुनि पाक-
जभेदो युज्यते तथैकस्मिन्शरीराभिधे वस्तुनि कालभेदेन परिमाणभेदः । अत
एव लौकिकाः शरीरमात्मनः सकाशादभिन्नं प्रतिपद्यमानाः प्रत्यभिजानते चेति ।
न तद्भद्रम् । मणिमन्त्रौषधाद्युपायभेदेन भूमिकाधानवचानाविधान्देहान्प्रतिपद्य-
मानस्याहमालम्बनस्य भिन्नस्याऽऽत्मनः शरीराद्भेदेन भासमानत्वात् । अत एव
चक्षुरादीनामप्यहमालम्बनत्वमशक्यशङ्कम् । नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः (न्या०कु० १।
१५ इति न्यायेन चक्षुरादौ नष्टेऽपि रूपादिप्रतिसंधानानुपपत्तेः । नाप्यन्तःकर-
णस्याहमालम्बनत्वमास्थेयम् । अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः
कारणभेदश्चेति न्यायेन कर्तृकरणभूतयोरात्मान्तःकरणयोस्तक्षवासित्वसंभेदासंभ-
वात् । यद्यभेद एव नाऽऽद्रियते तर्हि स्थूलोऽहं सूक्ष्मोऽहं कृष्णोऽहमित्यादि
संख्यानमुत्सन्नसंकथं स्यात् । न स्यात् । एवं लोके शास्त्रे चोभयथाशब्दप्रयो-
गदर्शनेन मुख्यार्थत्वानुपपत्तौ मञ्जाः क्रोशन्तीत्यादिबदौपचारिकत्वेनोपपत्तेः ।
न द्वितीयः । अहमनुभवगम्यस्यैव श्रुतिगम्यत्वात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै०
२। १। १) इत्यादिश्रुतिभ्यो हि ब्रह्मावगम्यते । ब्रह्मभावश्चाहमात्मा ब्रह्म
(बृ० २। ५। १९) तत्त्वमसि (छा० ६। ८। ७) इत्यादिश्रुतिष्वहंप्रत्ययगम्य-
स्यैव बोध्यते । तथा चेदमनुयानं समसूचि । विमतमजिज्ञास्यमसंदिग्धत्वात्करत-
लामलकवत् ।

तथा फलं न फलभावभीक्षते । पुरुषैरर्थत इति व्युत्पत्त्या निःशेषदुःखोपशान्-
मलक्षितं परमानन्दैकरस्यं च पुरुषार्थशब्दस्यार्थः सकलपुरुषैरिरेयैः प्रेप्स्यते
नेतरत्सांसारिकं सुखजातम् । तस्यैहिकस्य पारलौकिकस्य च सातिशयतया च
सदृक्षतया च प्रेक्षावद्भिरर्थ्यमानत्वानुपपत्तेः । यत्तत्परिपन्थि दुःखजातं तज्जि-
ह्वास्यते । तच्चविद्यापरपर्यायसंसार एव । कर्तृत्वादिसकलानर्थकरत्वादविद्यायाः ।
समित्येकीकरणं वर्तते । संभेदादौ तथा चोपलम्भात् । तथा चाऽऽत्मानं देहेनै-
कीकृत्य स्वर्गनरकमार्गयोः सरति येन पुरुषः स संसारोऽविद्याशब्दार्थः । तन्नि-
वृत्तिः फलं फलवतामभिमतम् । तथा कथितम्—

अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः ॥ इति ।

तच्च काशकुशावलम्बनकल्पम् । आत्मयाथात्म्यानुभवेन सह वर्तमानस्य

१ ख. °दपदं नाऽऽद्रियेत तर्हि । २ ख. °था च फ° । ३ ख. °शमोपलक्षितं प° ।

४ ख. °ति नैतान्सांसा° । ५ ख. °रुषः सं° ।

संसारस्य रूपरसवाद्विरोधाभावेन निवर्त्यनिर्वर्कभावाभावात् । ननु सहानुवर्त-
मानो बोधः संसारं मा वाधिष्ट । सहावर्तमानस्तु बोधः प्रकाशस्तमोवद्वाधि-
ष्यत इति चेत्तदेतद्विक्रं वचः । अहमनुभवादन्वस्याऽऽत्मज्ञानस्य मूषिकाविषाणा-
यमानत्वात् । नन्वन्योऽयमनुभवः पामराणां मा स्म भवन्नाम । वेदान्तवचननि-
चयपर्यालोचनक्षमाणां परीक्षकाणां संभवत्येवेत्यपि न वक्तव्यम् । अवाधितानुभ-
वविरोधेन वेदान्तवाक्यानां ग्रावप्लवनादिवाक्यकल्पत्वात् । न ह्यागमाः परःशतं
घटं पटयितुमुत्सहन्ते । न चाध्ययनविधिव्याकोपः । गुरुमतानुसारेण हुंफडादि-
वाक्यवज्जपमात्रोपयोगित्वेनाऽऽचार्यमतानुसारेण वा यजमानः प्रस्तर इत्यादि-
वाक्यवैस्तावकत्वेन वेदान्तसिद्धान्तस्याध्येतव्यत्वसंभवात् । तथा च प्रयोगः-
विर्वादास्पदं ब्रह्म विचार्यपदं न भवत्यफलत्वात्काकदन्तवदिति । तदाहुराचार्याः-

अहंधियाऽऽत्मनः सिद्धेस्तस्यैव ब्रह्मभावतः ।

तज्ज्ञानान्मुक्त्यभावाच्च जिज्ञासा नावकल्पते ॥ इति ।

न च भेदेनाध्यस्तदेहादिनिवृत्तिः फलमित्यफलत्वहेतुरसिद्ध इति वेदितव्यम् ।
भेदग्रहो हि व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति न्यायेन भेदाग्रहपरिपन्थिनं भेद-
संस्कारमपेक्षते । अनाकलितकलधौतस्य शुक्तिशकले तत्समारोपानुपलम्भात् ।
संस्कारश्च प्रमितिमाकाङ्क्षति । अननुभूते संस्कारानुदयात् । न च भ्रान्तिरूप-
पोऽनुभवस्तत्करणमिति भणितव्यम् । भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वेन क्वचित्प्रमितेरव-
श्याभ्युपगमयितव्यत्वात् । प्रयोगश्च—विमतावात्मानात्मानौ भेदेन प्रमितावभेदायो-
ग्यत्वात् । तमःप्रकाशवत् । न चाऽऽत्मानात्मनोरभेदायोग्यत्वलक्षणो हेतुरसिद्ध
इति शङ्कनीयम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि—अनात्माऽऽत्मपरिशेषः स्यादा-
त्माऽनात्मपरिशेषो वा । आद्ये मुक्तिदशायामिव परिदृश्यमानं जगदस्तमिथात् ।
द्वितीये जगदान्धं प्रसंज्येत । तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावत्वाच्च दृग्दृश्ययोरात्मा-
नात्मनोरभेदायोग्यत्वमवधेयम् । ततश्चार्थध्यासानुपपत्तौ तत्पूर्वकस्य ज्ञानाध्यास-
स्यासंभवेन ब्रह्मणो विचार्यत्वासंभवाद्विचारात्मिका चतुर्लक्षणशारीरकमीमांसाऽ-
नारम्भणीयेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तोऽभिधीयते—अहंपदाधिगम्यादन्वदा-
त्मतत्त्वं नास्तीति न वक्तव्यम् । निरस्तसमस्तोपाधिकस्याऽऽत्मतत्त्वस्य
श्रुत्यादिषु प्रसिद्धत्वात् । न च तेषामुपचरितार्थता । उपक्रमोपसंहारादिषु वि-

धर्मात्पर्यलिङ्गत्वतया तत्त्वं बोधयतामुपचरितार्थत्वानुपपत्तेः । लिङ्गपदकं च
पूरीचार्यैर्दीक्षितम्—

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ इति ।

तत्र सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रमः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं सत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारः । तयोर्ब्रह्मविषयत्वेनैक्यरूपमेकलिङ्गम् ।
असंलुप्तत्वमसीत्युक्तिरभ्यासः । मानान्तरागम्यत्वमपूर्वत्वम् । एकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानं फलम् । सृष्टिस्थितिप्रलयप्रवेशनियमनानि पञ्चार्थवादाः । मृदादिदृष्टान्ता
उपपत्तयः । तस्मादेतैर्लिङ्गैर्वेदान्तानां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मपरत्वं
निश्चेतव्यम् । तदित्थमौपनिषदस्याऽऽत्मतत्त्वस्याहमनुभवेऽनवभासमानत्वाच्चस्यानु-
भवस्याध्यत्म्यात्मविषयत्वं सिद्धम् ।

कणभक्षाक्षचरणादिकक्षीकृतस्याऽऽत्मनो^१ भानाभावादहमनुभवस्याध्यस्तात्म-
विषयत्वमेषितव्यम् । न तावदाहमनुभवः सर्वगतत्वमात्मनोऽवगमयितुमीष्टे । अह-
मिहास्मि सदानं जानाने इति प्रादेशिकत्वग्रहणात् । न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वं
प्रतिभासत इति वेदितव्यम् । अहमित्युल्लेखायोगात् । ननु यथा राज्ञः सर्वप्रयो-
जनविधातृ^२ भृत्ये ममाऽऽत्मा भद्रसेन इत्युपचारस्तद्वदात्मवचनस्याहंशब्दस्य
देह उपचार इति चेन्मैवं वोचः । उपचरितात्मभावस्य देहादेः स्वसमानाकृति-
शिल्पापुत्रकादिवज्जातृत्वायोगात् । न च ज्ञातृत्वमप्युपचरितम् । प्रयोक्तुः स्वप्र-
तिपत्तिप्रकाशके प्रयोगे प्रतिपत्तृत्वोपचारानुपपत्तेः । अथ देहधर्मः प्रादेशिकत्व-
भात्मन्युपचर्येत तदा देहात्मनोर्भेदेन भवितव्यम् । प्रसिद्धभेदे माणवके सिंहश-
ब्दवत्संप्रतिकर्णौणत्वे तिरोहितभेदेन सार्धपादौ रस्ते तैलशब्दवन्निरूढगौणत्वे
वा गौणमुख्ययोर्भेदाध्यवसायस्य नियतत्वात् । अथ मम शरीरमिति भेदभान-
संभवाद्गौणत्वं मन्येथास्तदयुक्तम् । अहंशब्दार्थस्य देहादिभ्यो निष्कृष्यासाधार-
णधर्मवत्त्वेन प्रतिभासमानत्वाभावात् । अपरथा लोकायतिकमतं नोदयमात्सा-
दयेत् । मम शरीरमित्युक्तिस्तु राहोः शिर इतिवदौपचारिकी । मम शरीरमिति
ब्रुवाणेनापि कस्त्वमिति पृष्टेन वक्षस्थलन्यस्तहस्तेन शृङ्गग्राहिकयाऽप्यमह-
मिति प्रतिवचनस्य दीयमानत्वेन देहात्मप्रत्ययस्य सकलानुभवसिद्धत्वात् ।
तदुक्तम्—

१ ख. °नादिप° । २ क. ग.—च. °वेनाव° । ३ ख. ग. °नोऽनवभासाद° । ४ ख.
न तदाह° । ५ ख. °नयिति । ६ क. ग. °इवनात्म° । ७ ख. °धर्मग्रा° । ८ ख. °चर्यते ।

देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिकं तद्देवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ इति ।

तथा च व्यापकस्य भेदभानस्य निवृत्तेर्व्याप्यस्य गौणत्वस्य निवृत्तिरिति निरवद्यम् ।

नन्वभिज्ञया भेदसिद्धिर्मा संभूज्याम । प्रत्यभिज्ञया तु सोऽहमित्येवंरूपया तत्सिद्धिः संभविष्यतीति चेन्न । विकल्पासहत्वात् । किमियं प्रत्यभिज्ञा पाम-
राणां स्यात्परीक्षकाणां वा । नाऽऽद्यः । देहव्यतिरिक्तत्मेक्यमवगाहमानायाः प्रत्यभिज्ञाया अनुदयात् । प्रत्युत श्यामस्य लौहित्यवत्कारणविशेषादल्पस्यापि महापरिमाणत्वमाविरुद्धमनुभवतां तद्देह एव तस्याः संभवाच्च । न द्वितीयः । व्यवहारसमये पामरसाम्यानतिरेकात् । अपरोक्षभ्रमस्य परोक्षज्ञानविनाशत्वानु-
पपत्तेश्च । यदुक्तं भगवता भाष्यकारेण—पश्चादिभिश्चाविशेषात् (ब्र० सू० भा० १ । १ । १) इति । मामतीकारैरप्युक्तम्—शास्त्रचिन्तकाः स्वदेवं विचारय-
न्ति न प्रतिपत्तार इति । तथा चाऽऽत्मगोचरस्याध्यासात्मरूपत्वं सुस्थम् ।

न चाऽऽर्हतमतानुसारेणाहंप्रत्ययप्रामाण्यायाऽऽत्मनो देहपरिमाणत्वमङ्गीकर-
णीयमिति सांप्रतम् । मध्यमपरिमाणस्य सावयवत्वेन देहादिवदनित्यत्वे कृतहा-
नाकृताभ्यागपप्रसङ्गात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षयाऽवयवसमुदाय आत्मेत्यभ्युपग-
म्येत तदा वक्तव्यम् । किं प्रत्येकमवयवानां चैतन्यं संघातस्य वा । नाऽऽद्यः ।
बहूनां चेतानानामहमहमिकया प्रधानभावमनुभवतामैकमत्याभावेन समसमर्थ
विरुद्धदिक्क्रियतया शरीरस्यापि विशरणनिष्क्रियत्वयोरन्यतरापातात् ।
द्वितीयेऽपि संघातापत्तिः किं शरीरोपाधिकी स्वाभाविकी यादृच्छिकी वा ।
नाऽऽद्यः । एकस्मिन्नवयवे छिन्ने चिदात्मनोऽप्यवयवश्लिञ्च इत्यचेतनत्वापातात् ।
न द्वितीयः । अनेकेषामवयवानामन्योन्यसाहित्यनियमादर्शनात् । न तृतीयः ।
संश्लेषवद्विश्लेषस्यापि यादृच्छिकत्वेन सुखेन वसतामकस्मादचेतनत्वप्रसङ्गात् ।

न चाणुपरिमाणत्वमात्मनः शङ्कनीयम् । स्थूलोऽहं दीर्घोऽहमिति प्रत्ययानुप-
पत्तेः । न च विज्ञानात्मभाषिणां नैष दोषः । विशुद्धसावयवत्वाभावादिति गण-
नीयम् । यः लुप्तः सोऽहं जागर्मीति स्थिरगोचरस्याहमुल्लेखस्य क्षणभङ्गिनिज्ञा-
नगोचरत्वेऽतस्मिंस्तद्बुद्धिरूपमिध्याध्यासस्य तदवस्थानात् । तदनेन कशोऽहं

१ स्व. तदाह । २ °रकाप° । ३ स्व. °यवो भिन्न इति चे° । ४ स्व. °त्वे सु° । ५ स्व. °स्थात्तद° ।

कृष्णोऽहमित्यादीनां प्रख्यानानां बुद्ध्या सरूपताख्यानेनौपचारिकत्वं प्रत्याख्यातम् । तद्व्यापकभेदभानासंभवस्य प्रागेव प्रपञ्चितत्वात् । तथा च प्रयोगः— विमतं शौखं विषयप्रयोजनसहितमाविद्यकबन्धनिवर्तकत्वात्सुप्तोत्थितबोधवत् । यथा स्वभावस्थायां मायापरिकल्पितयोषादिकृतबन्धनिवर्तकस्य सुप्तोत्थितबोधस्य मन्दिरमध्ये सुखेन शय्यायामवतिष्ठमानो देहो विषयः । तस्य सुप्तबोधेनानिश्चयात् । स्वप्नमायाविजृम्भितानर्थनिवृत्तिः प्रयोजनम् । एवं मननादिजन्यपरोक्षज्ञानद्वारेणाऽऽध्यासिककर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थनिषेधकस्य शास्त्रस्य सच्चिदानन्दैकरसं प्रत्यगात्मभूतं ब्रह्म विषयः । तस्याहमनुभवेनानिश्चयात् । अध्यासनिवृत्तिः प्रयोजनम् । तथा चाफलत्वादिति हेतुरसिद्ध इति सिद्धम् । तदुक्तम्—

श्रुतिगम्यात्मतत्त्वं तु नाहंबुद्ध्याऽवगम्यते ।

आपि खे कामतो मोहा नाऽऽत्मन्यस्तविपर्यये ॥ इति ।

इतोऽयमसंदिग्धत्वादिति हेतुरप्यसिद्ध इति सिद्धम् ।

यद्यपि सर्वः प्राणी प्रत्यागात्मास्तित्वं प्रत्येति अहमस्मीति । न हि कश्चिदपि नाहमस्मीति विप्रतिपद्यते । प्रत्यगात्मैव ब्रह्म । तत्त्वमसि (छा० ६ । ८ । ७) इति सामानाधिकरण्यात् । तस्मादात्मतत्त्वमसंदिग्धं सिद्धम् । तथाऽपि धर्मं प्रति विप्रतिपत्त्या बहुविधा इति न्यायेन विशेषप्रतिपत्तिरुपपद्यते एव । तथाहि—चैतन्यविशिष्टं देहमात्मेति लोकायता मन्यन्ते । इन्द्रियाण्यात्मेत्यन्ये । अन्तः करणमात्मेत्यपरे । क्षणभङ्गुरं संतन्यमानं विज्ञानमात्मेति बौद्धा बुद्ध्यन्ते । देहपरिमाण आत्मेति जैना जिनाः प्रतिजानते । कर्तृत्वादिविशिष्टः परमेश्वरान्द्रिचो जीवात्मेति नैयायिकादयो वर्णयन्ति । द्रव्यबोधस्वभावमात्मेत्याचार्याः परिचक्षते । भोक्तैव केवलं न कर्तेति सांख्याः संगिरन्ते । चिद्रूपः कर्तृत्वादि-रहितः परस्मादभिन्नः प्रत्यगात्मेत्यौपनिषदा भाषन्ते । एवं प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ तद्विशेषसंशयो युज्यते । तथा च संदेहसंभवाज्जिज्ञास्यत्वं ब्रह्मणः सिद्धम् । तदित्यं ब्रह्मणो विचार्यत्वसंभवेन तद्विचारात्मकं ब्रह्ममीमांसा-शास्त्रमारम्भणीयमिति युक्तम् । जन्माद्यस्य यतः (ब्र० सू० १ । १ । २) इत्यादिसर्वस्य शास्त्रस्यैतद्विचारापेक्षत्वाच्छास्त्रपथमाध्यायसंगतमिदमाधिकरणम् ।

नन्वित्थंभूते ब्रह्मणि किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा । न कदाचित्तत्र

१ ख. 'योगावि' । २ ख. 'शास्त्रवि' । ३ ख. 'हो न वि' । ४ ख. 'नव्यापारे' । ५ ख. 'त्वं ना' । ६ ख. 'नान्यस्त' । ७ ख. 'चार्यं प' । ८ ख. 'र्यत्वेन सं' ।

प्रत्यक्षं क्रमते । अतीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमानम् । व्याप्तस्य लिङ्गस्याभावात् ।
नाप्यागमः । यतो वाचो निवर्तन्ते (तै० २ । ४ । १) इति श्रुत्यैवाऽऽगम-
गम्यत्वनिषेधात् । उपमानादिकमशक्यशङ्कम् । नियतविषयत्वात् । तस्माद्ब्र-
ह्मणि प्रमाणं न संभवतीति चेन्मैवं वोचः । प्रत्यक्षाद्यसंभवेऽप्यागमस्य सत्त्वात् ।
यतो वाचो निवर्तन्त इति वाग्गोचरत्वनिषेधात्कथमेतदिति चेच्छ्रुतिरेव निषेधति
वेदान्तवेद्यत्वं ब्रह्मणः श्रुतिरेव विधत्ते । न हि वेदप्रतिपादितेऽर्थेऽनुपपन्ने वैदि-
कानां बुद्धिः खिद्यते । अपि तु तदुपपादनमार्गमेव विचारयति । तस्मादुभयमपि
प्रतिपादनीयम् । विषयत्वनिषेधकानि वाक्यानि वाक्यजन्यवृत्तिव्यक्तस्फुरणलक्ष-
णफलासंभवविवक्षया प्रवृत्तानि । विषयत्वबोधकानि तु वृत्तिजन्यावरणभङ्गलक्ष-
णसंभवविवक्षया । तदुक्तं भगवद्भिः—

अनाधेयफलत्वेन श्रुतेर्ब्रह्म न गोचरः ।

प्रमेयं प्रमितौ तु स्यादात्माकारसमर्पणात् ॥ इति ।

न प्रकाश्यं प्रमाणेन प्रकाशो ब्रह्मणः स्वयम् ।

तज्जन्यावृत्तिभङ्गत्वात्प्रमेयमिति गीयते ॥ इति च ।

ननु स्यादेष मनोरथो यदि सिद्धेऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यं सिध्येत् । संगतिग्रह-
णायत्तत्त्वात्प्रामाण्यनिश्चयस्य । संगतिग्रहणस्य च वृद्धव्यवहारायत्तत्वात् ।
वृद्धव्यवहारस्य च लोके कार्यैकनियतत्वात् । न ह्यस्ति संभवः शब्दानां
कार्येऽर्थे संगतिग्रहः सिद्धार्थाभिधायकत्वं तत्र वा प्रामाण्यमिति । न हि तुर-
ङ्गत्वे गृहीतसंगतिकं तुरङ्गपदं गोत्वमाचष्टे तत्र वा प्रामाण्यं भजते । तस्मा-
त्कार्यगृहीतसंगतिकानां शब्दानां कार्य एव प्रामाण्यम् । ननु मुखविकासादि-
लिङ्गवृद्धयर्हं प्रसिद्धार्थमनुमाय यत्र शब्दस्य संगतिग्रहो यथा पुत्रस्ते जात
इत्यादिषु तत्रावश्यं कार्यमन्तरेणैव शब्दस्य सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमाश्रीयत इति
चेन्न । पुत्रजन्मवदेव प्रियासुखप्रसवादेरनेकस्य हर्षहेतोरुपस्थीयमानत्वेन परि-
शेषावधारणानुपपत्तेः । पुत्रस्ते जात इत्यादिषु सिद्धार्थपरेषु प्रयोगेषु द्वारं द्वार-
मित्यादिवत्कार्याध्याहारेण प्रयोगोपपत्तेश्च । शास्त्रत्वप्रसिद्ध्या च न वेदान्तानां
सिद्धार्थपरत्वम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणामिव वाक्यानां शास्त्रत्वप्रसिद्धेः । तदुक्तं
भट्टाचार्यैः—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ इति ।

१ स्व. 'पन्नवै' । २ स्व. बुद्धिर्भिद्य । ३ स्व. 'रथितुमस्मा' । ४ स्व. 'यवि' । ५ स्व. 'यित्वं' । ६ स्व. वा माप्रा' । ७ स्व. 'रगत्वे' । ८ स्व. 'नु यत्र मु' । ९ स्व. 'तसत्त्वे' ।

न चैतेषां स्वरूपपरत्वे प्रयोजनमस्ति । श्रुतवेदान्तार्थस्यापि पुंसः सांसारिक-
धर्माणामनिवृत्तेः । तस्माद्वेदान्तानामप्यात्मा ज्ञातव्य इति समाम्नातेन विधि-
नैकवाक्यतामाश्रित्य कार्यपरतैवाऽऽश्रयणीयेति सिद्धम् । ततश्च केवलसिद्धरूपे
ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं न सिध्यतीति चेत् ।

अत्र प्रतिविधीयते—न तावत्सिद्धे व्युत्पत्त्यसिद्धिः । प्रागुक्तीतया नीत्या पुत्रस्ते
जात इति वाक्यात्सिद्धपरादपि व्युत्पत्तिसिद्धेः । न च परिशेषावधारणानुपपत्तिः
पियासुखप्रसवादेरपि संभवादिति भाणितव्यम् । पुत्रपदाङ्कितपटप्रदर्शनवत्प्रिया-
सुखप्रसवादिसूचकाभावात् । पुत्रजनैव तत्सूचकमिति चेत्प्रथमप्रतीतपुत्रजन्मपरि-
त्यागे कारणाभावात् । पुत्रजननस्थैवाधिकानन्दहेतुत्वाच्च ।

पुत्रोत्पत्तिविपत्तिभ्यां नापरं सुखदुःखयोः ।

इति विद्यमानत्वात् । तथा चावकथञ्चित्सुखाचार्यः—

दृष्टचैत्रसुतोत्पत्तेस्तत्पदाङ्कितवासेसा ।

वार्ताहारेण यातस्य परिशेषविनिश्चितेः ॥ (चित्सु०पृ०८८)इति ।

यदुक्तं सिद्धार्थपरेषु कार्याध्याहार इति तदयुक्तम् । मुख्यार्थविषयतया
सिद्धेऽपि प्रयोगसिद्धावध्याहारानुपपत्तेः । यदुक्तं शास्त्रत्वप्रसिद्ध्या च
न स्वरूपपरत्वमिति तदप्ययुक्तम् । हितशासनादपि शास्त्रत्वोपपत्तेः ।
न च प्रयोजनाभावः श्रुतमतवेदान्तजन्याद्वितीयात्मविज्ञानाभ्यासेन विद्योदये
संसारनिदानाविद्यानिवृत्त्युपलक्षितब्रह्मात्मतालक्षणपरमपुरुषार्थसिद्धेः । न चात्र
विधिः संभवति । विकल्पासहत्वात् । तथाहि—किं शाब्दज्ञानं विधेयं किंवा
भावनात्मकमाहोस्वित्साक्षात्काररूपम् । नाऽऽद्यः । विदितपदार्थसंगतिकस्या-
धीतशब्दन्यायतत्त्वस्यान्तरेणापि विधिं शब्दादेवोपपत्तेः । नापि द्वितीयः ।
भावनाया ज्ञानप्रकर्षहेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् ।
अप्राप्तप्रापकस्यैव विधित्वाङ्गीकारात् । तृतीये साक्षात्कारः किं ब्रह्मस्वरूपः
किंवाऽन्तःकरणपरिणामभेदः । नाऽऽद्यः । तस्य नित्यत्वेनाविधेयत्वात् । नापि
द्वितीयः । आनन्दसाक्षात्काररूपतया फलत्वेनाविधेयत्वात् । तस्माज्ज्ञातव्य
इत्यादीनामविधायकत्वाद्देहं कृत्यतृचश्च (पा०सू० ३।३।१६९) इति कृत्यप्र-
स्थयानामर्हार्थे विधानादर्हार्थतैव व्याख्येया । तथा च सर्वेषां वेदान्तवाक्याना-
मुपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्योपेतत्वाश्रित्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मपरत्वमा-
स्थेयम् ।

१ स. 'ससम् । २ स. ग. 'कं प्रवृत्तिपराणामेव शास्त्रत्वमिति । तत्र । हि' । ३ स.
'ब्रह्मभिगतशाब्द' । ४ स. 'र्धतयैव ।

निष्प्रदेशे परमाणौ प्रदेशवृत्तित्वेनाभिमतस्य संयोगस्य दुरुपपादनतया तन्निबन्धनस्य द्व्यणुकस्थासिद्धौ द्व्यणुकादिक्रमेणाऽऽस्मभवादासंभवाद्चेतनायाः प्रकृतेर्महदादिरूपेण परिणामवादासंभवाच्च ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्याऽनिर्वचनीयः प्रपञ्चाश्चाद्विर्वर्त इति । सिद्धम् । स्वरूपापरित्यागेन रूपान्तरापत्तिर्विर्वर्त इति सत्यमिध्याख्यावभास इति । अवभासोऽध्यास इति पर्यायः । स चाध्यासो द्विविधः । अर्थाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चेति । तदुक्तम्—

प्रमाणदोषसंस्कारजन्माऽन्यस्य परात्मता ।

तद्धीश्चाध्यास इति हि द्वयमिष्टं मनीषिभिः ॥ इति ।

पुनरपि द्विविधोऽध्यासः । निरुपाधिकसोपाधिकभेदात् । तदप्युक्तम्—

दोषेण कर्मणा वाऽपि क्षोभिताज्ञानसंभवः ।

तत्त्वविद्याविरोधी च भ्रमोऽयं निरुपाधिकः ॥

उपाधिसंनिधिप्राप्तक्षोभाविद्याविजृम्भितम् ।

उपाध्यपगमापोह्यमाहुः सोपाधिकं भ्रमम् ॥ इति ।

तत्र स्वरूपेण कल्पिताहमाद्यध्यासो निरुपाधिकः । तदप्युक्तम्—

नीलिमेव वियत्येषा भ्रान्त्या ब्रह्मणि संसृतिः ।

घटव्योमेव भोक्ताऽयं भ्रान्तो भेदेनै न स्वतः ॥ इति ।

अत एव भाष्यकारः शुक्तिका रजतवदवभासत एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति निदर्शनद्वयमुदाजहार । शिष्टं शास्त्र एव स्पष्टमिति विस्तरभियोपरम्यते । एवं च दृग्दृश्यौ द्वावेव पदार्थाविति वेदान्तिनां सिद्धान्त इति सर्वमवदातम् ।

अत्र प्रभाकरैः—शुक्तिका रजतवदवभासत इति दृष्टान्तो नेष्टः । रजतप्रत्ययस्य शुक्तिकालम्बनत्वानुपपत्तेः । तथाहि—इदं रजतमिति प्रतीतौ शुकेरालम्बनत्वं पुरोदेशसत्तामात्रेणावलम्ब्यते कारणत्वेन भासमानत्वेन वा । नाऽऽद्यः । पुरोवर्तिनां लोष्टादीनामप्यालम्बनत्वप्रसङ्गात् । अथ कलधौतबोधकारणसंश्लेषरोद्धोषकारणत्वेन तद्द्वारा रजतज्ञानकारणत्वादालम्बनत्वं मन्यते । तदपि न संगच्छते । चक्षुरादीनामपि कारणत्वेन विषयत्वात् । अथ भासमानत्वात् विषयत्वमिष्यते तदप्यश्लिष्टम् । रजतसिंहासस्य शुक्तिकालम्बनत्वानुपपत्तेः । यस्मिन्विज्ञाने यदवभासते तत्तदालम्बनम् । अत्र च कलधौतानुभवः शुक्तिकालम्बनत्वकल्पनोपायां विरुध्यते । तथा चाचकथम्यपनीथ्यां शालिकानाथः—

१ स्व. 'दिप्रक' । २ स्व. 'वर्तः सं' । ३ क. 'भितज्ञा' । ४ स्व. 'प.ध्युप' । ५ स्व. 'रः-प्राह-हुं' । ६ स्व. वा । न प्रथमः । पुं । ७ स्व. 'तत्त्वोधिकरणं सं' । ८ स्व. 'द्वारः अतजज्ञा' । ९ स्व. 'नाऽयं नावि' ।

अत्र ब्रूमो य एवार्थो यस्यां संविदि भासते ।
 वेद्यः स एव नान्यद्धि वेद्यावेद्यत्वलक्षणम् ॥
 इदं रजतमित्यत्र रजतं त्ववभासते ।
 तदेव तेन वेद्यं स्यान्न तु शुक्तिरवेदनात् ॥
 तेनान्यस्यान्यथा भासः प्रतीत्यैव पराहतः ।

अन्यस्मिन्भासमाने हि न परं भासते यतः । (प्रक० प० ४।२३-२५) इति ।
 किंच मिथ्याज्ञानोत्पत्तौ सामग्री न समस्ति । किं केवलानीन्द्रियादीनि कार-
 णानि दोषदूषितानि वा । नाऽऽद्यः । तेषां समीचीनज्ञानजननसामर्थ्योपलम्भात् ।
 अन्यथा समीचीनं रजतज्ञानं न कदाचिदुद्गमसादायेत् । न द्वितीयः । दोषा-
 णामौत्सर्गिककार्यप्रसवशक्तिप्रतिबन्धमात्रप्रभावत्वात् । न हि दुष्टं कुटजबीजं
 वटाङ्कुरं जनयितुमीष्टे । न वा तैलकलुषितं शालिबीजमशाल्यङ्कुरजननाया-
 लम् । किंतु स्वकार्यं न करोति । ननु दावदहनदग्धस्य वेत्रबीजस्य कदली-
 काण्डजनकत्वं दृष्टमिति चेत्तत्र स्थाने । दग्धस्यावेत्रबीजत्वेन दोषाणां विपरी-
 तकार्यकारित्वं प्रत्यनुदाहरणात् । न च भस्मकदोषदूषितस्य कौक्षेयकस्याऽऽशु-
 शुक्षणेर्बह्वन्नपचनसमर्थं दृष्टमित्येष्टव्यम् । अशितपीताद्याहारपरिणेतौ जाठ-
 रस्य जातवेदसः शक्तत्वात् । तदुक्तम्-

अयथार्थस्य बोधस्य नोत्पत्तावसि कारणम् ।
 दोषाश्चेन्न हि दोषाणां कार्यशक्तिविघातता ॥
 भस्मकादिषु कार्यस्य विघातादेव दोषता ।

अग्रेहि रसनिष्पात्तिः कार्यं जठरवर्तिनः ॥ (प्रक० प० ४।७३-७४) इति ।
 अपि चास्त्यप्यर्थे ज्ञानप्रादुर्भावाभ्युपगमे समीचीनस्थलेऽपि ज्ञानानां स्वगो-
 चरव्यभिचारशङ्काङ्कुरसंभवेन निरङ्कुशो व्यवहारो लुप्यते तदाह-

यदि चार्थं परित्यज्य काचिद्बुद्धिः प्रकाशते ।

इयमिचारवाति स्वार्थे कथं विश्वासकारणम् ॥ (प्रक० प० ४।६६) इति ।

ननु रजतगोचरैकविशिष्टज्ञानानङ्गीकारे विशिष्टव्यवहारो न सिध्येत् ।
 अतस्तात्सिद्ध्यपि विपर्ययोऽङ्गीकार्य इति चेन्न । इदं रजतमिति ग्रहण-
 स्मरणाभिधस्य बोधद्वयस्य व्यवहारकारणत्वाङ्गीकारात् । यद्येव-
 मिदं शुक्तिकाशकलं तद्भूजतमित्यतोऽपि विशिष्टव्यवहारः स्यादिति ।

तन्न । तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य दोषदूषितचक्षुर्जन्यत्वेनानाकलितशु-
क्तित्वादिविशेषितस्य सामान्यमात्रग्रहरूपत्वाद्भ्रजतामिति ज्ञानस्यासंनिहितवि-
षयस्य संप्रयोगलिङ्गाद्यप्रसूततया सदृशांबवोधितसंस्कारमात्रप्रभवत्वेन परिशे-
षमासस्मृतिभावस्य दोषहेतुकतया गृहीततत्तांशप्रमोषाद्ग्रहणमात्रत्वोपपत्तेः ।
तदप्युक्तम्--

नन्वत्र रजताभासः कथमेष घटिष्यते ।

उच्यते शुक्तिशकलं गृहीतं भेदवर्जितम् ॥

शुक्तिकाया विशेषा ये- रजताद्भेदहेतवः ।

ते न ज्ञाता अभिभवाज्ज्ञाता सामान्यरूपता ॥

अनन्तरं च रजतस्मृतिर्जाता तथाऽपि च ।

मनोदोषात्तदित्यंशपरामर्शविवर्जितम् ॥

रजतं विषयीकृत्य न तु शुक्लेर्विवेचितम् ।

स्मृत्याऽतो रजताभास उपपन्नो भविष्यति ॥(प्रक० प० ४।२६-२९)इति ।

न ह्यसंनिहितं तावत्प्रत्यक्षं रजतं भवेत् ॥

लिङ्गाद्यभावाच्चान्यस्य प्रमाणस्य न गोचरः ।

परिशेषात्स्मृतिरिति निश्चयो जायते पुनः॥ (पक० प० ४।३१-३२) इति ।

ननु किमिदमेकैकं व्यवहारकारणमुत संभूय । न प्रथमः । देशभेदेन प्रवृ-
त्तिप्रसङ्गात् । न चरमः । प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्यात् । (वै० सू० ३ ।
२ । ३) इत्यादि । ज्ञानयौगपद्यनिषेधात् । अतो ज्ञानद्वयं हेतुरित्ययुक्तं वच-
इति चेन्मैवं वचः । अविनश्यतोः सहावस्थाननिषेधेऽपि विनश्यदविनश्यतोः
सहावस्थानस्यानिषिद्धत्वेन निरन्तरोत्पन्नयोस्तदुपपत्तेः । ननु रजतज्ञानाद्भ्रज-
तार्थी रजते प्रवर्धतां नाम । पौरत्ये वस्तुनि कथं प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न ।
स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदयोर्ग्रहणस्मरणयोः संनिहितरजतगोचरज्ञानसारू-
प्येण वस्तुतः परस्परं विभिन्नयोरप्यभेदोचितसामानाधिकरण्यव्यपदेशहेतुत्वोप-
पत्तेः । ग्रहणस्मरणयोः संनिहितरजतज्ञानसारूप्यं कथम् । यथा चैतत्तथा
निशम्यताम् । संनिहितरजतगोचरं हि विज्ञानमिदमंशरजतांशयोरसंसर्गं नाव-
गाहते । तयोः संसृष्टत्वेनासंसर्गस्यैवाभावात् । नापि स्वगतं भेदम् । एकज्ञान-
त्वात् । एवं ग्रहणस्मरणे अपि दोषत्रयाद्विद्यमानमपीदमंशरजतांशयोरसंसर्गं
भेदं नावगाहते इति । भेदाग्रहणमेव सारूप्यम् । तदुक्तं गुरुमतानुसारिभिः--

ग्रहणस्मरणे चेमे विवेकानवभासिनी ।
 सम्यग्रजतबोधाच्च भिन्ने यद्यपि तत्त्वतः ॥
 तथाऽपि भिन्ने नाऽऽभाते भेदाग्रहसमत्ववः ।
 सम्यग्रजतबोधस्तु समक्षैकार्थगोचरः ॥
 तत्रो भिन्ने अबुद्ध्वा च ग्रहणस्मरणे इमे ।
 समाननैव रूपेण केवलं मन्यते जनः ॥
 अपरोक्षावभासेन समानार्थग्रहेण च ।
 अवैलक्षण्यसंविच्चिरिति तावत्समर्थिता ।

व्यवहारोऽपि तत्तुल्यस्तत एव प्रवर्तते ॥ (प्रक० प० ४।३३-३७) इति ।
 एवमगृहीतविवेकमापन्नसंनिहितरूप्यज्ञानसारूप्यं ग्रहणस्मरणद्वयमयथाव्यवहार-
 हेतुरिति सिद्धम् । यद्येवमयथाव्यवहारो ग्रहणस्मरणजन्यस्तार्ही पीतः शङ्ख
 इत्यादौ स न सिद्धस्तत्र तयोरगावादिति चेन्न । अगृहीतविवेकयोः प्राप्तसमी-
 चीनसंसर्गज्ञानसारूप्यत्वे ग्रहणयोरेव व्यवहारसंपादकत्वोपपत्तेः । नयनरश्मिब-
 र्तिनः पित्तद्रव्यस्य पीतिमा दोषवशाद्द्रव्यरहितो गृह्यते । शङ्खोऽप्यकलितशु-
 क्लुगुणः स्वरूपतो गृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनोः संसर्गयोग्ययोरसंसर्गाग्रहसारू-
 प्यात्पीततपनीयपिण्डप्रत्ययवैलक्षण्याद्व्यवहार उपपद्यते । यथोक्तम्—

पित्तशङ्खावबोधे हि पित्तस्येन्द्रियवर्तिनः ।
 पीतिमा गृह्यते द्रव्यरहितो दोषतस्तथा ॥
 शङ्खस्येन्द्रियदोषेण शुक्लिमा न च गृह्यते ।
 केवलं द्रव्यमात्रं तु प्रथते रूपवर्जितम् ॥
 गुणे द्रव्यैव्यपेक्षे च द्रव्ये च गुणकाङ्क्षिणि ।
 भासगाने तयोर्बुद्धिरसंबन्धं न बुध्यते ॥
 सत्यपीतावभासेन समे भाते मती इमे ।

व्यवहारोऽपि तत्तुल्य एवमत्रापि युज्यते ॥ (प्रक० प० ४।४८-५१) इति ।

नन्विदं रजतमिति भ्रान्तिज्ञानानभ्युपगमे रजतप्रसक्तेरसत्त्वात्नेदं रजतमिति
 निषेधः कथं कलधौताभावं बोधयतीति चेन्नैष दोषः । भेदाग्रहपताञ्जितस्य
 शुक्तौ रजतव्यवहारस्य निषेधस्वीकारेण कल्पनालाघवसद्भावात् । तदुक्तं
 पञ्चिकाप्रकरणे—

१ स्व. 'नार्थे ग्रं' । २ स्व. 'त्ते' । विनिय न° । ३ स्व. 'गुणितोऽसं' । ४ स्व. 'नः' ।
 पित्तमा । ५ स्व. प्रथिते । ६ स्व. 'व्यस्य पक्षे' । ७ स्व. 'ङ्क्षिणे' । ८ 'त्यपित्ताव°' ।

मिथ्यभावोऽपि तत्तुल्यव्यवहारप्रवर्तनात् ।

रजतव्यवहारांशे विसंवादयतो नरात् ॥

बाधकप्रत्ययस्यापि बाधकत्वमतो मतम् ।

प्रसज्यमानरजतव्यवहारनिवारणात् ॥ (प्रक० प० ४।३-३९) इति ।

तदनेन प्राचीनयोर्ज्ञानयोः सत्यत्वे कथं भ्रमत्वप्रसिद्धिरिति शङ्का पराकृता ।

अयथाव्यवहारप्रवर्तकत्वेन तदुपपत्तेः—

किंच नेदं रजतमिति बाधकावबोधो नाभावमवगाहते । भावव्यतिरेकेणा-
भावस्य दुर्ग्रहणत्वात् । यद्येवमङ्ग नास्तीति प्रत्ययस्य किमालम्बनम् । अपरथा
माहाभानिकपक्षानुप्रवेश इति चेन्मैवं भाषिष्ठाः । अभावस्य धर्मिपतियोगिनिरू-
पणाधीननिरूप्यत्वेनावश्याभ्युपगमनीये दृश्ये प्रतियोगिन्यदृश्ये वा स्पर्शमाणेऽधि-
करणमात्रबुद्धेरेव नास्तीति व्यवहारोपपत्तावैतिरिक्ताभावकल्पनायां प्रमाणाभा-
वात् । तदुक्तममृतकलायाम्—

अत्रोच्यते द्वयी संविद्वस्तुनो भूतलादिनः ।

एका संसृष्टविषया तन्मात्रविषया परा ॥

तन्मात्रविषया वाऽपि द्वयी साऽथ निगद्यते ।

प्रतियोगिन्यदृश्ये च दृश्ये च प्रतियोगिनि ।

तत्र तन्मात्रधीर्येयं स्मृते च प्रतियोगिनि ।

नास्तित्वं सैव भूभागे घटादिप्रतियोगिनः॥(प्रक० प० ६।३७-३९) इति ।

अत एव च प्राभाकरमतानुसारिभिः प्रमाणपारायणे प्रत्यक्षादीनि पञ्चैव प्रमा-
णानि प्रपञ्चितानि । नन्वेवमभावस्याभावे नकारस्य वैयर्थ्यमापद्यते । अनुशा-
सनविरोधश्चाऽऽपत्तेदिति चेत्तदेतद्वार्तम् । एकोनपञ्चशद्वर्णानां मध्ये कस्यापि
वर्णस्याभावार्थत्वादर्शनेन वर्णस्य सतो नकारस्य तदर्थत्वानुपपत्तेः । न चैवमनु-
शासनविरोधः । तदन्यतदभावतद्विरुद्धेष्वर्थेष्वनुशासनस्यैवमर्थः स्यात् । तथा-
हि—चेतनानां मध्ये कश्चन कस्यचिच्छत्रुः कश्चन कस्यचिन्मित्रं कश्चन कस्य-
चिदुदासीनस्तथैवाचेतनानामपि । तदन्यपदेन तदुदासीनो नकारार्थः । विरुद्ध-
पदेन शत्रुर्नकारार्थः । तदभावपदेन मित्रं नकारार्थः । तथा चाब्राह्मणपद एवै-
तन्नयं प्रतीयते शूद्र इत्युदासीनो यवन इति शत्रुः क्षत्रिय इति मित्रम् । एवं
सर्वत्र नञ्प्रयोगस्थले दृष्टव्यमिति न कश्चिद्भावो भावव्यतिरिक्तः संभवति ।
तस्मादुक्तया रीत्या भ्रमबाधप्रसिद्ध्या विवादाध्यासिताः प्रत्यया यथार्थाः
प्रत्ययत्वाद्गण्डीति प्रत्ययवदिति सिद्धम् ।

१ स्व. °रव° । २ स्व. रसितं ध्य° । ३ स्व. °म। आस° । ४ स्व. °व्यति° । ५ स्व.
°सिद्धत्वाद्विवा° ।

तदपरे न क्षमन्ते । इह खलु निखिलपेक्षावान्समीहिततत्साधनयोरन्यतरप्रवे-
दने प्रवर्तते । न च रजतमर्थयमानस्य शुक्तिकाशकलज्ञानं तद्रूपमनुभावयितुं
प्रभवति । शुक्तिकाशकलस्य समीहिततत्साधनयोरन्यतरभावाभावात् । नापि
रजतस्मरणं पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिकारणम् । तस्यानुभवपारतन्व्यतयाऽनुभवदेश एव
प्रवर्तकत्वात् । नापि भेदाग्रहो व्यवहारकारणम् । ग्रहणनिबन्धनत्वाच्चेतनव्य-
वहारस्य । ननु न वयमेकैकस्य कारणत्वं ब्रूमहे येनैवमुपालभ्येमाहि । किंत्वगृही-
तविषयस्य ज्ञानद्वयस्य प्राप्तसमीचीनपुरःस्थितरजतज्ञानसारूप्यस्येत्यनुक्तोपाल-
म्भोऽयमिति चेत्तदप्ययुक्तम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि—समीचीनरजतावभा-
ससारूप्यं भासमानं प्रवर्तकं सत्तामात्रेण वा । आद्ये विकल्पे भेदाग्रहापरपर्या-
यस्य सारूप्यस्य समीचीनसंनिभे इमे ज्ञाने इति विशेषाकारेण गृह्यमाणस्य
प्रवृत्तिकारणत्वं किंवाऽनयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रहो विद्यत इति
सामान्याकारेण गृह्यमाणस्य सारूप्यस्य । नाऽऽद्यः । समीचीनज्ञानवत्संनिभ-
ज्ञानस्य तदुचितव्यवहारप्रवर्तकत्वानुपपत्तेः । न खलु गोसंनिभो गवय इत्यव-
भासो गवार्थिनं गवये प्रवर्तयति । न द्वितीयः । व्याहृतत्वात् । न खल्वनाक-
लितभेदस्यानयोरित्यनयोरिति ग्रहे भेदाग्रह इति च प्रतिपत्तिर्भवति । अतः
परिशेषात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहरूपस्य सारूप्यस्य व्यवहारकारणत्वमङ्गीकर्त-
व्यम् । एवमेवास्त्विति चेत्तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—किमयं भेदाग्रहः समारोपो-
त्पादनक्रमेण व्यवहारकारणमस्तूतानुत्पादितारोप एव स्वयमिति । न च द्वितीयः
पक्ष एव श्रेयान् । तावतैव व्यवहारोत्पत्तावारोपस्य गौरवदोषदुष्टत्वादिति मन्त-
व्यम् । विशिष्टव्यवहारस्य विशिष्टज्ञानपूर्वकत्वनियमेनाज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेः ।

नन्वयं व्यवहारो नाज्ञानपूर्वक इत्यनाकलितपराभिसंधिः स्वसिद्धान्तसि-
द्धार्थाद्यदि कश्चिच्छङ्केत स प्रतिवक्तव्यः । शुक्तिकाविषयस्य ग्रहणस्यासमीहि-
तविषयत्वेन रजतार्थिप्रवृत्तिहेतुत्वासंभवादन्यव्यतिरेकाभ्यां रजतज्ञानस्य समी-
हितविषयत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वसंभवाच्चेदमर्थाभिसंभिन्नग्रहविविक्तस्यापि रजतस्मर-
णस्य कारणत्वं वक्तव्यम् । तच्च वक्तुं न शक्यते । जानाति, इच्छति ततः
प्रवर्तत इति न्यायेन ज्ञानेच्छाप्रवृत्तौनां समानविषयत्वेन भाव्यम् । तथा
चेदकारास्पदाभिमुखप्रवृत्तस्य रजतार्थिनस्तदिच्छानिबन्धनम् । अन्यथाऽ-

१ ख. °भवे पा° । २ ख. °ग्रहे व्य° । ३ क. °वा तयो° । ४ ख. °प्रसार्यम् । ५
क. °मुखर° । ख. °मुखर° ।

न्यदिच्छन्नन्यद्वचवहरतीति व्याह्रयेत तथा च यदीदंकारास्पदं रजतावभास-
गोचरतां नाऽऽचरेत्कथं रजतार्थी तदिच्छेत् । यद्यरजतत्वाग्रहणादिति ब्रूयाद्-
जतत्वाग्रहात्कस्मादयं नोपेक्षेतेति । युगैपत्तद्भवभेदाग्रहाभेदाग्रहनिबन्धनाभ्यामु-
पादानोपेक्षाभ्यां पुरतः पृष्ठतश्चाकृत्यमाणः पुरुषो दोलायमानतया रूपारोप-
मन्तरेणोपादानपक्ष एव न व्यवस्थाप्यत इत्यनिच्छताऽप्यच्छमतिना समारोपः
समाश्रयणीयः । यथाऽऽह भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वमारोप्य तज्जातीय-
स्योपकारहेतुभावमनुस्मृत्य तज्जातीयत्वेनास्यापि तदनुमाय तदर्थी प्रवर्तत इति
प्रथमः पक्षः प्रशस्यः ।

न च तटस्थरजतस्मरणपक्षेऽपि हेतोर्गृहीतत्वेनायं मार्गः समान इति वाच्यम् ।
रजतत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वाभावात् । न च पक्षधर्मताया अभावेऽपि व्याप्तिव-
लाद्रमकत्वं शङ्क्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गस्यैव गमकत्वाङ्गीकारात् । तदाहुः
शबरस्वामिनः—ज्ञातसंबन्धस्यैव पुंसो लिङ्गविशिष्टधर्म्येकदेशदर्शनाल्लिङ्गविशि-
ष्टधर्म्येकदेशबुद्धिरनुमानामिति । आचार्योऽप्यवोचत्—

स एष चोभयात्मा यो गम्ये गमक इष्यते ।

असिद्धेनैकदेशेन गम्यासिद्धेर्न बोधकः ॥ इति ।

ननु भवत्पक्षेऽपि पुरःस्थितस्येदमर्थस्य परमार्थतो रजतत्वं नास्तीति न रज-
तत्वं धर्म्येकदेश इति चेत् । यक्षानुरूपो बालिरिति न्यायेनानुमित्याभासानुगु-
णस्यैकदेशस्य विद्यमानत्वात् । तथा च प्रयोगः—विवादाद्यासितं रजतज्ञानं
पुरोवर्तिविषयं रजतार्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात् । यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं
यथोभयवादिसंमतं सत्यरजतज्ञानम् । विवादपदं शुक्तिशकलं रजतज्ञानविषयोऽ-
व्यवधानेन रजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वाद्भ्रजतर्पदसमानाधिकरणपदान्तरवाच्यत्वाद्वा
वस्तुरजतवत् ।

यदुक्तं रजतज्ञानस्य शुक्तिकालम्बनत्वेऽनुभवविरोध इति तदप्ययुक्तम् ।
विकल्पासहत्वात् । तथाहि—तत्र किं रजताकारप्रतीतिं प्रति शुक्तेरालम्बन-
त्वेऽनुभवविरोध उद्भाव्यत इदमंशस्य वा । नाऽऽद्यः । अनङ्गीकारपराहृतत्वात् ।
न द्वितीयः । इदंतानियतदेशाधिकरणास्य चाकचक्यविशिष्टस्य वस्तुनो रजत-
ज्ञानालम्बनत्वमनवलम्बमानस्य भवत एवानुभवविरोधात् । इदं रजतमिति
सामानाधिकरण्येन पुरोवर्तिन्यङ्गलिनिर्देशपूर्वकमुपादानादिप्रवहारदर्शनाच्च ।

१ ख. °दिच्छेदन्य° । २ क.—°ताभा° । ३ ख. °ग्रहणात्क° । ४ ख. °गतद्° । ५
ख. °णीयस्तथाहि भे° । ६ क. °पि धर्महेत्वोर्गु° । ख. °पि हेत्वागृही° । ७ ख. शक्यश-
ङ्ककम् व्या° । ८ ख. स एव चो° । ९ ख. °पदं स° ।

यच्चोक्तं—दोषाणामौत्सर्गिककार्यप्रसवशक्तिप्रतिबन्धकतया विपरीतकारित्वं नास्तीति । तदप्युक्तम् । दावदग्धवेत्रबीजादौ तथा दर्शनात् । न च दग्धस्य वेत्रबीजत्वं नास्तीति मन्तव्यम् । श्यामस्य घटस्य रक्ततामात्रेण घटत्वनिवृत्ति-प्रसङ्गान् । ननु घटोऽयं घटोऽयमित्यनुवृत्तयोः प्रत्ययप्रयोगयोः सद्भावाद्घटत्वस्य सद्भावा इति चेन्न । अत्रापीदं वेत्रबीजमिति तयोः समानत्वात् । तथा भस्मकदोषदूषितस्य जाठराग्नेर्बह्वन्वपचनसामर्थ्यं दृश्यते न च बह्वन्वपचनसामर्थ्यं जाठरस्यैव जातवेदसो न भस्मकव्याधेरिति वक्तुं युक्तम् । तस्य मन्दमल्पपचनसामर्थ्येऽपि सहसा महत्पचनस्य भस्मकव्याधिसाहायकमन्तरेणानुपपत्तेः । अन्यथा सर्वेषां तथाऽऽपत्तेः । किंच ज्ञानानां यथार्थव्यवहारकारणत्वेऽपि दोषवशादयथार्थव्यवहारकारणत्वमङ्गीकुर्वाणो भवानेव पर्यनुयोज्यो भवति । तदुक्तं भाष्ये—यश्चोभयोः समानो दोषो द्योतते तत्र कश्चोद्यो भवतीति । अत्राप्युक्तम्—

यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।

नैकः पर्यनुयोज्यस्तद्व्यस्ताद्वगर्थविचारणे ॥ इति ।

तथाऽपि मामकस्यानुमानस्य किं दूषणं दत्तमासीत् । यद्यनुमानदूषणं विना न परितुष्यति हन्त कालात्ययापदिष्टता । कृष्णवर्मानुष्णत्वानुमानवत् । एतावन्तं कालं यदिदं रजतमित्यभादसौ शुक्तिरिति प्रत्यक्षेण प्राचीनप्रत्ययस्यायथार्थत्वं प्रवेदयता यथार्थत्वानुमानस्यापहतविषयत्वाद्वाध्यत्वसंभवात् ।

यच्चोक्तं स्वगोचरव्यभिचारे सर्वानाश्वासप्रसङ्ग इति । तदसांप्रतम् । संविदां क्वचित्संवादिव्यवहारजनकत्वेऽपि न सर्वत्र तच्छुद्ध्या प्रवृत्त्युच्छेद इति यथा तावके मते तथा मामकेऽप्यसौ पन्था न वारित इति समानयोगक्षेपत्वात् । तौतातितमत्तमवलम्ब्य विधिविवेकं व्याकुर्वाणैराचार्यवाचस्पतिमिश्रैर्बोधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाव्यभिचारेणेति न्यायकणिकायां प्रत्यपादि । तस्मादविश्वासशुद्ध्याऽनवकाशं लभते ।

ननु माध्यमिकमतावलम्बनेन रजतादिविभ्रमाऽऽम्बनमसदिति चेत्तदयुक्तम् । असतोऽपरोक्षप्रतिभासायोग्यत्वात् । तदुपादित्तया प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । ननु विज्ञानमेव वासनादिस्वकारणसामर्थ्यासादिर्बह्वृष्टान्तसिद्धस्वभावविशेषमसत्प्रकाशनसमर्थनमुपजातम् । असत्प्रकाशनशक्तिरविद्या संवृतिरिति पर्यायाः । तस्मादविद्यावशादसन्तो भ्रान्तीति चेत्तदपि वक्तुमशक्यम् । शक्यस्य दुर्निरूप्यत्वात् ।

१ स्व. °था तथाऽऽप° । २ क. °नानामज्ञानतो य° । स्व. °नानामज्ञानाद्यथा° ३ स्व. °इक° । ४ स्व. °सङ्गयति । ५ स्व. °चित्सन्नादि° । ६ स्व. °दिताह° । ७ स्व. °भान्ति ।

किमत्र शक्यं कार्यं ज्ञाप्यं वा । नाऽऽद्यः । असतः कार्यत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः । शक्यस्य कारणत्वेनाङ्गनिकृतत्वात् । ज्ञानादन्यस्य ज्ञानस्यानुपलब्धेश्च । उपलब्धौ वा तस्यापि ज्ञाप्यत्वेन ज्ञापकान्तरापेक्षायम्नवस्थापत्तेश्च । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया विज्ञानं सदरूपमेवासतः प्रकाशकमिति कक्षी क्रियत इति चेदत्र देवानांप्रियः पृष्टव्यः पुनः । असौ सदस्तोः संबन्धो निरूप्यनिरूपकभावोऽविनाभावो वा । नाऽऽद्यः । असत उपकाराधारत्वायोगेनानुपकृततया निरूप्यत्वानुपपत्तेः । न चरमः । धूमधूमध्वजयोरिव तदुत्पत्तिलक्षणस्य शिंशपावृक्षयोरिव तादात्म्यलक्षणस्य वाऽविनाभावानिदानस्य सदस्तोरसंभवात् । तस्माद्विज्ञानमेवास्तत्प्रकाशकमित्यसद्वादिनायमस्तत्प्रलाप इत्यारोप्यमाणं नासत् ।

ननु विज्ञानंवादिनयानुसारेण प्रतीयमानं रजतं ज्ञानात्मकम् । तत्र च युक्तिरभिधीयते—यद्यथाऽनुभूयते तत्तथा । अन्यथात्वं तु बलवद्बाधकोपनिपातादास्थीयत इत्युभयवादिसंमतोऽर्थः । तत्र च नेदं रजतमिति निषिद्धेदंभावं रजतमर्थादान्तरज्ञानरूपमवस्तिष्ठते । न चेदंतया निषेधे सत्यनिदंतया च बहिरपि व्यवस्थोपपत्तेः कुतः संविदाकारतेति वाच्यम् । व्यवहितस्यापुरोक्षत्वानुपपत्तावपरोक्षस्य विज्ञानस्य कक्षीकर्तव्यत्वात् । तथा च प्रयोगः—विवादपदं विज्ञानाकारः संप्रयोगमन्तरेणापरोक्षत्वाद्विज्ञानवदिति । तदनुपपन्नम् । विकल्पासहत्वात् । बाधकोऽवबोधः किं साक्षाज्ज्ञानाकारतां बोधयत्यर्थाद्वा । नाऽऽद्यः । नेदं रजतमिति प्रत्ययस्य रजतबिवेकमात्रगोचरस्य ज्ञानाभेदगोचरंतीयामनुभवविरोधात् । नेदं रजतमिति रजतस्य पुरोवर्तित्वप्रतिषेधो ज्ञानाकारतां कल्पयतीति चेत्तदेतद्वार्तम् । प्रसक्तप्रतिषेधात्मनो बाधकावबोधस्य तत्रैव सत्त्वात्प्रतिषेधोपपत्तेः । विज्ञानाकारत्वसाधनमप्यविज्ञानाकारे बहिष्ठे साक्षिप्रत्यक्षे भावरूपाज्ञाने वर्तत इति सव्यभिचारः ।

अन्यथाख्यातिवाद्भिन्नानुसारेण रजतस्य देशान्तरसत्त्वेन भाव्यम् । अन्यथा तस्य प्रतिषेधप्रतियोगित्वानुपपत्तेः । न हि कश्चित्पेक्षावाञ्छशशविषाणं प्रतिषेद्धं प्रभवति । तदुक्तम्—

व्यावर्त्याभाववसैव भाविकी हि विशोष्यता ।

अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥ (न्या०क० ३।२) इति ।

तथा च तस्य देशान्तरसत्त्वमाश्रयणीयमिति चेत्तदपि न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते । असतः संसर्गस्येव कल्लधौतस्य निषेधप्रतियोगित्वोपपत्तेः ।

नन्विदं रजतामिति ज्ञानमेकमनेकं वा । न तावदाद्यः । अपसिद्धान्तापत्तेर-
संभवाच्च । तथाहि—शुक्लीदमंशेन्द्रियसंप्रयोगादिदमाकारान्तःपरिणामरूपमेकं
ज्ञानं जायते । न च तत्र कलधौतं विषयभावमाकल्पयितुमुत्सहते । असंप्रयुक्त-
त्वात्तस्य । विषयत्वाङ्गीकारे सर्वज्ञत्वापत्तेः । न च चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुवि-
धायितया तज्ज्ञानस्य तज्जन्यत्वं वाच्यम् । इदमंशज्ञानोत्पत्तौ तदुपक्षयोपपत्तेः ।
न चापि संस्काराद्रजतज्ञानस्य जन्म । स्मृतित्वापत्तेः । अथेन्द्रियदोषस्य तत्क-
रणत्वम् । तदप्ययुक्तम् । स्वातन्त्र्येण तस्य ज्ञानहेतुत्वानुपपत्तेः । न हि ग्रह-
णस्मरणाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति । तस्मादिदमंशरजततादात्म्यविषयमेकं विज्ञानं
न घटते । नाप्यनेकमख्यातिमतापत्तेरिति चेदुच्यते—

प्रथमं दोषकलुषितेन चक्षुषेदंतामात्रविषयान्तःकरणवृत्तिरुत्पद्यते । अनन्तरं
तथा वृत्त्या चैतन्यावरणाभिभवे सति तच्चैतन्यमभिव्यज्यते । पश्चादिदमंशचै-
तन्यनिष्ठाऽविद्या रागादिदोषकलुषिता कलधौताकारेण परिणमते । इदमाका-
रान्तःकरणपरिणामावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठा कलधौतगोचरपरिणामसंस्कारसचिवा
कलधौतज्ञानाभासाकारेण परिणमते । तौ च रजतवृत्तिपरिणामौ स्वाधिष्ठानेन
साक्षिचैतन्धेनाव्यवधानेन मास्येते । तथा च सवृत्तिकाया आविद्यायाः साक्षि-
भास्यत्वाभ्युपगमे वृत्त्यन्तरवेद्यत्वाभावान्नानवस्था । यद्यप्यन्तःकरणवृत्तिरवि-
द्यावृत्तिश्चेति द्वे इमे ज्ञाने तथाऽपि विषयाधीनं फलम् । ज्ञातो घट इति
विषयावच्छिन्नतया फलप्रतीतेः । तद्विषयश्च सत्यमिथ्याभूतयोरिदमंशरजतां-
शयोरन्योन्यात्मकतयैकत्वमापन्नः । तस्माद्विषयावच्छिन्नफलस्याप्येकत्वाज्ज्ञानै-
क्यमुपचर्यते । तदुक्तम्—

शुक्लीदमंशचैतन्यस्थिताऽविद्या विजृम्भते ।

रागादिदोषसंस्कारसचिवा रजतात्मना ॥

इदमाकारवृत्त्युक्तचैतन्यस्था तथाविधा ।

जिबर्तते तद्रजतज्ञानाभासात्मनाऽप्यसौ ॥

सत्यमिथ्यात्मनोरैक्यादेकस्त्वाद्विषयो मतः ।

तदायत्तफलैकत्वाज्ज्ञानैक्यमुपचर्यते ॥ इति ।

पञ्चपादिकायामपि फलैक्याज्ज्ञानैक्यमुपचर्यते इत्यभिप्रायेण सा चैकमेव ज्ञान-
भेकफलं जनयतीत्युक्तम् ।

ननु शुक्तिकामस्तके भाव्यमानस्य क्लृप्तधौतस्य तत्रैव सत्यत्वाम्युपगमे नैदं रजतमिति निषेधः कथं प्रभवेदिति चेन्न । प्रातिभासिकसत्यत्वेऽपि व्यावहारिक-सत्यत्वाभावेन प्रतिपन्नोपाधौ प्रतियोगित्वसंभवात् । तदुक्तं पञ्चपादिकाविवरणे-
त्रिविधं सत्त्वम् । परमार्थसत्त्वं ब्रह्मणः । अर्थक्रियासामर्थ्यं सत्त्वं मायोपाधिक-
मांकाशादेः । अविद्योपाधिकं सत्त्वं रजतादेरिति । अन्यत्राप्युक्तम्—

कालत्रये ज्ञातकाले प्रतीतिसमये तथा ।

बाधाभावात्पदार्थानां सत्त्ववैविध्यमिष्यते ।

तार्त्तिकं ब्रह्मणः सत्त्वं व्योमादेर्व्यावहारिकम् ॥

रूप्यादेरर्थजातस्य प्रातिभासिकमिष्यते ॥ इति ।

लौकिकेन प्रमाणेन यद्बाध्यं लौकिकेऽवधौ ।

तत्प्रातिभासिकं सत्त्वं बाध्यं सत्येव मातरि ॥

वैदिकेन प्रमाणेन यद्बाध्यं वैदिकेऽवधौ ।

तद्व्यावहारिकं सत्त्वं बाध्यं मात्रा सहैव तत् ॥ इति च ।

ततः रूपातिबाधान्यथानुपपत्त्या भ्रान्तिगोचरस्य मायामयस्य रजतादेः सदसद्वि-
लक्षणत्वलक्षणमनिर्वचनीयत्वं सिद्धम् । तमवोचच्चित्रसुखाचार्यः—

प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां विचारपदवीं न यत् ।

गाहते तदनिर्वाच्यमाहुर्वेदान्तवादिनः ॥ (चित्सु ० पृ० ७९) इति ।

ननु मायाविद्ययोः स्वाश्रयव्यामोहहेतुत्वतद्भावाभ्यां भेदस्य जागरूकत्वेना-
विद्यामयत्वे वक्तव्ये मायामयत्वोक्तिरारोप्यस्यायुक्तेति चेत्तदयुक्तम् । अनिर्वचनी-
यत्वतत्त्वाभासप्रतिबन्धकैत्वादिलक्षणजातस्य मायाविद्ययोः समानत्वात् । किंचा-
ऽऽश्रयशब्देन द्रष्टोच्यते कर्ता वा । नाऽऽद्यः । मन्त्रौषधादिनिमित्तमायादर्शिन-
स्तस्य व्यामोहदर्शनात् । न द्वितीयः । विष्णोः स्वाश्रितमाययैव रामावतारे
मोहितत्वेन तत्र मायावित्त्वस्थाप्रयोजकत्वात् । बाधनिश्रयमन्त्रादिप्रतीकारबोधयो-
रेव प्रयोजकत्वात् । अपरथा पङ्गवन्धवत्कर्ताऽपि व्यामुक्षेत । न चेच्छानुवि-
धानाननुविधानाभ्यां तयोर्भेद इति भाणितव्यम् । मायास्थले मणिमन्त्रौषधादि-
प्रयोगवदविद्यास्थलेऽपि द्विचन्द्रकेशोण्डूकादिविभ्रमनिमित्ताङ्गुल्यवष्टम्भादावपि
स्वातन्त्र्योपलम्भात् । अत एव तत्र तत्र श्रुतिस्मृतिभाष्यादिषु मायाविद्ययोर-
भेदेन व्यवहारः संगच्छते । क्वचिद्विक्षेपप्राधान्येनाऽऽवरणप्राधान्येन च माया-
विद्ययोर्भेदे तद्व्यवहारो न विरुध्यते । तदुक्तम्—

माया विशिषदज्ञानमीशोच्छावशक्ति वा ।

अविद्याच्छादमत्तत्त्वं स्वातन्त्र्यानुविधायि वा ॥ इति ।

नन्वविद्यासद्भावे किं प्रमाणम् । अहमज्ञो मामन्यं न जानामीति प्रत्यक्षप्रति-
भास एव । ननु ज्ञानाभावविषयोऽयं मद्भिषेतमर्थं गर्भयतीति चेन्न तावदनुपल-
ब्धिवादिनश्चोद्यमेतत् । परोक्षप्रतिभासहेतुत्वात्तस्याः । अयमपि परोक्षप्रतिभास
एवेति चेन्न तावद्विज्ञानशब्दानुपपद्यमानार्थजन्यः । ज्ञातकरणत्वात्तेषाम् । न
चेत्तत्तामग्नीकाले ज्ञानमस्ति । अनुभूयते वा । अनुपलब्ध्या जन्यत इति चेन्न
तावदियमज्ञाता करणम् । प्रत्यक्षेतरस्य ज्ञातकरणत्वनियमात् । नापि ज्ञातेव
करणम् । अनुपलब्ध्यनवस्थानात् । न च यथा परेषाम्भावग्रहणे योग्यानुप-
लब्धिः सहकारिणी तथा नः करणमिति शङ्क्यम् । ज्ञानकरण इव सहकारिणि
ज्ञातेव नियमाभावात् । अस्तु वा तथा ज्ञेयाभावग्रहणे करणम् ज्ञानाभावग्रहणे
करणं न भवत्येवेति वक्ष्यते ।

प्रत्यक्षाभाववादे तु प्रत्यक्षेण तावद्धर्मिप्रतियोगिज्ञानयोः सतोरत्मानि ज्ञानमा-
त्राभावग्रहणं न ब्रूयात् । घटवति भूतले घटाभावस्येव ज्ञानमात्राभावस्य ग्रही-
तुमशक्यत्वात् । तयोस्ततोस्तु सुतराम् । कारणाभावात् । अतोऽपि योग्यानुप-
लब्ध्या वा फलद्विज्ञानभावेन वाऽऽत्मनि ज्ञानमात्राभावग्रहणं दुर्लभमिति पर-
मतेऽप्ययं न्यायः समानः । तदेवमात्मनि प्रत्यक्षेण वाऽन्येन वा ज्ञानमात्राभावस्य
ग्रहणमशक्यमिति स्थितम् ।

ननु ज्ञानविशेषाभावः प्रत्यक्षेण गृह्यताम् । न तावत्स्मरणाभावः । अभाव-
ग्रहणे प्रतियोगिग्रहणस्य कारणत्वात् । आप्यनुभवभावः । तस्यावर्जनीयत्वात् ।
नन्वात्मनि घटानुभवाभावः प्रत्यक्षविषयस्तदनुभव इति ज्ञानसाधन्यवर्चनो जा-
नातिज्ञानविशेषेऽनुभवे लक्षणया वर्तन्त्यः । लक्षणा च संबन्धेऽनुपपत्तौ च
सत्यां वर्तते । संबन्धस्तावदनुभवत्वज्ञानत्वयोरेकव्यक्तिसमावेशो व्याप्यव्यापक-
भावो वा विद्यत एव । अनुपपत्तिं तु न पश्येत् । नन्वनुभवाभावे प्रत्यक्षस्य
प्रमेयत्वाभस्तेनैव तस्यार्थवत्ता सिध्यति । सत्यम् । अयोजनमेतच्चानुपपत्तिः ।
अन्योन्याभ्रयात् । नन्वहमज्ञ इत्यत्र नञ्, आत्मनि ज्ञानमात्राभाव

१ स. मामाचिक्षिपति ज्ञा° । २ स. °मयेदिति । ३ स. °महारम् । ४ °या क° ।

५ स. °तत्त्वं नेमा° । ६ स. °वदिति । ७ स. °त्रावभा° । ८ क-°क्लाभा° । ९ स.
°त्रावभा° । १० स. °गिस्मरण° । ११ स. °चने ज्ञाना° । १२ स. °शषानु° । १३ स.
°नीयक° । १४ स. °ह्याम्य न° । १५ स. °क्षम° । १६ स. °पत्तेरन्यो° ।

न ज्ञे । ज्ञानवति तस्मिन्स्तेदभावात् । नाप्यनुभवाभावम् । ज्ञानोक्तेस्तदभि-
धायकत्वात् । नैरर्थक्यं च न युक्तमित्यनयैव प्रपञ्चस्या लक्षणोति चेदुक्तलक्ष-
णैवाविद्या तदर्थोऽस्तु । संदेह इति चेन्न । असमत्वात्कोटिद्वयस्य । अन्यत्र हि
प्रतियोगिनिवृत्तिर्नञर्थः । अत्र तु प्रतियोगिव्याप्यनिवृत्तिरिति । जानाति सम-
भिव्याहृतस्य नञः कश्चिदुक्तलक्षणाविद्याविषयत्वसिद्धिमन्तरेण न संदेह इत्य-
वर्थभावेन सैव जानाति समभिव्याहृतस्य नञः सर्वत्र तद्विषयस्त्वैव गमयति
विलुम्पति ज्ञानाभावकोट्यन्तरामिति क संदेहावकाशः । तदेवं लक्षणाहोत्रभा-
वेऽनुभवाभावोऽप्यात्मनि न प्रत्यक्षेण गृह्यत इति परिशेषादुक्तलक्षणाऽविद्यैवाज्ञ
इति प्रतिभासस्य विषय इति स्थितम् ।

अस्तु वा ज्ञानाभावप्रतिभासः । अयमभावश्च प्रतियोगी यत्र निषिध्यते न
ततस्तत्त्वान्तरमन्यदाधिकरणभावात् । मा भूदन्यभावत्वमन्याभावत्वं तु स्यात् ।
ननु तदपि विरुद्धम् । सत्यं सति भेदे । स च प्रमाणात् । तच्च सति प्रतियो-
ग्यभावाधिकरणतस्तत्त्वान्तरे । ननु घटवति भूतले घटाभावमिति व्यवहृती स्याता-
मिति चेन्मा भूतामेते प्रतियोगिना सहानुभूयमानेऽधिकरणे । प्रतियोगिस्मरणे
सत्यनुभूयमानेऽधिकरणे तु स्याताम् । एवमप्युपपत्तौ न तत्त्वान्तरविषयत्वं
कल्प्यम् । काऽनुपपत्तिरिति चेद्वाधकाभावस्तावदुक्त एव । बाधकं तु कल्पना-
गौरवमेव । तथाहि—तत्त्वान्तरत्वं तावदेकं कल्प्यम् । तस्यापरोक्षत्वायेन्द्रियसं-
निकर्षः कल्प्यः । स च संयोगादिर्न भवतीति संयुक्तविशेषणत्वादिः कल्प्य
इत्यतो वरमुक्तलक्षणस्याधिकरणस्य व्यवहारविषयेऽङ्गीकारः । सति चैवं
ज्ञानाभावेनापि प्रतियोगिस्मृतौ सत्यामनुभूयमानमधिकरणं ज्ञातैव । स च न
केवलमन्तःकरणम् । जडत्वात् । नापि केवल आत्मैव । अपरिणामित्वादगुण-
त्वाच्च । अत उभयोरभेदाध्यासेः । आत्माध्यासश्चोक्तलक्षणाऽविद्याऽऽस्मेत्यायात-
मविद्यायामेवाहमज्ञ इति प्रतिभासः प्रमाणमिति ।

अनुमानं च—विवादपदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरण-
स्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमपकाशितार्थप्रकाशकत्वात् । अन्धकारे पथ-
भोत्पन्नप्रदीपप्रभावादिति । वस्तुपूर्वकमित्युक्त आत्मवस्तुपूर्वकत्वेनार्थान्तरता ।

१ स. 'तस्तवाभा' । २ स. 'निवर्त्यो नार्थः' । ३ स. 'निवर्त्योऽनर्थ' इति । ४ स. 'इयं
भवति सै' । ५ स. 'स्य नञि त' । ६ स. 'देव ल' । ७ स. 'दवि' । ८ स. सत्त्वं । ९
स. 'वात्स्वाभि' । १० स. 'न्तरत्वेनास्य । घ' । ११ स. 'प्युत्पत्तौ नत्वान्त' । १२ स.
'शेषेण' । १३ स. 'व्याङ्गीकारः सति ज्ञा' । १४ स. सत्वान' । १५ स. सात्माध्या' ।
१६ स. 'लि वाऽनु' । १७ स. 'देशं ग'

तदर्थं वस्त्वन्तरेति । तथाऽपि विषयभूते वस्त्वन्तरेऽर्थान्तरता । तदर्थं स्वदेश-
गतेति । अदृष्टादिकं प्रत्यादेष्टुं स्वनिवर्त्येति । उत्तरज्ञाननिवर्त्यं प्रथमज्ञानं निव-
र्तयितुं स्वविषयावरणेति । प्रागभावं प्रतिक्षेप्तुं स्वभागभावव्यतिरिक्तेति । स्वप्राग-
भावव्यतिरिक्तपूर्वकमित्युक्ते त्विषयेणार्थान्तरता । तदर्थं विषयावरणेति । तादृश-
मन्थकारं व्यासेच्छुं स्वनिवर्त्येति । विषयगतामज्ञाततां निराकर्तुं स्वदेशगतेति ।
मिथ्याज्ञानमपोहितुं वस्त्वन्तरेति । धारावाहिकविज्ञाने व्यभिचारं व्यासेच्छुमप-
काशितेति । मध्यवर्तिप्रदीपप्रभायां स. मध्यसाधनवैधुर्यप्रतिरोधाय प्रथमोत्पन्न-
विशेषणम् । तौरालोकव्याप्तदेशस्थप्रदीपप्रभाप्रतिक्षेपापान्थकारेति न च ज्ञान-
साधके प्रमाणे व्यभिचारः शङ्कनीयः । विप्रतिपन्नं प्रत्यसत्त्वनिवृत्तिमात्रस्य
प्रमाणकृत्यत्वात् । तदुक्तं देवताधिकरणे कल्पतरुकारैः—अनुमानादिभिरसत्त्वनि-
वृत्तिः क्रियत इति । ननु साधनविकलो दृष्टान्त इति चेन्न । प्रकाशशब्देन
तमेविरोध्याकारस्य विवक्षितत्वात् । तदुक्तं विवरणविवरणे सहजसर्वज्ञविष्णु-
भेदोपाध्यायैः—न चात्र पक्षदृष्टान्तयोरेकप्रकाशरूपानन्वयः शङ्कनीयः । तमो-
विरोध्याकारो हि प्रकाशशब्दवाच्यः । तेनाऽऽकारेणैक्यमुभयत्रास्तीति । नरे-
न्द्रगिरिश्रीचरणौस्वित्थमुक्तम्—अप्रकाशितप्रकाशव्यवहारहेतुत्वं हेत्वर्थः । तस्य
चोभयत्रानुगतत्वाच्चासिद्ध्यादिरिति ।

श्रुतेश्च । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः (श्वे० १ । १० इत्यादिका श्रुतिः ।
तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।

योगी मायाप्रमेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥ इति च ।

एतेनैतत्प्रत्युक्तं यदुक्तं भास्करेण—क्षपणकचरणं प्रमाणशरणे भेदाभेदवादिनां
भावरूपमज्ञानं नास्ति किंतु ज्ञानाभाव इति । तथा च भास्कारप्रणीतशारीरक-
मीमांसाभाष्यग्रन्थः—यदेव पररूपादर्शनं सैवाविद्येति । भावरूपाज्ञानानभ्युपगमे
जीविधरादिविभागानुपपत्तेः । न च भाविकः परमात्मनोऽशो जीव इति वाच्यम् ।
निष्कलं ' निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ' (श्वे० ६ । १९) इत्या-
दिश्रुतिविरोधात् ।

केचन शाक्ताः—शक्तिं मायाशब्दार्थभूतां जगत्कारणत्वेनाङ्गीकृतां सत्या-
मभ्युपेत्य मातुलिङ्गगदाखेटविधारिणी महालक्ष्मीस्तस्याः प्रथमावतार इति

१ स्व. 'गत इति । २ क. 'ति । प्रा० । ३ क. —'णतत्वा' । ४ स्व. 'भक्तोपा' ।
५ स्व. 'शब्दो वाच्यते साका' । ६ स्व. 'रेन्द्रागि' । ७ स्व. 'तव्य' । ८ स्व. 'त्वर्थोऽस्य ।
९ स्व. 'श्रुतिश्च' । तं । १० स्व. 'क्तं भा' । ११ स्व. 'नं नैवा । १२ शान्तम् । इ' ।

वर्णयन्ति । सा च कालरात्रिः सरस्वतीति द्वे शक्ती उत्पाद्य ब्रह्माणं पुरुषं श्रियं च स्त्रियमुत्पादयामास । स्वयं मिथुनं जनयित्वा स्वसुबे अप्याह—अहापिव युवामपि मिथुनमुत्पादयतमिति । ततः कालरात्रिर्महादेवं पुरुषं स्वरां स्त्रियं च जनयामास । सरस्वती च विष्णुं पुरुषं गौरीं च स्त्रियमुत्पादयत् । ततश्चाऽऽदि-र्विवाहमकरोदकारयच्च । एवं ब्रह्मणे स्वरां विष्णवे श्रियं शिवाय गौरीं दत्त्वा शक्तियुक्तानां तेषां सृष्टिस्थितिसंहाराख्यानि कर्माणि प्रत्यपादयदिति । तदेतन्मतं श्रुत्यादिमूलप्रमाणविधुरतया स्वोत्प्रेक्षामात्रपरिकल्पितमिति स्वरूपाव्याक्रियैव नि-राक्रियेत्युपेक्षणीयम् । ततश्चानिर्वचनीयानाद्यविद्यालसितः प्रत्यगात्मानि प्रतीय-मानः प्रमातृत्वादिप्रपञ्च इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

ननु किमर्थं प्रमातृत्वादीनामाविद्यकत्वं निगद्यते । ब्रह्मज्ञानेन निवर्तनाय जीवस्य ब्रह्मभावाय वा । न प्रथमः । शास्त्रप्रामाण्यादेव सत्यस्यापि ज्ञानेन निर्वृत्ते-रुपपत्तेः । उपलम्भाच्च । तथाहि—

सेतुं दृष्ट्वा विमुच्येत ब्रह्महा ब्रह्महृत्पया ।

इत्यादिना पापं सनीलस्यते । विषयदोषदर्शनेन रागो दन्दस्यते । ताक्षर्यध्यानेन विषं शम्यते । एवं कर्तृत्वादिबन्धः पारमार्थिकोऽपि तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यते । न चरमः । औपाधिकस्य जीवभावस्योपाधिनिवृत्त्या निवृत्तौ ब्रह्मभावसंभवात् । तस्माद्बन्धस्याऽऽविद्यकत्ववाचोयुक्तिः सावद्येति चेन्नैतदनवद्यम् । सत्यस्याऽऽम-वज्ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः । बन्धस्य मिथ्यात्वमन्तरेण शास्त्रप्रामाण्यादपि तदे-सिद्धेश्च । शास्त्रमपि—

लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः ।

इति न्यायेन लोकावलोकितां पदशक्तिं पदार्थयोग्यतां चोररीकृत्य प्रचरतीति । अपरथा, आदित्यो यूयः- (तै० ब्रा० २।१।५) ' यजमानः प्रस्तरः ' (तै० सं० १।७।४) इत्यादिवाक्यस्तोमस्य यथाश्रुतेऽर्थे प्रामाण्यापत्तेः । वैदिक्याः क्रियायाः समक्षक्षयितया पारत्रिकफलकरणत्वान्यथानुपपत्त्याऽपूर्वाङ्गीकरणानुपपत्तिश्च । लोके च शक्तिव्यक्तितत्त्वाभिप्यक्तावपनीयमानस्याऽऽरोपितस्य मिथ्यात्वदृष्टौ तद्दृष्टान्तावष्टम्भेनाऽऽमतत्त्वसाक्षात्काराविद्यापनोद्यस्याऽऽविद्यकस्य बन्धस्य मिथ्यात्वानुमानसंभवात् । विमतं मिथ्याऽविद्यानतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वाच्छुक्ति-व्याख्याप्यवदिति । न च विमतं सत्यं भासमानत्वादिति प्रतिप्रयोगे समानबलतया

१ ख. 'मुपपा' । २ ख. 'पव्यतियोवनिराश्रिये' । ३ ख. 'प्रतिभासमानप्र' । ४ ख. 'प्रपञ्चेन' । ५ ख. 'ह्यभवना' । ६ ख. 'दह्यते' । ७ ख. 'स्तोम्या य' । ८ ख. 'पत्तेश्च' । ९ ख. 'नाऽऽत्यन्तिकत' ।

बाधप्रतिरोधः । प्रतिरोधभियाऽन्यतरदोषत्वसंभवादिति वदितव्यम् । मरुमरीचि-
कोदकादौ सव्यभिचारात् । अबाधितत्वेन विशेषणान्न दोष इति चेन्मैवं
भाषिष्ठाः । विशेषणासिद्धेः । तत्रेदं भवान्पुष्टो व्याचष्टाम् । कतिपयपुरुषकति-
पयकालाबाधितत्वं हेतुविशेषणं क्रियते सर्वथा बाधवैधुर्यं वा । न प्रथमः ।

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥ (वाक्यप० १।३४)

इति न्यायेन त्रिचतुरप्रतिपत्तृप्रतिपादितस्यापि प्रतिपन्नन्तरेण प्रकारान्तरमुररीकृत्य
प्रतिपादनात् । नापि चरमः । सर्वथा बाधवैधुर्यस्यासर्वज्ञज्ञेयत्वात् । यद्येवं
हन्त तर्हि ज्ञानात्मनोऽपि सत्कृत्तं नावगम्यत इति चेन्मैवं संस्थाः । ' तत्सत्यं
स आत्मा ' (छा० ६ । ८ । ७) इत्यागमसंवाद्गतेः । न च प्रपञ्चेऽप्ययं
न्याय इति मन्तव्यम् । तादृशस्याऽऽगमस्यानुपलम्भात् । प्रत्युताद्वितीयत्वं
श्रावयन्त्याः श्रुतेः प्रपञ्चमिथ्यात्व एव पक्षपातात् । ननु कल्पनामात्रशरीरस्य
पक्षसपक्षविपक्षादेः सर्वसुलभत्वेन जयपराजयव्यवस्थया कथं कथा प्रथेत ।
काऽत्र कथंता ।

' एवं त्रिचतुरेजानजन्मनो नाधिकी मतिः ' । (श्लो० वा० १ । १ । २
सूत्रे) इति न्यायेन त्रिचतुरकक्षयाविश्रान्तस्य तत्तदाभासलक्षणानालिङ्गितस्य
दूषणभूषणादेस्तत्र कथाङ्गत्वाङ्गीकारात् । अत एवोक्तं खण्डनकारेण—व्यावहारि-
कीं प्रमाणसत्तामाकृष्य विचारारम्भः (ख० पृ० ४४) इति । न च भेद-
ग्राहिभिः प्रमाणैरद्वैतश्रुतेर्जवन्थेति शङ्क्यम् । ब्रह्मणि पारमार्थिकसत्यत्वेन
तदावेदिकायास्तत्त्वावेदनलक्षणप्रामाण्यायाः श्रुतेर्व्यावहारिकप्रमाणभावानां प्रत्य-
क्षादीनां च विभिन्नविषयतया परस्परं बाध्यबाधकसंभवात् । तदप्युक्तं
तेनैव—

तद्वैतश्रुतेस्तावद्बाधे प्रत्यक्षमक्षमम् ।

नानुमानादिकं कर्तुं तवापि क्षमते मते ॥ (ख० १।२०) ।

धीधना बाधनायास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ ।

क्षेप्तुं चिन्तामार्गे पाणि लब्धमन्वौ यदीच्छथ ॥ (ख० १।२४) ।

१ ख. 'दोषितत्व' । २ ख. नापग' । ३ ख. न प्र' । ४ ख. 'न्त्याश्रावयन्त्या श्रु' । ५
ख. 'तुरीजा' । ६ ख. 'कामितिरि' । ७ ख. 'श्रुतिर्जन्यत इति' । ८ ख. तवे' । ९ ख. क्षा-
दिना च । १० ख. तथाश्चे' । ११ ख. ज्ञाम मानादितं क' । १२ ख. ते । साध' ।

तस्मात्तत्त्वज्ञानेन निवर्तनायास्य बन्धस्याज्ञानकल्पितत्वमङ्गीकर्तव्यम् । यत्
उक्तम्—यतो ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकमिति ।

यदुक्तं—सत्यस्यापि दुरितस्य सेतुदर्शनेन निवृत्तिरुपलभ्यत इति । तद्यु-
क्तम् । विहितक्रियानुष्ठानेन जनितस्य धर्मस्याधर्मनिवर्तकत्वध्रौव्यात् । ' धर्मण
पापमपनुदति ' (म० ना० २२ । १) इति श्रुतेः । प्रमाणवस्तुपरतन्त्रशा-
लिन्या दर्शनक्रियायाश्चोदितपुरुषप्रयत्नतन्त्रत्वाभावेन विधानासंभवात् ।

ब्रह्महत्यां प्रमुच्येत तस्मिन्स्त्रात्वा महोदधौ ।

इत्यादिस्मृतिविहितब्रह्मचर्याङ्गसहितदूरतरदेशगमनसाध्यब्रह्महनननिवृत्तेफलकसे-
तुज्ञानप्रशंसार्थत्वात् । यस्य हि दर्शनमात्रेणैव दुरितोपशमः किमुत स्नानेन ।
अन्यथा दूरगमनानर्थक्यं प्रसजेत् । तत्र खरादीनामप्यनर्थनिवृत्तिरापतेत् ।
अन्धस्य न स्याच्च । ननु—

अग्निचित्कपिला राज्ञो सती भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्प्रशयेत नित्यशः ॥

इति क्वचिद्दर्शनक्रियाया अपि विधानं दूरीदृश्यत इति चेन्नैवं वोचः । तत्राप्य-
नैवेवानुपपत्त्याऽग्निचिदाद्यर्षपरिचर्यादावेव तात्पर्यावधारणात् । यच्चोक्तं—विष-
यदोषदर्शनाद्गमो दन्दस्य इति । तत्र विषयदोषदर्शनेन विरोधभूतानभिरति-
संज्ञकवैराग्यैकप्रादुर्भावाद्भागनिवृत्तौ तद्दर्शनमात्रमिति न व्यभिचारः । यदपि
ताक्षर्यध्यानादिना विषादि सत्यं विनश्यतीति । तत्र श्लिष्यते । तत्रापि मन्त्र-
प्रयोगादिक्रियाया एव विषाद्यपनोदकत्वात् । ध्यानस्य प्रमात्वाभावाच्च ।
यद्वाद्यौपाधिकस्य जीवभावस्योपाधिनिवृत्त्या निवृत्तौ ब्रह्मभावोपपत्तेर्न तद्-
र्थमर्थवैतथ्यकथनमिति । तदपि काशकुशावलम्बनकल्पम् । विकल्पोपपत्तेः ।
किमुपाधेः सत्यत्वमभिप्रेत्य निश्चयात्वं वा । न प्रथमः प्रमाणाभावात् । नापरः ।
इष्टापत्तेः । तस्मादाविद्यको भेद इति श्रुतावद्वितीयतन्त्रोपपत्तयेऽभिधीयते न तु
व्यसन्नितया ।

यदि वस्तुतः सर्वोपद्रवरहितमात्मतत्त्वं तर्हि कथंकारं देहादिरूपं कारागारं
कारंकारं पुनः पुनस्तत्र प्रविशति । तदतिफल्गु । आविद्याया अनादित्वेन
दत्तोत्तरत्वात् । अतो निवृत्त्युपाय एवान्वेषणीयः प्रेक्षावता । न तु विस्मयः
कर्तव्यः । ततश्च तत्त्वमस्यादिविद्यया तद्विद्यानिवृत्तौ निरतिशयानन्दात्मला-

१ क. लभ्येत । २ स. विधिना । ३ स. 'मनर्थकं प्र' । ४ स. 'जा भिक्षुर्महो' । ५
स. यथापि । ६ स. 'ल्पानुपपत्तेः' । ७ स. श्रुतौ द्वि । ८ स. व्यपनीतं वं वस्तु ।

भरूपपरमपुरुषार्थः सेत्स्याति । तथा चाऽऽपस्तम्बस्मृतिः—आत्मलाभाच्च परं विद्यत इति । नन्वसौ नित्यलब्धः । न हि स्वयमेव स्वस्यालब्धो भवति । सत्यम् । किंत्वनादिमायासंबन्धात्क्षीरोदकवत्समुदाचारप्रवृत्तितं न लभते । तथा च यथा शबरादिभिर्बाल्यात्स्वसुतैः सह वर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीयमात्मानमवगच्छन्बन्धुभिर्य एवंभूतो राजा स त्वमसीति बोधिते स्वरूपे लब्धस्वरूप इव भवति तथा वेश्यास्थानीययाऽनाद्यविद्यया स्वभावान्तरं नीत आत्मा-मातृस्थानीयया तत्त्वमसीत्यादिक्रया श्रुत्या स्वभावं नीयेते । एतदाहुस्त्रैविद्यवृद्धाः—

नीचानां वसतौ तदीयतनयैः सार्धं चिरं वर्धित-
स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यञ्जसा ।

संवादे महदादिभिः सह वसंस्तद्वद्भवेत्पुरुषः
स्वात्मानं सुखदुःखजालकलितं मिथैव धिङ्मन्यते ॥

दाता भोगपरः समग्रविभवो यः शासिता दुष्कृतां
राजा स त्वमसीति रक्षितृमुखाच्छ्रुत्वा यथावत्स तु ।

राजीभ्य जयार्थमेव यतते तद्वत्तुमान्बोधितः

श्रुत्या तत्त्वमसीत्प्रपश्य दुरितं ब्रह्मैव संपद्यते ।

एतेनैतत्प्रयुक्तं यदुक्तं परैः किं द्वयोस्तादात्म्यभेकस्य वा । नाऽऽद्यः । अद्वैत-
भङ्गप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । असंभवादिति । तन्न । अविद्यापरिकल्पितभेद-
निवृत्तिपरत्वेन तत्त्वमस्यादितादात्म्यवादप्रामाण्योपपत्तेः । तौ च पर्यनुयोगप-
रिहारावग्राहिषातां मनीषेभिः ।

न द्वयोरस्ति तादात्म्यं न चैकस्याद्वयत्वतः ।

अप्रामाण्यं श्रुतेरेवं नाऽऽरोपध्वंसमात्रतः ॥ इति ।

ततश्च तत्त्वमसीति तत्त्वंपदार्थश्रवणमननभावनाबलभुवा साक्षात्कारेणानाद्यविद्या-
निवृत्तौ सच्चिदानन्दैकरसब्रह्माविर्भावः संपत्स्यत इति ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वं
प्रथमसूत्रोक्तं युक्तम् ।

अज्ञातं विषयो ब्रह्म ज्ञातं तच्च प्रयोजनम् ।

मुमुक्षुरधिकारी स्यात्संबन्धः शक्तितः श्रुतेः ॥ इति ।

१ ख. °म्बश्रुतिः । २ क. °या सा क्षी° । ख. °यासंहारात्क्षी° । ३ ख. लभ्यते । ४ ख. वर्तितो । ५ ख. °यते त° । ६ ख. °द्धा निचा° । ७ ख. नयोः सार्धं चि° । ८ ख. °स्तद्वत्पू° । ९ ख. °लिलं मि° । १० ख. °घिता श्रु° । ११ क.—°ते । येनै° । १२ ख. °नादल° । १३ ख. °न्धः शुकितच्छ्रुतेरिति ।

जन्माद्यस्य यतः (ब्र० सू० १ । १ । २) इति द्वितीयसूत्रे ब्रह्म स्वरूप-
लक्षणतटस्थलक्षणाभ्यां न्यरूपि । तत्र स्वरूपान्तर्गतत्वे सति व्यावर्तकं स्वरूप-
लक्षणं ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' (तै० २ । १) इत्यादिवेदान्तैः प्रति-
पादितम् । तस्य सत्यज्ञानाद्यात्मकस्वरूपान्तर्गतत्वे सति व्यावर्तकत्वात् । तटस्थ-
लक्षणं ' यतो वा इमानि ' (तै० ३ । १) इत्यादीनि वाक्यानि निरूप-
यन्ति जगज्जन्मादिकारणत्वेन । तदुक्तं विवरणे—

जगज्जन्मस्थितिध्वंसा यतः सिध्यन्ति कारणात् ।

तत्स्वरूपतटस्थाभ्यां लक्षणाभ्यां प्रदर्श्यते ॥ इति ।

' शास्त्रयोनित्वात् ' (ब्र० सू० १ । १ । ३) इति तृतीयसूत्रे प्रथमवर्ण-
केन षष्ठीसमासमाश्रित्य सर्वज्ञत्वं प्रत्यपादि । द्वितीयवर्णकेन बहुव्रीहिसमासम-
भ्युपगम्य ब्रह्मणो वेदान्तप्रमाणकत्वं प्रत्यजायि ।

' तत्तु समन्वयात् ' (ब्र० सू० १ । १ । ४) इति चतुर्थे सूत्रे प्रथमव-
र्णकेन वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यं प्रत्यपादि । द्वितीयवर्णकेन वेदान्तानां प्रति-
पत्तिविधिशेषतया ब्रह्मप्रतिपादकत्वं प्रत्यक्षेपि । दिङ्मानमत्र प्रदर्शितम् । शिष्टं
शास्त्र एव स्पष्टमिति सकलं समञ्जसम् । श्रीरस्तु ।

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे सकलदर्शनशिरो-

लंकाररत्नं श्रीमच्छांकरदर्शनं समाप्तम् ॥

समाप्तोऽयं सर्वदर्शनसंग्रहः ।

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

अथ मधुसूदनसरस्वतीकृतः प्रस्थानभेदः ।

अथ सर्वेषां शास्त्राणां भगवत्येव तात्पर्यं साक्षात्परम्परया वेति समासेन तेषां प्रस्थानभेदोऽत्रोद्दिश्यते । तथाहि—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति वेदाश्चत्वारः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति वेदाङ्गानि षट् । पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राणि चेति चत्वार्युपाङ्गानि । अत्रोपपुराणानामपि पुराणेऽन्तर्भावः । वैशेषिकशास्त्रस्य न्याये । वेदान्तशास्त्रस्य मीमांसायाम् । महाभारतरामायणयोः सांख्यपातञ्जलपाशुपतवैश्ववादीनां च धर्मशास्त्रे । मिलित्वा चतुर्दश विद्याः । तथा चोक्तं याज्ञवल्क्येन (१. ३.)—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ।

एता एव चतुर्मिरुपवेदैः सहिता अष्टादश विद्या भवन्ति । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्ववेदोऽथर्शास्त्रं चेति चत्वार उपवेदाः । सर्वेषां चाऽऽस्तिकानामेतावन्त्वेव शास्त्रप्रस्थानानि । अन्येषामप्येकदेशिनामेतेष्वेवान्तर्भावात् ।

ननु नास्तिकानामपि प्रस्थानान्तराणि सन्ति तान्येतेष्वनन्तर्भावात्पृथग्गणयितुमुचितानि । तथाहि—शून्यवादेनैकं प्रस्थानं माध्यमिकानाम् । क्षणिकविज्ञानमात्रवादेनान्यद्योगाचाराणाम् । ज्ञानाकारानुमेयक्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं सौत्रान्तिकानाम् । प्रत्यक्षसलक्षणक्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं वैभाषिकाणाम् । एवं सौगतानां प्रस्थानचतुष्टयम् । तथा देहात्मवादेनैकं प्रस्थानं चार्वाकाणाम् । एवं देहातिरिक्तदेहपरिमाणात्मवादेन द्वितीयं प्रस्थानं दिगम्बराणाम् । एवं मिलित्वा नास्तिकानां षट् प्रस्थानानि तानि कस्मान्नोच्यन्ते । सत्यम् । वेदबाह्यत्वात्तेषां म्लेच्छादिप्रस्थानवत्परम्परयाऽपि पुरुषार्थानुपयोगित्वादुपेक्षणीयत्वमेव । इह तु साक्षाद्वा परम्परया वा पुमर्थोपयोगिनां वेदोपकरणानामेव प्रस्थानानां भेदो दर्शितः । ततो न न्यूनत्वशङ्कानवकाशः । अथ संक्षेपेणैषां प्रस्थानानां स्वरूपभेदहेतुप्रयोजनभेद उच्यते बालानां व्युत्पत्तये ।

तत्र धर्मब्रह्मप्रतिपादकमपौरुषेयं प्रमाणवाक्यं वेदः । स च मन्त्रब्राह्मणात्मकः । तत्र मन्त्रा अनुष्ठानकारकभूतद्रव्यदेवताप्रकाशकाः । तेऽपि त्रिविधाः ।

१ स्व. °णेऽवन्त° । २ स्व. °क्षस्वल । ३ ग. °हाद्यति° । ४ स्व. °रिणामात्म° । ५ क.—°यमे° । ६ ग. °पकार° । ७ ग. °भेदे हे° । ८ स्व. °हेतुः प्र° ।

ऋग्यजुःसामभेदात् । तत्र पादबद्धगायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा ऋचः ' आग्निमीळे पुरोहितम् ' इत्याद्याः । ता एव गीतिविशिष्टाः सामानि । तदुभयविलक्षणानि यजूंषि । अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादिसंबोधनरूपा निगदमन्त्रा अपि यजुरन्तर्भूता एव । तदेवं निरूपिता मन्त्राः ।

ब्राह्मणमपि त्रिविधम् । विधिरूपमर्थवादरूपं तदुभयविलक्षणरूपं च । तत्र शब्दभावनाविधिरिति भेदाः । नियोगो विधिरिति प्राभाकराः । इष्टसाधनता विधिरिति तार्किकादयः सर्वे । विधिरपि चतुर्विधः । उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिराग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादिः । सेतिकर्तव्यताकस्य करणस्य यागादेः फलसंबन्धबोधको विधिरधिकारविधिर्दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः । अङ्गसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिर्ब्रह्मिभिर्भजेत समिधो यजतीत्यादिः । साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगैक्यबोधकः पूर्वोक्तविधित्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः । स च श्रौत इत्येके । कल्प्य इत्यपरे । कर्मस्वरूपं च द्विविधम् । गुणकर्मार्थकर्म च । तत्र ऋतुकर्मकारकाण्याश्रित्य विहितं गुणकर्म । बद्धपि चतुर्विधम् । उत्पत्त्याप्यविकृतिसंस्कृतिभेदात् । तत्र वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत यूषं तक्षतीत्यादावाधानतक्षणादिना संस्कारविशेषविशिष्टाग्नीयूपादेरुत्पत्तिः । स्वाध्यायोऽध्येतव्यो गां पयो दोग्धीत्यादावध्ययनदोहनादिना विद्यमानस्यैव स्वाध्यायपथःप्रभूतेः प्राप्तिः । सोममाभिषुणोति व्रीहीनवहन्त्याज्यं विलापयतीत्यादावभिषवावघातविलापनैः सोमादीनां विकारः । व्रीहीन्प्रोक्षति पत्न्यवेक्षत इत्यादौ प्रोक्षणावेक्षणादिभिर्ब्रह्मादिद्रव्याणां संस्कारः । एतच्चतुष्टयं चाङ्गमेव । तथा ऋतुकारकाण्याश्रित्य विहितमर्थकर्म च द्विविधम् । अङ्गं प्रधानं च । अन्यार्थमङ्गम् । अन्यार्थं प्रधानम् । अङ्गमपि द्विविधम् । संनिपत्योपकारकमारोदुपकारकं च । तत्र प्रधानस्वरूपानिर्वाहकं पथमम् । फलोपकारि द्वितीयम् । एवं संपूर्णाङ्गसहितो विधिः प्रकृतिः । विकलाङ्गसंयुक्तो विधिर्विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिर्द्विर्बिहोमः । एवमन्यदप्युक्षम् । तदेवं निरूपितो विधिभागः । प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणयां विधिर्विशेषभूतं वाक्यमर्थवादः । स च त्रिविधः । गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवाद

१ ग. भाट्टाः । २ ग. °ति प्रभा° । ३ स्व. प्रस्थानप्र° । ४ स्व. उत्पाद्याऽऽप्य° । ५ स्व. °र्म तद्द्विवि° । ६ स्व. °कभेदमा° । ७ स्व. °कारकं द्वि° । ८ स्व. °ङ्गसंयुक्तो वि° । ९ स्व. °धिविभा° । १० ग. °याया° वि । ११ स्व. ग. °विशेष° ।

आदित्यो यूष इत्यादिः । प्रमाणान्तरप्राप्त्यर्थबोधकोऽनुवादोऽग्निर्हिमस्य भेष-
जमित्यादिः । प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको भूतार्थवाद इन्द्रो वृत्राय
वज्रमुद्यच्छदित्यादिः । तदुक्तम्—

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्दानादर्थवादास्त्रिधा मतः ॥ इति ।

तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तुतिपरत्वे समानेऽपि भूतार्थवादानां स्वार्थेऽपि
प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायात् । अवाधिताज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्चा-
वाधितविषयत्वाज्ज्ञातज्ञापकत्वाच्च न गुणवादानुवादयोः । भूतार्थस्य तु स्वार्थे
तात्पर्यरहितस्याप्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यं विहन्यते । तदेवं निरूपितोऽर्थवादभागः ।
विध्यर्थवादोभयविलक्षणं तु वेदान्तवाक्यम् । तच्चज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रति-
पादकत्वाच्च विधिः । स्वतः पुरुषार्थपरमानन्दज्ञानात्मकब्रह्मणि स्वार्थ उपक्रमो-
पसंहारादिषु विधितात्पर्यालिङ्गवन्तया स्वतः प्रमाणभूतं सर्वानपि विधीनन्तःकरण-
शुद्धिद्वारा स्वैविशेषतामापादयदन्वशेषत्वाभावाच्च । तस्मादुभयविलक्षणमेव
वेदान्तवाक्यम् । तच्च क्वचिदज्ञातज्ञापकत्वमात्रेण विधिरिति व्यपदिश्यते ।
क्वचिद्विधिपदरहितप्रमाणवाक्यत्वेन भूतार्थवाद इति व्यवहियत इति न दोषः ।
तदेवं निरूपितं त्रिविधं ब्राह्मणम् ।

एवं च कर्मकाण्डब्रह्मकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स च प्रयोग-
त्रयेण यज्ञनिर्वाहार्थमृग्यजुःसामभेदेन भिन्नः । तत्र हौत्रप्रयोग ऋग्वेदेन, आध्व-
र्यवप्रयोगो यजुर्वेदेन, औद्गात्रप्रयोगः सामवेदेन । ब्राह्मयाजमानप्रयोगौ त्वत्रै-
वान्तर्भूतौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपयुक्तः शान्तिकपौष्टिकाभिचारादिकर्मप्रतिपाद-
कत्वेनात्यन्ताविलक्षण एव । एवं प्रवचनभेदात्प्रतिवेदं भिन्ना भूयस्यः श्वाः ।
एवं च कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखानामेकरूपत्वमेव
ब्रह्मकाण्डे ।

इति चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेद उक्तः । अथाङ्गानामुच्यते । तत्र
शिक्षाया उदात्तानुदात्तस्वरितह्रस्वदीर्घप्लुतादिविशिष्टस्वरव्यञ्जनात्मकवर्णोच्चार-
विशेषज्ञानं प्रयोजनम् । तदभावे मन्त्राणामनर्थकत्वात् । तथा चोक्तम्—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्ब्रह्मो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्(शि ० ५२) इति ।

१ ग. °न्द्रो वज्रहस्तः पुरंदरः । त° । २ ख. °नां स्तु° । ३ क. तच्च वा° । ४ ख.
°र्थवादस्य । ५ ख. स्वशे° । ६ ख. °च्च नार्थवादः । त° । ७ ख. °मवेदैर्भिन्नः । ८ ख.
ग गाथाः । ९ ख. °ममेव ब्रह्मकाण्डमिति । १० ख. ज्ञानां प्रयोजनम्° ।

तत्र सर्ववेदसाधारणी शिक्षा । अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामीत्यादिपञ्चखण्डात्मिका पाणिनिना प्रकाशिता । प्रतिवेदशास्त्रं च भिन्नरूपा प्रातिशाख्यसंज्ञिताऽन्यैरेव मुनिभिः प्रदर्शिता । एवं वैदिकपदसाधुत्वज्ञानेनोहादिकं व्याकरणस्य प्रयोजनम् । तच्च वृद्धिरादैजित्याद्यध्यायाष्टकात्मकं महेश्वरप्रसादेन भगवता पाणिनिनैव विरचितम् । पाणिनीयसूत्रेषु कात्यायनेन मुनिना वार्तिकं विरचितम् । तद्वार्तिकस्योपरि च भगवता पतञ्जलिना महामाष्यमाराचि । तदेतत्रिमुनि व्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वरमित्याख्यायते । कौभारादिव्याकरणानि तु न वेदाङ्गानि किंतु लौकिकप्रयोगमात्रज्ञानार्थानीत्यवगन्तव्यम् ।

एवं शिक्षाव्याकरणाभ्यां वर्णोच्चारणपदसाधुत्वे ज्ञाते वैदिकमन्त्रपदानामर्थज्ञानाकाङ्क्षायां तदर्थं भगवता यास्केन समाज्जायः समाज्जातः, स व्याख्यातव्य इत्यादित्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्तमारचितम् । तत्र च नामाख्यातनिपातोपसर्गभेदेन चतुर्विधं पदजातं निरूप्य वैदिकमन्त्रपदार्थानामर्थः प्रकाशितः । मन्त्राणां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनद्वारेणैव करणत्वात्पदार्थज्ञानाधीनत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य मन्त्रस्थपदार्थज्ञानाय निरुक्तमवश्यमपेक्षितम् । अन्यथाऽनुष्ठानासंभवात् । सूण्येव जर्भरी तुर्फरी तू इत्यादिदुरूहाणां शब्दानां (निरु० १३-५) प्रकारान्तरेणार्थज्ञानस्यासंभवनीयत्वाच्च । एवं निर्वण्टवोऽपि वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एव । तत्रापि निघण्टुसंज्ञकः पञ्चाध्यायात्मको ग्रन्थो भगवता यास्केनैव कृतः ।

एवमुच्चान्त्राणां पादबद्धच्छन्दोविशेषविशिष्टत्वात्तदज्ञाने च निन्दाश्रवणाच्छन्दोविशेषनिमित्तानुष्ठानविशेषविधानाच्च । छन्दोज्ञानाकाङ्क्षायां तत्प्रकाशनाय धीः श्रीः स्त्रीमित्याद्यष्टाध्यायात्मिका छन्दोविवृतिर्भगवता पिङ्गलेन विरचिता । तत्राप्यलौकिकमित्यन्तेनाध्यायत्रयेण गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बूहती पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगतीति सप्त छन्दांसि सावान्तरभेदानि निरूपितानि । अथ लौकिकनित्यारभ्याध्यायपञ्चकेन पुराणोतिहासादावुपयोगीनि लौकिकानि छन्दांसि प्रसङ्गान्निरूपितानि व्याकरणे लौकिकपदनिरूपणवत् ।

एवं वैदिककर्माङ्गदर्शादिकालज्ञानाय ज्योतिषं भगवताऽऽदित्येन गणादिभिश्च प्रणीतं बहुविधमेव ।

शास्त्रान्तरियगुणोपसंहारेण वैदिकानुष्ठानक्रमविशेषज्ञानाय कल्पसूत्राणि । तानि च प्रयोगत्रयभेदात्रिविधानि । तत्र हौत्रप्रयोगप्रतिपादकान्याधलायनं-

१ ख. °हापोहादि° । २ ख. °सादादेव भ° । ३ ख. °धुत्वज्ञाने वै° । ४ ख. इत्यष्टादी । ५ ख. °ज्ञानस्य । ६ ग. °घण्टुरपि । ७ ख. °णां पद° । ८ ख. °येणेति । ९ ख. °व । एवं शा° । १० ख. °न सांख्यय° । ग. °मसांख्याय° । घ. °नशांख्याय° ।

शाङ्खायनादिमणीतानि । आध्वर्यवप्रयोगप्रतिपादकानि बौधायनापस्तम्बका-
त्यायनादिमणीतानि । औद्रात्रप्रयोगप्रतिपादकानि लाट्यायनद्राहायणादि-
मणीतानि ।

एवं निरूपितः षण्णामङ्गानां प्रयोजनभेदः । चतुर्णामुपाङ्गनामधुनोच्यते ।
तत्र सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितप्रतिपादकानि भगवता बादरायणेन कृतानि
पुराणानि । तानि च ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं शैवं भागवतं नारदीयं मार्कण्डेय-
मात्रेयं भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गं वाराहं स्कान्दं वामनं कौर्म मात्स्यं गारुडं
ब्रह्माण्डं चेत्यष्टादश ।

आद्यं सनत्कुमारेण प्रोक्तं वेदविदां वराः ।

द्वितीयं नारसिंहाख्यं तृतीयं नान्दमेव च ॥

चतुर्थं शिवधर्माख्यं दौर्वासं पञ्चमं विदुः ।

षष्ठं तु नारदीयाख्यं कौपिलं सप्तमं विदुः ॥

अष्टमं मानवं प्रोक्तं ततश्चोशनसेरितम् ।

ततो ब्रह्माण्डसंज्ञं तु वारुणाख्यं ततः परम् ॥

ततः कालीपुराणाख्यं वासिष्ठं मुनिपुंगवाः ।

ततो वासिष्ठं लैङ्गाख्यं प्रोक्तं माहेश्वरं परम् ॥

ततः साम्बपुराणाख्यं ततः सौरं महाद्भुतम् ।

पाराशरं ततः प्रोक्तं मारीचाख्यं ततः परम् ॥

भार्गवाख्यं ततः प्रोक्तं सर्वधर्मार्थसाधकम् ।

एवमुपपुराणान्यनेकप्रकाराणि द्रष्टव्यानि ।

न्याय आन्वीक्षिकी पञ्चाध्यायी गौतमेन मणीत्त । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोज-
नदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कानिर्णयवाद्दलभिवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्था-
नाख्यानां षोडशप्रदार्थानामुद्देशलक्षणपरीक्षाभिस्तत्त्वज्ञानं तस्याः प्रयोजनम् ।
एवं दशाध्यायं वैशेषिकं शास्त्रं कणादेन मणीतम् । द्रव्यगुणकर्मसामान्यवि-
शेषसमवायानां षण्णां पदार्थानामभावसप्तमानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्युत्पादनं
तस्य प्रयोजनम् । एतदपि न्यायपदेनोक्तम् ।

एवं भीमांसाऽपि द्विविधा । कर्मभीमांसा शारीरकभीमांसा च । तत्र द्वाद्-

१ क. 'द्राह्व्याय' । २ ग. 'यं नन्दिमे' । ३ स्मृतम् । ४ क. वाशिष्ठं । ५ क. व.
वाशिष्ठं । ६ ख. वाशिष्ठलैङ्गाख्यं । ७ ग. पराशरं । ८ ख. 'क्तं ततो भागवतं परम् ।
५' । ९ ख. निर्मितम् ।

शाध्यायी कर्ममीमांसा ' अथातो धर्मजिज्ञासा ' इत्यादि ' अन्वाहोर्णे च (१६) दर्शनात् ' इत्यन्ता भगवता जैमिनिना प्रणीता । तत्र धर्मप्रमाणम् । धर्मभेदाभेदौ । शेषशेषिभावः । क्रत्वर्थपुरुषार्थभेदेन प्रयुक्तिविशेषः । श्रुत्यर्थपठनादिभिः क्रमभेदः । अधिकारविशेषः । सामान्यातिदेशः । विशेषातिदेशः । ऊहः । बाधः । तन्त्रम् । प्रसङ्गश्चेति क्रमेण द्वादशाध्यायानामप्याः । तथा संकर्षणकाण्डमध्यध्यायचतुष्टयात्मकं जैमिनिप्रणीतम् । तच्च देवताकाण्डसंज्ञया प्रसिद्धमप्युपासनाख्यकर्ममतिपादकत्वात्कर्ममीमांसान्तर्गतमेव । तथा चतुरध्यायी शारीरकमीमांसा ' अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ' इत्यादिरेनावृत्तिः शब्दादित्यन्ता जीवब्रह्मैकत्वसाक्षात्कारहेतुः श्रवणाख्याविचारमतिपादकान्यायानुपदर्शयन्ती भगवता बादरायणेन कृता । तत्र सर्वेषामपि वेदान्तवाक्यानां साक्षात्परम्परया वा प्रत्यगभिन्नाद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति समन्वयः प्रथमाध्यायेऽपि प्रदर्शितः । तत्र च प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तानि वाक्यानि विचारितानि । द्वितीये त्वस्पष्टलिङ्गान्युपास्यब्रह्मविषयाणि । तृतीये पादेऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि प्रायशो ज्ञेयब्रह्मविषयाणि । एवं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः । चतुर्थपादे तु प्रधानविषयत्वेन संदिश्यमानान्यव्यक्ताजादिसदानि चिन्तितानि । एवं वेदान्तानामद्वये ब्रह्मणि समन्वये सिद्धे तत्र संभावितस्मृतिवर्कादिप्रयुक्तैस्तर्कैर्विरोधमाशङ्क्य तत्परिहारः कियत् इत्यविरोधो द्वितीयाध्यायेन दर्शितः । तत्राऽऽद्यपादे सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्तैस्तर्कैश्च विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः । द्वितीये पादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपादितम् । स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिवारणरूपपर्वद्वयात्मकत्वाद्द्विवारस्य । तृतीये पादे महाभूतसृष्ट्यादिश्रुतीनां परस्परविरोधः पूर्वभागेण परिहृतः । उत्तरभागेण तु जीवविषयाणाम् । चतुर्थपादे त्विन्द्रियविषयश्रुतीनां विरोधः परिहृतः । तृतीयेऽध्याये साधननिरूपणम् । तत्र प्रथमे पादे जीवस्य परलोकगमनागमननिरूपणेन वैराग्यं निरूपितम् । द्वितीये पादे पूर्वभागेण त्वंपदार्थः शोभितः । उत्तरभागेण तत्पदार्थः । तृतीये पादे निर्गुणं ब्रह्मणि नानाशाखापठितपुनरुक्तपदोपसंहारः कृतः । प्रसङ्गाच्च सगुणनिर्गुणविद्यासु शाखान्तरीयगुणोपसंहारानुपसंहारौ निरूपितौ । चतुर्थे पादे निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरङ्गतावधान्याश्रमयज्ञादीन्यन्तरङ्गतावधानि शमदमभिदिष्टासनादीनि च निरूपितानि । चतुर्थेऽध्याये सगुणनिर्गुणविद्ययोः फलविशेषनिर्णयः कृतः । तत्र प्रथमे पादे

१ ग. "हार्थ च" । २ ख. "दिना" । ३ ख. "लिङ्गायु" । ४ ख. "ब्रह्मलि" । ५ ख. "णं वि" । ६ ग. "ह्य सामान्य" । ७ ख. "कश्च विरोधो" । ८ ग. "तत्र ह्यदि" । ९ ख. "रोधपरिहारः । तू" । १० ग. "हारी" ।

श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणं ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्याल्लेपलक्षणा जीव-
न्मुक्तिरभिहिता । द्वितीयं पादे म्रियमाणस्योत्क्रान्तिप्रकारश्चिन्तितः । तृतीये
पादे सगुणब्रह्मविदो मृतस्थोत्तरमार्गोऽभिहितः । चतुर्थे पादे पूर्वभागेण निर्गुण-
ब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तिकृता । उत्तरभागेण सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थिति-
रुक्तेति । इदमेव सर्वशास्त्राणां मूर्धन्यम् । शास्त्रान्तरं सर्वमस्यैव शेषभूतमिती-
दमेव मुमुक्षुभिरादरणीयं श्रीशंकरभगवत्पादोदितप्रकारेणेति रहस्यम् ।

एवं धर्मशास्त्राणि मनुशास्त्रवत्कथविष्णुयमाङ्गिरोवसिष्ठदक्षमंत्रशातातपपराश-
रगौतमशङ्खलिखितहारीतापस्तम्बोशनोव्यासकात्यायनबृहस्पतिदेवलनारदपैठी-
नसिप्रभृतिभिः कृतानि वर्णाश्रमधर्मविशेषाणां विभागेन प्रतिपादकानि । एवं
व्यासकृतं महाभारतं वाल्मीकिकृतं रामायणं च धर्मशास्त्रं एवान्तर्भूतं स्वयमिति-
हासत्वेन प्रसिद्धम् । सांख्यशास्त्रं आदीनां धर्मशास्त्रान्तर्भावोऽपीह स्वशब्देनैव निर्देशात्पृ-
थगेव संगतिर्वाच्या ।

अथ वेदचतुष्टयस्य क्रमेण चत्वार उपवेदाः । तत्राऽऽयुर्वेदस्याष्टौ स्थानानि
भवन्ति । सूत्रं शारीरभैन्द्रियं चिकित्सा निदानं विप्रानं विकल्पः सिद्धिश्चेति ।
ब्रह्मप्रजापत्यधिवन्वन्तरिन्द्रमरद्वाजात्रेयाग्निवेशादिभिरुपदिष्टश्चरकेण संक्षिप्तः ।
तत्रैव सुश्रुतेन पञ्चस्थानात्मकं प्रस्थानान्तरं कृतम् । एवं वाग्भटादिनाऽपि बहु-
धेति न शास्त्रभेदः । कामशास्त्रमप्यायुर्वेदान्तर्गतमेव । तत्रैव सुश्रुतेन वाजीक-
रणारण्यकामशास्त्राभिज्ञानात् । तत्र वात्स्यायनेन पञ्चाध्यायात्मकं कामशास्त्रं
प्रणीतम् । तस्य च विषयवैराग्यमेव प्रयोजनम् । शास्त्रोद्दीपितमार्गेणापि विष-
यभोगे दुःखमात्रपर्यवसानात् । चिकित्साशास्त्रस्य रोगतत्साधनरोगनिवृत्तितत्सा-
धनज्ञानं प्रयोजनम् ।

एवं धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मको विधामिन्नप्रणीतः । तत्र प्रथमो दीक्षापादः ।
द्वितीयः स्रग्ग्रहपादः । तृतीयः सिद्धिपादः । चतुर्थः प्रयोगपादः । तत्र प्रथमे
पादे धनुर्लक्षणमधिकारिनिरूपणं च कृतम् । अत्र धनुःशब्दश्चापे रूढोऽपि धनु-
र्विधायुधे प्रवर्तते । तच्चतुर्विधम्—मुक्तममुक्तं मुक्तामुक्तं यन्त्रमुक्तम् । मुक्तं चक्रादि ।
अमुक्तं खड्गादि । मुक्तामुक्तं शैल्यावान्तरभेदादि । यन्त्रमुक्तं शरादि । तत्र
मुक्तमस्त्रमुच्यते । अमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते । तदपि ब्राह्मवैष्णवपाशुनतमाजापत्या-
ग्नेयादिभेदादनेकविधम् । एवं साधिदैवतेषु समन्त्रकेषु चतुर्विधायुधेषु येषाम-
धिकारः क्षत्रियकृभारणां तदनुयायिनां च ते सर्वे चतुर्विधाः पदाति-

१ ख. 'रं कं स' । २ ख. 'क्षुणाऽऽद' । ३ ख. 'स्त्रनध्य ए' । ४ ख. 'त्रं शरी' ।
५ ख. 'श्चप्रस्था' । ६ ख. 'हुविधोपीति' । ७ ख. 'ननि' । ८ ख. 'धनं ज्ञानप्र' । ९ ख.
'पि चतुर्वि' । १० ख. 'मुक्तं च सु' । ११ ग. 'शक्त्यावा' ।

रथगजतुरुगारूढाः । दीक्षाभेषकशकुनमङ्गलहरणादिकं च सर्वमपि प्रथमे पादे निरूपितम् । सर्वेषां शस्त्रविशेषागामाचार्यस्य च लक्षणपूर्वकं सग्रहणप्रकारो दर्शितो द्वितीयपादे । गुरुसंप्रदायसिद्धानां शस्त्रविशेषाणां पुनः पुनरभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणमपि निरूपितं तृतीयपादे । एवं देवतादेनाभ्यासादिभिः सिद्धानामशस्त्रविशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थपादे निरूपितः । क्षत्रियाणां स्वधर्माचरणं युद्धम् । दृष्टस्य दण्डश्वोरादिभ्यः प्रजापालनं च धन्ववेदस्य प्रयोजनम् । एवं च ब्रह्मप्रजापत्यादिक्रमेण विश्वामित्रप्रणीतं धन्ववेदशास्त्रम् ।

एवं गान्धर्ववेदो भगवता भरतेन प्रणीतः स गीतवाद्यनृत्यभेदेन बहुविधः । देवताराधनं निर्विकल्पकसमाध्याग्रेसिद्धिश्च गान्धर्ववेदस्य प्रयोजनम् ।

एवमथेशास्त्रमपि बह्विधम् । नानिशास्त्रमथशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूषशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चेति । तत्सर्वं नानामानभिः प्रणीतम् । अस्य च सर्वस्य लौकिकवत्प्रयोजनभेदो द्रष्टव्यः ।

एवमष्टादश विद्यास्त्रयागन्धेनाकाः । अन्यथा न्यूनताप्रसङ्गात् । तथा सांख्यशास्त्रं भगवता कारिलेन प्रणीतम् । तच्च 'अथ त्रिविधदुःखात्पन्ननिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः' इत्यादि षडध्यायम् । तत्र प्रथमऽध्याये विषया निरूपिताः । द्वितीयेऽध्याये प्रधानकार्याणि । तृतीयेऽध्याये विषयभ्यां वराग्यम् । चतुर्थेऽध्याये विरक्तानां पिङ्गलाकुरवादीनामाख्यायिकाः । पञ्चमेऽध्याये परपक्षानर्णयः । षष्ठेऽध्याये सर्वार्थसंक्षेपः । प्रकृतिपुरुषात्वेकज्ञानं सांख्यशास्त्रस्य प्रयोजनम् ।

तथा योगशास्त्रं भगवता पतञ्जलिना प्रणीतम् । अथ योगानुशासनमित्यादि पादचतुष्टयात्मकम् । तत्र प्रथमे पादे चित्तवृत्तिनिरोधात्मकः समाधिरभ्यासेवराग्यरूपं च तत्साधनं निरूपितम् । द्वितीये पादे विक्षिप्तचित्तस्थापि समाधिसिद्धयर्थं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय इत्यष्टाङ्गानि निरूपितानि । तृतीये पादे योगविभूतयः । चतुर्थे पादे केवल्यमिति । तस्य च विजातीयप्रत्ययनिरोधद्वारेण निदिध्यासनसिद्धिः प्रयोजनम् ।

तथा पशुपतिमत् पशुपतं शास्त्रं^{१०} पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणाय 'अथातः पशुपतं योगविधिं व्याख्यास्यामः' इत्यादि पञ्चाध्यायं विरचितम् । तत्राध्यायपञ्चकनापि कार्यरूपो जीवः । पशुः कारणं पतिरीश्वरः । योगः पशुपतौ चित्तसमाधानम् । विधिर्भस्मना त्रिषवणस्नानादिश्च निरूपितः । दुःखान्तसंज्ञो

१ स्व. निरूपणम् । २ स्व. 'नां ज्ञास्त्र' । ग. 'नां पु' । ३ ग. 'णं दु' । ४ स्व. ग. 'हुँदस्युचोरा' । ५ स्व. 'व गन्ध' । ६ स्व. 'धीविद्याश' । ७ स्व. ग. 'ररादी' । ८ स्व. 'त्तनिवृ' । ९ स्व. योगविकृतं । १० स्व. 'स्त्रं भगवता प' । ११ स्व. 'केन का' । १२ स्व. 'वः का' । १३ स्व. योगप' । १४ ग. 'न्तरसं' ।

मोक्षश्च प्रयोजनम् । एत एव कार्यकारणयोगविधिदुःस्वान्ता इत्याख्यायन्ते ।

एवं वैष्णवं नारदादिभिः कृतं पञ्चरात्रम् । तत्र वासुदेवसंकर्षणपद्युक्ताभि-
रुक्ताश्चत्वारः पदार्था निरूपिताः । भगवान्वासुदेवः सर्वकारणं परमेश्वरः । तस्मा-
दुत्पद्यते संकर्षणारूपो जीवः । तस्मान्ममः पद्युम्नः । तस्मिन्निरुद्धोऽहंकारः ।
सर्वे चैते भगवतो वासुदेस्यैवांशभूताः । तद्वस्त्रिणा एवेति भगवतो वासुदेवस्य
मनोवाक्कायवृत्तिभिराराधनं कृत्वा कृतकृत्यो भवतीत्यादि च निरूपितम् ।

तदेवं दर्शितः प्रस्थानभेदः । सर्वेषां च संक्षेपेण त्रिविध एव प्रस्थानभेदः ।
तत्राऽऽस्मन्मवाद एकः । परिणामवादो द्वितीयः । विवर्तवादस्तृतीयः । पार्थि-
वाप्यतैजस आयवीक्यश्चतुर्विधाः परमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेण ब्रह्माण्डपर्यन्तं जग-
दारभन्ते । असुदेव कार्यं कारणव्यापारादुत्पद्यत इति प्रथमस्तार्किकाणां, मीमां-
सकानां च सत्त्वरजसमैशुगात्मकं प्रधानमेव महदहंकारादिक्रमेण जगदाकारेण
परिणमते । पूर्वमपि सूक्ष्मरूपेण तदेव कार्यं कारणव्यापारेणाभिव्यज्यत इति
द्वितीयः पक्षः सांख्ययोगपातञ्जलपाशुपतानाम् । ब्रह्मणः परिणामो जगदिति
वैष्णवानाम् । स्वप्नकाशपरमानन्दाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायावशान्निध्यैव जगदा-
कारेण कल्पत इति तृतीयः पक्षो ब्रह्मवादिनाम् । सर्वेषां प्रस्थानकर्तृणां मुनीनां
विवर्तवादपर्यवसानेन द्वितीये परमेश्वर एव प्रतिपाद्ये तात्पर्यम् । न हि ते मुनयो
भ्रान्ताः सर्वज्ञत्वत्तेषाम् । किंतु बहिर्विषयप्रवणानामापाततः पुरुषार्थे प्रवेशो
न संभवतीति नास्तिकप्रचारणाय तैः प्रकारभेदाः प्रदर्शिताः । तत्र तेषां तात्पर्य-
मबुद्ध्वा वेदविरुद्धेऽप्यर्थे तात्पर्यमुत्प्रेक्ष्यमाणास्तन्मतमेषोपादेयत्वेन गृह्णन्तो जना
नानापथजुषो भवन्तीति सर्वमनवद्यम् ।

इति श्रीपद्युसूदनसरस्वतीविरचितः प्रस्थानभेदः ॥

अथ सर्वदशवसंभ्रान्तगतश्लोकश्रुतिसूत्रभाष्याद्यवाक्य-

ग्रन्थनामग्रन्थकारनामानुक्रमणिका ।

श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः
अ.		अनादिनिवर्तनं ब्रह्म	१११
अक्षतश्च लघुदावी	८०	अनादि भावरूपं यत्	३७
अग्निचिकपिला राजा	१९	अनादेरागमस्यार्थो	२२
अग्निरुष्मो जलं शीतम्	४	अनाधेयकलत्वेन	१५१
अग्निहोत्रं त्रयो वेदाः	२, ५	अनुकूलेन तर्केण	९६
अङ्कनं नामकरणम्	५३	अनेकान्तं जगत्सर्वम्	३६
अङ्गनालिङ्गनाज्जन्म-	३	अनेकान्तात्मकं वस्तु	३४
अज्ञात विषयो ब्रह्म	१७०	अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावात्	३४
अज्ञानस्याप्यधर्मस्य	६१	अररोक्षावभासेन	१५६
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयम्	६६	अपि प्रयत्नसंपन्नम्	१३५
अतत्त्वमिति वा छेदः	५६	अप्रत्यक्षोपलम्भस्य	१२
अतिदूरात्सामीप्यात्	५१	अभिमानोऽहंकारः	११७
अत्र चावारि भूतानि	३	अभ्रकस्तत्र बीजं तु	७९
अत्र ब्रूयो य एवार्थो	१५४	अर्थानुपाख्यं बहुशो	१८
अत्रोच्यते द्वयी संवित्	१५७	अर्थो ज्ञानान्वितो वैभा-	१९
अथ तद्वचनेनैव	२२	अर्थेन घटयत्येनाम्	१५
अथशब्दस्त्वतः शब्दः	५८	अविद्यास्तमयो मोक्षः	१४६
अथातः शब्दपूर्वापि	५८	अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा	१३
अध्रुवेण निमित्तेन	११५	अवेद्यवेदकाकाराः	१३
अनवद्यमृतं सर्व-	३१	अव्याप्तसाधनो यः	४
अनन्तश्चैव सूक्ष्मश्च	६९	अश्वस्यात्र हि शिश्रं तु	५
अनन्तरं च रजत-	१५५	अष्टकर्मक्षयान्मोक्षो	३५
अनवच्छिन्नसद्भावम्	६८	असदकरणादुपादानग्रहणात्	११९
अनात्मनि च देहादौ	१३१	असत्त्वान्नास्ति संबन्धः	११९
अनादानमदत्तस्या-	२६	असर्वज्ञपणीतात्तु	२२
अनादिद्वेषिणो दैत्याः	५३	अहंभियाऽऽत्मनः सिद्धेः	१४७

श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः
आ.		इ.	
आकारवाँस्वं नियमादुपास्यो	६७	ईश्वरश्चिदचिच्चेति	३७
आकारसहिता बुद्धिः	१९	उ.	
आगमादेः प्रमाणत्वे	९६	उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	५४
आगमेनानुमानेन	८३	उत्पात्तस्थितिसंहाराः	५८
आत्मा याद भवेन्मेषः	६८	उत्प्रेक्षत हि या माहात्	१०३
आदावपेक्षाबुद्ध्या हि	८७	उपक्रमोपसंहारौ	५९, १४८
आदाविन्द्रियसंनिकषघटनात्	८६	उपदेशोऽप बुद्धस्य	२३
आद्याननुगृह्य शिवो	६९	उपनाय तु यः शिष्यम्	१००
आद्यावाच्याविवक्षायाम्	३३	उपयन्त्रपयन्धर्मो	२२७
आयतने विद्याना	८२	उपाधिसंनिधिप्राप्त-	१५३
आरुरुक्षोर्मुनेयोगम्	१३३	उभयात्मकमत्र मनः	११८
आर्द्रत्वं च घनत्वं च	८०	ऊ.	
आसनादीनि सर्वाक्षय	३१	ऊर्ध्वं वहानेरधस्तोयम्	१३८
आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य	११०	ऊ.	
आस्रवो भवहेतुः स्यात्	३१	ऊर्ग्यजुः सामाथवां च	५८
आस्रवः स्रोतसो द्वारम्	३५	ए.	
आह नित्यपरोक्षं तु	५५	एकवारं प्रमाणेन	७३
इ.		एकाकिनो प्रतिज्ञा हि	६
इत्थं तथा घटपटा-	७६	एकाक्षरात्कृतो जातेः	१६२
इति गुह्यतमं शास्त्रम्	५४	एकैकहानिस्तोयादेः	१३९
इति धनशरीरभोगान्	७९	एकोऽसौ रसराजः	८२
इति पाणिनिसूत्राणाम्	११८	एको ह्यनेकशक्तिदृक्	७२
इदमोकारवृत्त्युक्त-	१६२	एतेऽन्ये बहवः सिद्धाः	७९
इदमाद्यं पदस्थानम्	११६	एते यमाः सनियमाः	१३७
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	५३	एवमर्थापत्तिरपि	२३
इदं रजतमित्यत्र	१५४	एवमुक्तो नारदेन	५८
इदं वस्तुबलायातम्	११	एवं गुणाः समानाः स्युः	४६
इह भोग्यभोगसाधन-	६६	एवं ह्यहरहः श्रौत-	४६

श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः
एष चाऽऽनन्दशक्तित्वात्	७६	क्षीणाष्टकर्मणो मुक्तिः	३५
एष प्रमाता मायान्वः	७७	ग.	
ओ.		गच्छतामिह जन्तूनाम्	५
ओंकारश्चाथशब्दश्च	१२४	गत्वा गत्वा निवर्तन्ते	३२
क.		गम्भीरोत्तानभेदेन	१८
कफसूत्रसमप्रायैः	३१	गर्भद्रुतिबाह्यद्रुति—	८०
करणेन नास्ति कृत्यम्	७३	गलितानल्पविकल्पः	८१
कर्त्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे	७५	गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या	८७
कर्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा	२७	गुरुभक्तिः प्रसादश्च	६१
कर्ताऽस्ति कश्चिज्जगतः स चैकः	२४	गुरुर्जनो गुहादेशः	६१
कर्मण्येवाऽधिकारस्ते	१३५	गुणे द्रव्यव्यपेक्षे च	१५६
कर्मयोगेण देवेशि	७३	गोविन्दभगवत्पादा—	७९
कर्मादिनिरपेक्षस्तु	६४	ग्रहणस्मरणे चेमे	१५६
कल्पनापोढमभ्रान्तम्	१८	ग्राह्यं वस्तु प्रमाणं हि	१८
कश्चार्थस्तु तयोर्विद्वन्	५८	घ.	
काश्चिदनुगृह्य वितरति	७०	घटोऽस्तीति न वक्तव्यम्	३४
कामतोऽकामतो वाऽपि	१३५	घातयन्ति हि राजानो	५२
कार्यकारणभावाद्वा	५	च.	
कालत्रये ज्ञातृकाले	१६३	चक्षुराद्युक्तविषयम्	३
काश्यादिसर्वलिङ्गेभ्यः	८२	चञ्चलं हि मनः कृष्ण	१२९
किंतु मोहवशादस्मिन्	७५	चिदचिद्द्वे परै वस्वे	२७
किण्वादिभ्यः समेतेभ्यः	३	चिन्तां प्रकृतसिद्धचर्याम्	९९
कुसुमे बीजपूरादे—	२०	चेतनालक्षणो जीवः	३५
कृतप्रणाशाकृतकर्मभोग—	२१	चैतन्यं दृक्क्रियायुक्तम्	६८
कृत्तिः कमण्डलुमौण्डयम्	१९	ज.	
केदारादीनि लिङ्गानि	८२	जननं जीवनं चैव	१३४
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षात्	१०१	जातिमन्ये क्रियामाहुः	११४
क्रमेणोभयवाञ्छायाम्	३३	जीवाजीवौ पुण्यपापे	३५
क्षणिकाः सर्वसंस्काराः	१९	जीवं देवादिशब्दो	४१

श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः
ज्ञातृज्ञेयमिदं विद्धि	८१	तपणं दीपनं गुप्तिः	१३४
ज्ञानमात्रे वृथा शास्त्रम्	६५	तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणाम्	१०६
ज्ञानाद्भिन्नो न नाभिन्नो	२७	तस्माच्छक्तिविभागेन	११५
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव	१८	तस्मात्सद्बोधकत्वेन	१०६
ज्ञानं तपोऽथ नित्यत्वम्	६०	तस्मिन्नावाय मनः	८३
त.		तस्मिन्मसत्त्वे किमिहास्त्यलभ्यम्	५५
ततश्च जीवनोपायः	५	तस्मिन्सतीदमस्तीति	७६
ततो भिन्ने अबुद्ध्वा च	१५६	तस्य मसाधनविधौ	८०
ततो स्वाभाविकाः पुंसाम्	४६	ताच्चिकं ब्रह्मणः सत्त्वम्	१६३
तत्र ज्ञानं स्वतःसिद्धम्	७५	तां प्रातिपदिकार्थं च	११४
तत्र तन्मात्रधीर्येयम्	१५७	तारमायारमायोगो	१३५
तत्राऽद्यो मलमात्रेण	६९	तारव्योमाग्निमनुयुक्	१३५
तत्राष्टौ मण्डलिनः	७१	तासामहं वरा शक्तिः	७२
तत्राभ्यां भूजलाभ्यां स्यात्	१३९	तृतीये कोपसंतापौ	१३९
तस्यादालयविज्ञानम्	१५	तेन मायासहस्रं तद्	४८
तथा कृतव्यवस्थेयम्	१३	तेनान्यस्यान्यथा भासः	१५४
तथाऽपि भिन्ने नाऽऽभाते	१५६	तेषां सततयुक्तानाम्	४७
तदद्वैतश्रुतेस्तावत्	१६८	तैस्त्वैरप्युपयाचितैरुपनतः	७८
तद्वैक्येन विना नास्ति	७५	त्याज्यं सुखं विषयसंगमजन्म पुंसाम्	२
तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्या	१४०	त्रयो वेदस्य कर्तारो	५
तद्दारमपवर्गस्य	११६	त्रिगुणो द्विगुणो वायुः	१३९
तद्रूपः पञ्चभिर्मन्त्रै-	६७	त्रिपदार्थं वस्तुष्पादम्	६५
तद्विधानविवक्षायाम्	३३	त्रिं पुरा सागरोत्पन्नो	५९
तदर्चाविभवव्यूह-	४६	दक्षिणे तु करे किम्बो.	५९
तदर्थं लीलया स्वीयाः	४४	दर्शनारस्पर्शान्तर	८२
तदेव बाणदेवाख्यम्	४५	दस्यन्ते ध्यायमानानाम्	१३९
तन्मात्रद्विषया बाधपि	१५७	दाता भोगपरः समग्रविभवो	१७०
तमद्भुतं बालकमन्बुजेक्षणम्	८२	दिव्यौदरिककामानाम्	२६
तरत्यविद्यां वितताम्	१६६		

श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः
दुःखमायतनं चैव	१८	न सतः कारणापेक्षा	११
दुःखं संसारिणः स्कन्धाः	१८	न स्वर्गो नापवर्गो वा	४
दृष्टचैत्रसुतोत्पत्तेः	१५२	न ह्यसंनिहितं तावत्	१५५
दृष्टमनुमानमाप्त-	११८	न हि कश्चित्क्षणमपि	१२३
देवाः केचिन्महेशाद्याः	७९	नाकमिष्टसुखं यान्ति	११०
देवो मनुष्यो यक्षो वा	४१	नादैराहितबीजायाम्	११३
देशना लोकनाथानाम्	१८	नानावर्णो भवेत्सूतो	८०
देहः स्थौल्यादिपोगाच्च	३	नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः	१४६
देहात्मपत्ययो यद्वत्	१४६	नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्याऽस्ति	१३
दोषेण कर्मणा वाऽपि	१५३	नामघात्वर्थयोगे तु	१३१
द्रव्यं कालः क्रिया मूर्तिः	६१	नासतो विद्यते भावो	११९
द्रव्यं नानादशावत्	४३	नित्यज्ञानाश्रयं वन्दे	१
द्रव्याद्रव्यप्रभेदान्मितमुभयविधम्	४३	निपाताश्चोत्सर्गाश्च	१२७
द्वाविधौ पुरुषौ लोके	५४	निरुपादानसंभार-	७७
द्विचत्वारिंशता भिक्षा-	३१	निरूढा लक्षणाः काश्चित्	१३६
द्वित्वाख्यगुणधीकाले	८७	नीचानां वसतौ तदीयतनयैः	१७०
द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ	८६	नीलिभेव वियत्येषा	१५३
द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नम्	१११	न्यस्यान्तःस्थपृथिव्यादि-	१३८
ध.		न्यायानामेकनिष्ठानाम्	३४
धर्मस्य तदतद्रूप-	५७	प.	
धीधना बाधनायास्या-	१६८	पञ्चकास्त्वष्ट विज्ञेया	६०
न.		पञ्चविधं तस्मैत्यम्	६८
न चाऽऽगमविधिः कश्चित्	२२	पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्याः	१८
न चान्यार्थप्रधानैस्तैः	२२	पतिविद्ये तथाऽविद्या	७२
न द्वयोरस्ति तादात्म्यम्	१७०	परमानन्दैकरसम्	८३
नन्वत्र रजताभासः	१५५	परस्परविरोधे हि	७
न प्रकाश्यं प्रमाणेन	१५१	परिच्छेदान्तराद्योऽयम्	१४
न यत्प्रमादयोगेन	२६	परिपक्रमलानेतान्	७१
न याति न च तत्राऽऽसीत्	१०	परित्रादकामुकशुनाम्	१३

श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः
परिशेषात्स्मृतिरिति	१५५	प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे	१०४
पर्यायाणां प्रयोगो हि	११४	प्रमाणदोषसंस्कार-	१५३
पशवस्त्रिविधाः प्रोक्ताः	६९	प्रमाणवत्त्वादायातः	१९
पशुश्चेन्निहतः स्वर्गम्	५	प्रमाणान्तरसामान्य-	७
पादाङ्गुष्ठौ निबध्नीयात्	१३७	प्रमादाद्ब्रसनिन्दायाः	८२
पारदो गदितो यस्मात्	७८	प्रयोजनमनुद्दिश्य	९६
पारं गतं सकलदर्शनसागराणाम्	९	प्रयोजनं तु यज्जातेः	१०३
पाशान्ते शिवताश्रुतेः	६८	प्रलयाकलेषु धेषाम्	७०
पीतशङ्खावबोधे हि	१५६	प्रवाहकालसंख्येयम्	१३८
पुत्रोत्पत्तिविपत्तिभ्याम्	१५९	प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा	१५१
पुरःस्थिते प्रमेयाब्धौ	१७	प्रसन्नात्मा हरिर्मक्त्या	४६
पुरुषः स परः पार्थ	४८	प्रसुप्तास्त्वल्गिनानाम्	१३१
पुरुषस्य दर्शनार्थम्	१२१	प्राणायामेन पवनम्	१४०
पूर्वपूर्वोदितोपास्ति-	४६	प्रावृत्तीशौ बलं कर्म	७१
पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः	७१	प्रियं पथं वचस्तथयम्	२६
पूर्वेषामतिदुस्तराणि	१	व.	
पृथ्व्यभेजोमरुद्ब्योम	१३९	बुद्धाञ्जेषानपरात्	७१
पृथ्व्याः पलानि पञ्चाशत्	१३८	बलभोगोपभोगान्तम्	३४
प्रकृतिः प्रकृष्टकरणात्	५३	बाधकप्रत्ययस्थापि	१५७
प्रकृतेर्भहांस्ततोऽहंकारः	११८	बाधिकैव श्रुतिर्नित्यम्	१२६
प्रणवान्तरितान्छ्रुत्वा	१३४	बालः षोडशवर्षो	८१
प्रत्यक्षमनुमानं च	१९	बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः	११७
प्रत्यभिज्ञा यदा शब्दे	१९३	बुद्ध्या विविच्यमानानाम्	११
प्रत्येकं पञ्च तत्त्वानि	१३८	बौद्धानां सुगतो देवो	१८
प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्याम्	१६३	ब्रह्मचर्यमहिंसां च	१३७
प्रथमस्तु हेनुमानस्यात्	५९	ब्रह्महत्यां प्रमुच्येत	१६९
प्रथमं परतः प्राहुः	१०४	भ.	
प्रदीपः सर्वविद्यानाम्	९२	भाक्तिलक्ष्मीसमृद्धानाम्	७४
• प्रपञ्चो यदि विद्येत	५३	भस्मकादिषु कार्यस्य	१५४

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	श्रुतयः	पृष्ठाङ्काः
भारताध्ययनं सर्वम्	१०१	य.	
भावनाभिर्भावितानि	२६	य आत्मनीति वेदान्त-	४५
भावान्तरमभावो हि	३८	यञ्चानुकुममेतस्य	५८
भावो यथा तथाऽभावः	१०५	यञ्जरया अजोरितम्	८१
भिन्नकालं कथं ग्राह्यम्	१४	यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः	१६८
भुङ्क्ते न केवला न स्त्री	३५	यत्र दृष्टा च दृश्यं च	११६
भेदाविमौ च सादृश्यात्	१३६	यत्राप्यतिशयो दृष्टः	१०२
भ्रूयुगमध्यगतं यत्	८२	यत्रासौ विद्यते भावः	१०
म.		यत्तत्तत्क्षणिकं यथा जलधरः	१०
मङ्गलानन्तरारम्भ-	१२३	यथाऽनादिमलस्तस्य	३
मन्त्रवर्णान्समालिख्य	१३४	यथा लोहे तथा देहे	८०
मन्त्राणां दश कथयन्ते	१३४	यथावस्थिततत्त्वानाम्	२५
मलमायाकर्मयुतः	६९	यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयम्	११६
मलाद्यसंभवाच्छाकम्	६७	यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तत्	१४
महामायेत्यविद्येति	५३	यदा चमवदाकाशम्	८३
मामुपेत्य पुनर्जन्म	४५	यदि गच्छेत्परं लोकम्	५
माया विक्षिपदज्ञानम्	१६४	यदि चार्थं परित्यज्य	१५४
मायेत्युक्ता प्रकृष्टत्वात्	५३	यश्चोभयोः समो दोषः	१६०
मिनिः सम्यक्परिच्छित्तिः	००	यस्पातक्षरमतीतोऽहम्	५४
मिथ्याज्ञानमधर्मश्च	६०	यस्मिन्नेव हि संताने	२०
मिथ्याभावोऽपि तत्तुल्य-	१५७	यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने	५३
मुक्तात्मानोऽपि शिवाः	६८	यस्यानवयवः स्फोटो	११२
मुक्तास्त शेषिणि ब्रह्म-	४६	यः स्यात्प्रावरणाविमोचनधियाम्	८३
मुख्यं च सर्ववेदानाम्	५५	या चैषां प्रतिभा तत्तत्	७५
मुख्यार्थबाधे तद्योगे	१३६	यावज्जीवेत्सुखं जीवेत्	५
मूर्च्छितो हरति व्याधीन्	८०	यावज्जीवं सुखं जीवेत्	१
मूलप्रकृतिरविकृतिः	११७	यावन्तो यादृशा ये च	११२
मृतानामपि जन्तूनाम्	५	ये चात्ककशरीरा	७९
मेयं साधारणं मुक्तः	७७	योगिनामपि मृद्वीजे	७६

श्रुतयः	पृष्ठाङ्काः	श्रुतयः	पृष्ठाङ्काः
यो माभेवमसंभूदो	५४	वासचर्या जपो ध्यानम्	६०
र.		वासुदेवः परं ब्रह्म	४४
रङ्गस्य दर्शयित्वा	१२१	वासुदेवः स्वभक्तेषु	४४
रजतं विषयीकृत्य	१५५	विकारापगमे सत्यम्	११६
रसाङ्गमेयमार्गोक्तो	८१	विज्ञानाकलनामेकौ	६९
रागादिज्ञानसंतान-	१९	विज्ञानं स्वपराभासि	२५
रागादीनां गणो यस्मात्	१९	विधिनोक्तेन मार्गेण	१३३
रुचिर्जिनोक्तत्वेषु	२५	विनाऽपि विधिना दृष्ट-	९८
रुद्धकीलितविच्छिन्न-	१३५	विभवोऽसने पश्चात्	४५
ल.		विलिख्य मन्त्रवर्णास्तु	१३४
लब्धानन्तचतुष्कस्य	३५	विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयम्	१४५
लभ्यमाने फले दृष्टे	९९	विवादाध्यासितं सर्वम्	६७
लाभा मठा उपायाश्च	६०	वृद्धप्रयोगगम्यो हि	१३१
लुञ्जिताः पिच्छिकाहस्ताः	३५	वेदस्याध्ययनं सर्वम्	१०१
लोकसिद्धो भवेद्राजा	३	वेदान्तो वैदिकाः	१०९
लोकातिवादिते मार्गे	३१	वैदिकेन प्रमाणेन	१३३
लोकावगतसामर्थ्य-	१६७	व्यक्तोऽव्यक्ता जया दानम्	६१
लोहवेधस्त्वया देव	८०	व्यवहारोऽपि तत्तुल्यः	१५६
लौकिकव्यवहारेषु	१०८	व्याघातावधिराशङ्का	६
लौकिकेन प्रमाणेन	१६३	व्यावत्याभाववत्तैव	१६१
व.		व्यावर्तयितुमुपात्ता-	४
वत्सविवृद्धिनिमित्तम्	१२०	श.	
वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नः	८	शक्तिरूपेण कार्याणि	७२
वश्यता परमा तेन	१४०	शङ्खस्येन्द्रियदोषेण	१५६
वसुधाद्यस्तत्वगणः	७०	शतानि तत्र जायन्ते	१३८
वाक्येष्वनेकान्तद्योती	३३	शब्दब्रह्मणि निष्णातः	११६
वाच्या सा सर्वशब्दानाम्	११६	शब्दः स्पर्शस्तथा रूपम्	७०
वायोर्वह्नेरपां पृष्ठव्या	१३८	शब्दादिष्वनुरक्तानि	१४०
वारिबीजेन विधिवत्	१३५	शुकीदमंश्चैतन्य-	१६२

श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः
शुक्तिकाया विशेषा ये	१५५	सर्वज्ञसदृशं कंचित्	२३
शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता	६८	सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वात्	६७
शेषा भवन्ति सकलाः	७१	सर्वज्ञोक्ततया वाक्यम्	२२
शैवागमेषु मुख्यम्	७१	सर्वज्ञो जितरागादि-	२२
श्रीमत्सायणदुग्धाब्धि-	१	सर्वज्ञो दृश्यते तावत्	२२
श्रुतिगमाल्पतत्त्वं तु	१५०	सर्वथाऽवद्ययोगानाम्	२६
श्रुतिसाहाय्यरहितम्	५८	सर्वभावेषु मूर्च्छायाः	२६
श्रुतिस्मृतिसहायं यत्	५८	सर्वेषामिह भूतानाम्	७५
श्रुत्योरङ्गुष्ठकौ मध्या-	१३५	सहस्रमेकं गुरवे	१३८
ष.		सहोपलम्भनियमात्	१३
षट्केन युगपद्योगात्	१२	संकर्षणो वासुदेवः	४४
षट्त्रिंशद्गुरुवर्णानाम्	१३८	संचिन्त्य मनसा मन्त्रम्	१३४
षट्शतानि गणेशाय	१३८	संपूज्य ब्राह्मणं भक्त्या	५३
षट्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु	७९	संबन्धिभेदात्सत्तैव	११४
स.		संयोगे योग इत्युक्तौ	१२६
स एव करुणासिन्धुः	४६	संसारबीजभूतानाम्	३२
स एव चोभयात्मा यो	१५९	संसारस्य परं पारम्	७८
स एव विमृशत्वेन	७५	संस्कारा दश मन्त्राणाम्	१३५
सच्चिन्त्रित्यनिजाचिन्त्य-	८१	साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि	९०
सजातीयाः क्रमोत्पन्नाः	२०	सात्त्विक एकादशकः	११७
सत्यपीतावभासेन	१५६	साधकस्य तु रक्षार्थम्	६७
सत्यमिष्टयात्मनोरैक्यात्	१६२	सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा	१३२
सत्यं वस्तु तदाकारैः	११५	सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ	१३६
सत्त्वं तप्यं बुद्धिभावेन वृत्तम्	१२२	सार्धं घटीद्वयं नाड्यौ	१३८
सदागमैकविज्ञेयम्	५९	सुदर्शनं महाज्वल	५२
सदा शिवात्मना वेत्ति	७५	सूत्रं वृत्तिर्विवृत्ति-	७३
समाभावचला बुद्धिः	१२४	सेतुं दृष्ट्वा विमुच्येत	१६७
समाधिः समतावस्था	१२७	स्त्रीपुंनपुंक्तत्वेन	१३४
सरजोहरणा भैक्ष-	३५	स्थानाद्गीजादुपष्टम्भात्	१३१

श्रुतयः	पृष्ठाङ्काः	श्रुतयः	पृष्ठाङ्काः
शफटिकं विमलं द्रव्यम्	११४	अनृतेन हि प्रत्यूढाः	३९
स्मृत्याऽतो रजताभासः	१५५	अन्धं तमः प्रविशन्ति	४६
स्यात्पुयष्टकमन्तः-	७०	अन्धो मणिमविन्दत्	१४२
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे	३५	असौ वा आदित्यो देवमधु	१४३
स्याद्वादः सर्वथैकान्त-	३३	अहमात्मा ब्रह्म	१४६
स्वतन्त्रं परतन्त्रं च	५०	आ.	
स्वतन्त्रस्याप्रयोज्यत्वम्	६६	आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ९३	
स्वतन्त्रोक्तविधानेन	१३४	आत्मलाभाच्च परं विद्यते	१७०
स्वभक्तं वासुदेवोऽपि	४५	आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ४७, ४७, १४५	
स्वरूपपररूपाम्भ्याम्	३७	आत्मेत्येवोपासीत	४७
स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिम्	५	आदित्यो यूषः	१६७
स्वसिद्धये पराक्षेपः	१३६	आराग्रमात्रः पुरुषः	४४
स्वाध्यायशौचसंतोष-	१३७	ऋ.	
स्वेदनमर्दनमूर्च्छन-	८०	ऋचः सामानि जज्ञिरे	१०१
ह.		ऋतं पिबन्तौ	४०
हास्यलोभभयक्रोध-	२६	ए.	
हिरण्यगर्भो योगस्य	१२५	एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे	९६
हिंसा त्यरती राग-	३५	एकमेवाद्वितीयम्	३७
हेयं हि कर्तुरागादि	२७	एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता	३९
—		ऐ.	
श्रुतयः		ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्	१४८
अक्लाः शकंरा उपदधाति	९९	क.	
अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्	१२०	कामः संकल्पो विचिकित्सा	१२८
अणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः	४४	च.	
अतप्ततनूनं तदामो	५२	चक्रं विभर्ति पुरुषाऽभितप्तम्	५२
अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति	३९	चन्दारि शूङ्गा त्रयो अस्य पादाः ११०	
अथ यो वेदैर्दं जिघ्राणीति	३९	चोरापहार्यो च यथा	५६
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवम्	१२४	ज.	
अनुविद्य विजानाति	४७	जीवस्य परमेक्यं च	५५

श्रुतयः	पृष्ठाङ्काः	श्रुतयः	पृष्ठाङ्काः
जीवेश्वरभिदा चैव	५४	प.	
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत	१०७	परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्	४६
त.		ब.	
तत्त्वमसि ३७, ५५, १४६, १४८, १५०	१७०	बळित्था तद्गुणे धायि	५९
तत्सत्यं स आत्मा	१४८, १६८	बालाग्रशतभागस्य	४४
तथाऽपि सूक्ष्मरूपत्वात्	५६	बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रम् १०९	
तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय	४०	भ.	
तद्विष्णोः परमं पदम्	५२	भिद्यते हृदयग्रन्थिः	४७
तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्	७५	भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः	१६६
तरति शोकमात्मवित्	३७	म.	
तर्ह्यधेतव्य-	१००	मायां तु मूर्च्छति विद्यात्	४०
तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्ति तिक्षुः १२३		मिथश्च जडभेदो यः	५४
तं त्वौपनिषदम्	५८	मुक्तानां चाऽऽश्रयो विष्णुः	५६
द.		मृत्योः स मृत्युमामोति	३७
देवासो येन विधृतेन बाहुना	५२	य.	
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया	४३	य आत्मनि तिष्ठन्	४१, ५३
द्वैतं न विद्यत इति	५४	य एवं ब्रह्मलोकम्	४०
धर्मार्थकामाः सर्वेऽपि	५५	यजमानः प्रस्तरः	१६७
धर्मेण पापमपनुदति	१६९	यतो वा इमानि भूतानि	४९, ५८
न.		यतो वाचो निवर्तन्ते	१५१, १५१
न च नाशं प्रयात्येष	५४	यथा पक्षी च सूत्रं च	५६
न जायते म्रियते वा	४३	यदग्ने रोहितं रूपम्	१४३
न स्वरूपैकता तस्य	५५	यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपात्	५५
न हि विज्ञातुर्विज्ञातोर्विपरिलोपो वि-		योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु	३९
द्यते	३९	र.	
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः	४८	रसो वै सः । रसं ह्येवायम्	८३
नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्	५८	ब.	
निष्कलं निष्किमं शान्तम्	१६६	विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूदेभ्यः	१
		विज्ञाय मज्ञां कुर्वीत	४७

सूत्राणि:	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि:	पृष्ठाङ्काः
विद्यां चाविद्यां च	४६	अनित्याशुचिदुःखानात्मसु	१३१
विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णम्	५६	अनुस्नाननिर्माल्यलिङ्गधारी	६३
श.		अपरिणामिनि हि भोक्तृशक्तिः	१२२
शं नो देवीरभिष्टये	१०७	अप्रकाशितप्रकाशव्यवहारः	१६६
स.		अभ्यासवैराग्याभ्याम्	१३३
स आत्मा तत्त्वमसि	४९	अहं कृत्यतृचक्ष्व	१५२
सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा ५३		अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषाम्	१३०
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म - १४६, १७१		अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः	१३०
सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति	५३	अशुभः पापस्य	२९
सत्यः सो अस्य महिमा गूणे	५३	अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयति	९९
सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ३७, १४८		अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्या-	१३६
स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरोऽबाहः ३९		आ.	
सहस्रशीर्षा पुरुषः	८१	आतोऽनुपसर्गे कः	११०
सोऽपहतपाप्मा विजरः	४४	आद्यो ज्ञानदर्शनावरण-	३०
स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञान-	५६	आविद्धकुलालचक्रवत्	३२
स्वाध्यायोऽध्येतव्यः	९८	आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य	१०९
ह.		इ.	
हिरण्यगर्भो योगस्य (स्मृ.)	१२५	इदं प्रत्ययफलम्	१६
		उ.	
		उत्पादाद्वा तथा—	१६
		उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्	२०
		उभयपरिकर्मितस्वान्तस्य	४८
		उभयमाप्तौ कर्माणि	१०७
		ऋ.	
		ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा	१४१
		ए.	
		एवं त्रिचतुरज्ञानजन्म-	१६८
		औ.	
		औदारिकादिकार्यादि-	२९
		औपशमिकक्षायिकौ भावौ	२७

सूत्राणि ।

अ.

अचोऽङ्गिति	१३२
अथ योगानुशासनम्	१२२, १२३, १२५
अथातो ब्रह्मजिज्ञ सा	४५, ५७, १२४
	१२६, १४५
अथातो धर्मजिज्ञासा	९७
अथातो धर्म व्याख्यास्यामः	८३
अथातः पशुपतेः पाशुपतयोगविधिम् ६०	

पूर्वाधि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
क.		तस्मिन्सति श्वासप्रश्वापयोः	१३७
कथंचिदासाद्य महेश्वरः स्यात्	७३	तस्य भावस्त्वतलौ	११४
कर्तृकर्मणोः कृति	१०८	तेन प्रोक्तम्	१०२
कर्मणि च	१०७	द.	
कर्षणम्	१०९	दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाम् .३	
कठे कर्मविषयाकाशयपरिग्रहनिधि	१३०	दुःखाशयी द्वेषः	१३२
कृत्विद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः	२८	दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्म—	१३२
ग.		दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य	१३३
गुणपदा यद्द्रव्यम्	२८	देशबन्धश्चिनस्य धारणा	१२२, १४०
चं.		द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्ति-	८९
चिदचिदीश्वरभेदेन	३७	द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः	२९
चैतन्यमात्मा	७६	न.	
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः	९७	नानात्मानो व्यवस्थातः	४३
ज.		नित्यमनित्यभावात्	५७
जन्माद्यस्य यतः ४८, ५८, १५०,		नैकस्मिन्नसंभवात्	३७
१७१		प.	
जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सि-		परिणामतापसंस्कारदुःखैः	१३१
द्धयः	१-२	पाशाश्चतुर्विधाः स्युः	७१
जात्याख्यायामेकस्मिन्	११५	पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप-	
जीवाजीवौ पुण्यपापयुतौ	३३	सवः	१४१
जीवाजीवास्रवबन्ध-	२९	पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वात्	३२
त.		प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च	५३
तत्तु समन्वयात् ४९, ५७, ५९, १७१		प्रकृतिस्थित्यनुभव-	३०
तत्त्वार्थं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्	२५	प्रमाणप्रमेय-	९०
तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः	१३३	प्रयत्नाद्यौगपद्याज्ज्ञानयौगपद्यात्	१५५
तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्	१४०	ब.	
तथा प्रवृत्तिहेतुत्वाच्च	९२	बन्धहेत्वभाव-	३२
तदनन्तरमूर्ध्वम्	३२	भ.	
तद्भेदं च समग्रहणात्	३०	भस्मना त्रिषण्णं स्नायीत	६३
तपःस्वाध्यायेश्वरपणिवानानि	१२२,	म.	
	१३३	मतिश्रुतावधिभजः	२५
तल्लिधिर्विवेकविमोकाभ्याम्	४८	मन्त्रोपवित्त्वं विकरणभावः	१४१

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	भाष्याणि	पृष्ठाङ्काः
मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च	९०	स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः	२८
मिथ्यादर्शनाविरति-	३०	स्वरसवाही विदुषोऽपि	१३२
य.		स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्व-	१३९
यथाऽजागोमहिष्यादि-	३०	स्यादस्ति स्यान्नास्ति	३३
यथा स स्वर्गः सर्वान्प्रत्यभि-	९८	ह.	
यमनियमासनप्राणायाम-	१२७	हसितगीतनृत्यहुडुकार-	६३
यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते	७४		
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः	१२२, १२७	भाष्याणि.	
व.		अ.	
वितर्कविचारानन्दास्मिता-	१३०	अथ गौरित्यत्र कः शब्दः	११२
विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः	१४१	अथ शब्दानुशासनम्	१०७, १०८, १०९, १२५
विशोका वा ज्योतिष्मती	१४१	अथेत्ययमधिकारार्थः प्रयुज्यते	१२५
वीतरागजन्मादर्शनात्	४४	इ.	
वृद्धिरद्वैत्	१२५	इतिकरणो विषयार्थः सर्वत्राभि-	
व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्य-	१२९	संबध्यते	१३५
व्युत्पत्तिमात्राभिधित्सया	१२७	ए.	
श.		एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्र-	
शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयः	११०	युक्तः	११०
शास्त्रयोनित्वात्	४९, ५८, १७१	च,	
शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणि-	१३७	चत्वारि शुक्लाणि चत्वारि पदजा-	
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-		तमनि	११०
समाख्यानम्	१२६	ज.	
स.		ज्ञातसंबन्धश्चैव पुंसो लिङ्गवि-	१५९
सकृत्पापत्वाज्जीवः	३०	न.	
सम्बन्धपुरुषान्यतारूप्यातिमात्रप्रति-	१४१	निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोः	
सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयः	१२८	(के)	१३६
सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ	११५	निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्ये-	
संमाननोत्संजनाचार्यकरण-	९९	तव्यः	१०८
सुखाशयी रागः	१३२	प.	
सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये	१३२	पथादिभिश्चाविशेषात्	१४९
सुभिङ्गन्तं पदम्	११२	पूर्यष्टकं नाम प्रतिपुरुषम्	७९
सौम्यं परमो न्यायो विप्रतिपन्न-	९२		

ग्रन्थनामानि	पृष्ठाङ्काः	ग्रन्थनामानि	पृष्ठाङ्काः
म.		खण्डनखण्डसाद्यम् १६८, १६८, १६८	
मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि	१०४	ग.	
य.		गणकारिका	६०
यथोभयोः समानो दोषः	१६०	गारुडम्	५८
यदेव पररूपादर्शनं तैवाविद्या	१६६	गौतमसूत्रम्	५, ७४, ९०; ९३, ११२
योगः समाधिः	१२७	गौतमसूत्रवार्तिकम्	९२
योगानुशासनं शास्त्रं वेदिवध्यम्	१२५	च.	
र.		चित्सुखी	३७, १५२, १६३
रक्षोहागमलध्वस्तवेहाः प्रयोजनम्	११०	छ.	
व.		छान्दोग्यम्	३७, ३७, ३७, ३९, ३९, ४०, ४०, ४४, ४७, ४९, ५६ १६८
व्यावहारिकीं प्रमाणसत्तामादाव	१६८	ज.	
ग्रन्थनामानि		जातिसमुद्देशः	११४
अ.		जैमिनीयसूत्रम्	९७, ९७, ९७, ९८, १२६, १३४
अजपामन्त्रसमर्पणः	१३८	ज्ञानाधिकारपरिसमाप्तिः	७५
अथर्वणसंहिता	१०७	क.	
अमरकोशः	१२३	तत्त्वकौमुदी	११८
आ.		तत्त्वप्रकाशः	६८, ६९, ६९, ७१
आगमाधिकारः	७७	तत्त्वमुक्तावलिः	४१, ४१, ४२, ४२, ४३, ४३
आग्नेयपुराणम्	५२	तत्त्वविवेकः	३, ४९
आषनिश्चयालंकारः	२२	तत्त्वसंग्रहः	७०
ई.		तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारः	७७
ईशावास्यम्	४६, ४६	तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम्	२८, २८, २८, २९, २९, २९, ३०, ३०, ३०, ३०, ३०, ३०, ३२, ३२, ३२, ३२
ऋ.		तन्त्रवार्तिकम्	१३६
ऋक्संहिता	५९	तार्किकरक्षा	५७
क.			
कणादसूत्रम्	८४, ८९		
काठकम् ३९, ४०, ४३, ४७, १२४			
कान्यप्रकाशः	१३५, १३६		
कौर्मपुराणम्	५८		
किन्नाधिकारः	७६		
ख.			

ग्रन्थनामानि	पृष्ठाङ्काः
तैत्तिरीयकम्	४९, १४६, १५१, १७१, १७१
तैत्तिरीयारण्यकम्	५२, १००, १०१ १४२, १६७
तैत्तिरीयब्राह्मणम्	५८, ९९, १६०
तैत्तिरीयसंहिता	९६, १६७
द.	
द्रव्यसमुद्देशः	११६
न.	
नारायणश्रुतिः	५५
न्यायकणिका	१६०
न्यायकुसुमाञ्जलिः	७, ९०, ९६, १८५, १०६, १४६, १६१
न्यायविन्दुः	५
न्यायवीथी	१५३
न्यायसूत्रम्	४४
न्यायसूत्रभाष्यम्	९२
प.	
पञ्चपादिका	१६२
पञ्चपादिकाविवरणम्	१६३
पञ्चिकाप्रकरणम्	१५६
पद्मनन्दी	३२
पाञ्चरात्रहस्यम्	४६
पाणिनिसूत्रम्	९९, १०२, १०७, १०८, १०८, १०९, ११० ११२, ११४, ११५, ११५ १२५, १३२, १३२, १५२
पातञ्जलयोगसूत्रम्	१२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२३ १२७, १२७, १२७, १२७ १२८, १२९, १३०, १३० १३०, १३१, १३१, १३२

ग्रन्थनामानि	पृष्ठाङ्काः
	१३२, १३२, १३२, १३२
	१३३, १३३, १३३, १३३
	१३६, १३७, १३७, १३९
	१४०, १४०, १४१, १४१
	१४१, १४१, १४१, १४२
प्रकरणपञ्चिका	१५४, १५४, १५४ १५५, १५५, १५६, १५६ १५७, १५७
प्रकीर्णकः	१११
प्रबोधासिद्धिः	५७
प्रमाणपारायणम्	१५७
प्रमेयकमलमार्तण्डः	२२
ब.	
बहुदैवत्यः	६९
बृहत्संहिता	५९
बृहदारण्यकम्	२, ३९, ३९, ३९, ३९, ४१, ४४, ४६, ४७, ४७, ४७, ४७, ५८, १२४ १२८, १४५, १४६
बोधिचित्तवितराम्	१८
बौद्धनयः	१८
ब्रह्मकाण्डम्	१११
ब्रह्मसूत्रम्	३७, ४५, ४८, ४९, ४९ ५३, ५७, ५७, ५७, ५९ २४, १२६, १४५, १० १७१, १७१, १७१
ब्रह्मसूत्रभाष्यम्	४९
भ.	
भगवद्गीता	४५, ४७, ४८, ४८, ५३, ५४, ११९, १२३, १२४ १२९, १३३
भागवतम्	८२

ग्रन्थनामानि	पृष्ठाङ्काः	ग्रन्थनामानि	पृष्ठाङ्काः
भाल्लवेयश्रुतिः	५५	व्यासभाष्यम्	१२५
भाष्यम्	१६०	व्यासभाष्यव्याख्या	१३१
म.		श.	
मनुस्मृतिः	१००	शाकल्यसंहितापरिशिष्टम्	५२
महानारायणोपनिषत्	११०, १६९	शारदातिलकः	१३४
महाभारततात्पर्यनिर्णयः	५२, ५९	शिवदृष्टिः	७३
महाभाष्यम्	१०७, ११०, १११, ११२, १२४, १२५	शिवमूत्रम्	७६
महावराहः	५५	श्रीपञ्चरात्रम्	४५
महोपनिषत्	५६	श्रीमत्करणः	६८
माण्डूक्यकारिका	५३	श्रीमत्कालोत्तरः	७०
मानमनोहरः	१०३	श्रीमत्करणः	७२
मीमांसाश्लोकवार्तिकम्	११२, १६८	श्रीमत्पौष्करः	६७
मुण्डकम्	४३, ४४, ४६, ४७, ४८ ५३	श्रीमन्मृगन्दः	७१, ७१
र.		श्रीमत्सौरभेयः	१०२
रसहृदयम्	७९, ८१, ८३	श्वेताश्वतरोपनिषत्	४०, ४३, ४४, ८१ १२०, १६६, १६६
रसार्णवः	७८, ८०, ८२	स.	
रसेश्वरसिद्धान्तः	७९, ८१	समानतन्त्रः	९०
व.		संबन्धसमुद्भजः	११५, ११६
वाक्यपदीयम्	१०८, ११०, १११, ११२, ११३, ११६, ११६, १६८	साकारसाक्षिः	८१
विधरणम्	१७१	सांख्यकारिका	५१, ११७, ११७, ११८, ११८, ११८, ११८, ११८, ११९, १२०, १२१, १२१
विवरणविवरणम्	१६६	सिद्धान्तः	३३
विवेकविलासः	१८	स्कान्दम्	५८
विष्णुतत्त्वनिर्णयः	५०, ५९	स्याद्वादमञ्जरी	३४
विष्णुपुराणम्	१४०, १४०	स्वरूपसंबोधनम्	२७
वीतरागस्तुतिः	२१, २४, ३४		
वेदार्थसंग्रहः	४२		
वैशेषिकसूत्रम्	४३, १५५		

ग्रन्थकारनामानि	पृष्ठाङ्कनः	ग्रन्थकारनामानि	पृष्ठाङ्काः
ग्रन्थकारनामानि ।		कल्पतरुकारः	१६६
अ.		कात्यायनः	११०
अक्षपादः	७४	कैषटः	११२, १३६
अक्षोरशिवाचार्यः	७०	ख.	
अनन्तवर्षिः	३३	खण्डनकारः	१६८
अमिनवगुप्ताचार्यः	७५, ७८	ग.	
अमिषुकः	३१, ११६, १३८	गर्भश्रीकान्तमिश्रः	८२
अहंत्	२६	गुरुः	१०२
आ.		गुरुमतानुसारिणः	१५५
आचार्यः ३४, ६५, ८०, ८६, १०३		गोविन्दभगवत्पादाचार्यः	७९, ८०
१२२, १४७, १५०, १५०		गौतमः	९०, ११३
१५९, १५९		च.	
आचार्यवाचस्पतिः	११८, १४४	चार्वाकः	१
आचार्यवाचस्पतिमिश्रः	१६०	चित्सुखाचार्यः	१५२, १६३
आनन्दवर्षिः	४९	ज.	
आभ्राणकः	२	जिनदत्तसूरिः	३४
ई.		जैनः	३३, १५०
ईश्वरकृष्णः	११७	जैमिनिः	९७, १३४
उ.		ज्ञानश्रीः	१०
उत्पलाचार्यः	७४	त.	
उदयकरसूनुः	७५	तथागतः	७
उदयनः ९६, १०३, १०५, १०६		तन्त्रतत्त्वज्ञाः	६५
उदयनाचार्यः	९०	तौतातितः	२२, ११२
उमास्वातिषाचकाचार्यः	३०	त्रैविद्यवृद्धः	१७०
औ.		ध.	
औमनिषदाः	१५०	धर्मकीर्षिः	१२
क.		न.	
कणादः	८९	नकुलीशः	६३
कपिलादयः	१२१	नरेन्द्रगिरिश्रीचरणाः	१६६

ग्रन्थकारनामानि	पृष्ठाङ्काः	ग्रन्थकारनामानि	पृष्ठाङ्काः
नारायणकण्ठः	७१	बृहस्पतिः	४, ६६
नीलकण्ठभारतीश्रीचरणाः	१३५	भ.	
नैयायिकादयः	८८, ११८, १५०	भगवान्	११, ४७, ५४, १३३
न्यायनिर्माणवेदाः	५७		१३४, १३५, १५१
न्यायभूषणकारः	१०४	भट्टाचार्यः	९६, १०७, ११२, १३२,
प.			१५५
पक्षिलस्वामी	९२	भट्टारकः	८०
पञ्चशिखः	१२२	भाट्टः	८८
पञ्चशिखाचार्यः	१२८	भामतीकारः	१४३
पतञ्जलिः	१०७, ११२, १२२, १२५, १२७, १२८, १३०, १३३, १३६, १४१	भाष्यकारः	४८, ११०, ११०, १११, ११५, १४९, १५३
पद्मनन्दिः	२७	भास्करः	१६६
परीक्षकः	७३	भोजराजः	६८
पाणिनिः	११२, ११५	म.	
पूर्वाचार्यः	१४८	मध्वमन्दिरः	५२, ५९
पौराणिकः	१४०	मनुः	१०२
प्रभाकरः	१५३	महोपाध्यायवर्धमानः	१०८
प्रभाचन्द्रः	२२	माध्यमिकः	११
प्रज्ञस्तपादः	१०	य.	
प्रभाकरमतानुत्तारिणः	१५७	याज्ञवल्क्यः	१२६, १३३, १३७
प्रभाकरकवेशिनः	८८	वाशिकः	१०६
प्रामाणिकः	११३	वामनः	४८
फ.		योगेश्वरः	२५
फणिपतिः	१२५	र.	
व		रामकोण्डः	७०
वात्सरायणः	१४५	रामानुजः	३७, ४२, ४५
बौद्धः	५, ७, १७, १५०	रामेश्वरः	८०
		ल.	

ग्रन्थकारनामानि	पृष्ठाङ्काः	ग्रन्थकारनामानि	पृष्ठाङ्काः
लोकायतः	१५०	स.	
व.		सर्वज्ञः	८०, ९०
वसुगुप्ताचार्यः	७७	सर्वतीर्थकरः	११
वाक्यकारः	४८	सहजसर्वज्ञविष्णुमहोपाध्यायः	१८६
वागीश्वरः	०३	समदायदिदः	६४
वाचकाचार्यः	२७, ३०	सांख्यः	११७, ११८, १५०
वाचस्पतिः	१२५	सांख्याचार्यः	११९
वाचस्पतिमिश्रः	१३१, १३१	सिद्धगुरुः	६६
विद्यानन्दाद्यः	३०	सिद्धहेनवाक्यकारः	२०
वृत्तिकारः	४५, ४६, १३२	भूतकारः	६३, ६३, ०, ९०, १३९
वेङ्कटनाथः	४३	क्षोमशंभुः	६९
वेदान्ती	८८, ११८	क्षोमानन्दिनाथपादाः	७३, ७५
वेदान्तवादिनिपुणः	११६	सौमवः	११८
व्यासः	३७, १३७	स्वतःप्रामाण्यवादिनः	१०२
श.		ह.	
शबरस्वामी	१५९	हरिताचार्यः	६०
शंकरार्किकरः	९५	हरिः	१०८, १११, ११३, ११४, ११६
शंकराचार्यः	१२४, १४५	हेमचन्द्रसूरिः	२२
शालिकनाथः	१५३	हेमचन्द्राचार्यः	३१
श्रीधराचार्यः	८८	हेलाराजः	१११
श्रीमन्मृगेन्द्रः	६७, ६७, ६८		

इति सर्वदर्शनसंग्रहान्तर्गतश्लोकश्रुतिसूत्रभाष्याद्यवाक्य-
ग्रन्थनामग्रन्थकारनामानुक्रमणिका ।